

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

1968

ՌՆԺԸ
ԻԵ ՏԱՐԻ

Նշանքեր և Դեկտեմբեր

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՒՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

ԺԱ - Ժ Բ

1968

114-11.255

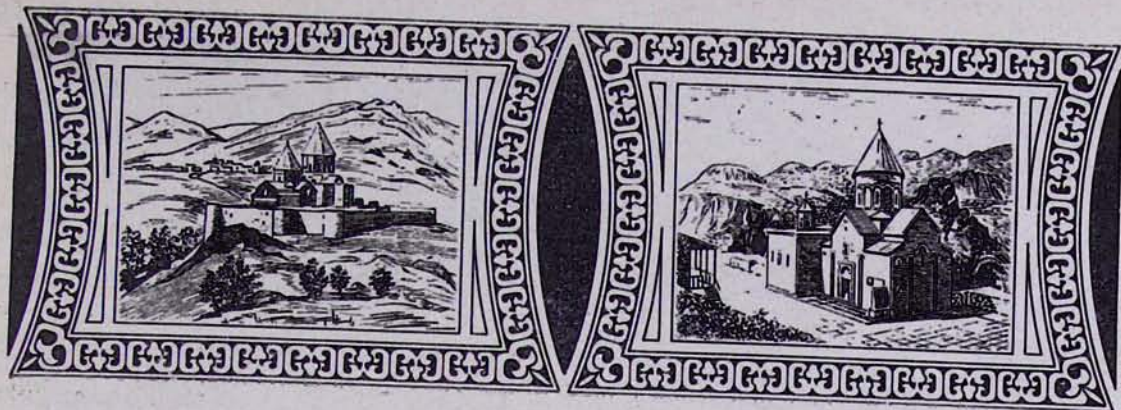
ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ն. Ս. ՕԾՈՒԹՅՈՒՆ Տ. Տ. ԳԵՎՈՐԳ Դ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

«ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԸ

Նոյեմբերի 10-ին, կիրակի օրը, Վեհափառ Հայրապետի թելադրությամբ և հրահանգով, Մայր Աթոռում հանդիսությամբ նշվեց «Արարատ» ամսագրի հրատարակության հարյուրամյակը՝ ս. պատարագի մատուցմամբ և քարոզով, հոգեհանգստյան պաշտոնի կատարումով և ապա Վեհարանի ջահագարդ դահլիճում՝ հանդիսավոր նիստով:

Մայր Աթոռի առաջին պաշտոնաթերթ «Արարատ» ամսագրի հրատարակության հարյուրամյակը նշելու միջոցառումների մեջ կառավոր տեղ է գրավում նաև «Արարատ»-ում լույս տեսած կրոնական, եկեղեցական, պատմական, բանասիրական, բարոյագիտական, հայագիտական և հայրենագիտական նյութերի մատենագիտության և այբուբենական, հեղինակային ցանկերի պատրաստությունը ու հրատարակությունը: Մատենագիտությունը, 18 մամուլից բաղկացած, պատրաստ է արդեն և ամեն ամիս, մաս առ մաս, կհրատարակվի «Էջմիածին» ամսագրում: «Արարատ»-ի նյութերի մատենագիտությունը մեծապես կնպաստի մեր բանասիրությանը զբաղվողներին, իրենց գիտական պրպտումների և ուսումնասիրությունների մեջ՝ որպես ուղեցույց և աղբյուր:

«Արարատ»-ի հրատարակության հարյուրամյակին է նվիրված նաև «Էջմիածին» ամսագրի Նոյեմբեր-դեկտեմբեր սույն միացյալ համարը, «Արարատ»-ի ոգուն, նպատակին, կատարած հոգևոր, եկեղեցական, մշակութային մեծ դերի մասին գրված լուրջ ուսումնասիրություններով, գիտական հոդվածներով:

«Արարատ»-ի կատարած դերը մեր եկեղեցու պատմության, մատենագրության և բանասիրության մեջ առանձնահատուկ է և եզակի այն իմաստով, որ նա հանդիսացել է կրոնական, լուրջ ու գիտական միակ ամսագիրը եվրոպական առումով և չափանիշով, արևելահայերի մեջ, որի կրոնա-բարոյական, եկեղեցագիտական, դավանաբանական, հայագիտական հարցերի խորը ուսումնասիրության, գիտական մակարդակին, ծավալին ու բարձրության չի հասել ոչ մի այլ կրոնական հայ ամսագիր:

«Արարատ»-ի հրատարակության հիմնական նպատակներից մեկն է եղել նաև մեր ժողովրդի ծոցում բարձրացումն ու ամրապնդումը հայ եկեղեցու պատմական և եկեղեցական կենտրոն Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի առաքելության, պաշտպանությունը հայ եկեղեցու դարավոր կարգ ու կանոնին, ուղղափառության, դավանաբանական դիրքին ու ազգային նկարագրին:

Լուսամիտ Գևորգ Դ կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ, նրա «ուսումնասեր հոգվույն եռանդյամբը» «Արարատ»-ը հրատարակվում էր նախ որպես «աշխատասիրություն միաբանից Ս. Էջմիածնի... հոգևոր պարտականությունը կատարելու և նույն հոգևոր կոչման վարկը անձին սեփականելու, որով միայն կարող ենք ազգիս առաջին անմեղապարտ լինել» («Արարատ», 1868, էջ 2) և ապա հայ ժողովրդի «ազգային, բարոյական զարգացմանը սատարելու» (նույն տեղ) ազնիվ մտահոգությամբ:

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ամենայն Հայոց Հայրապետ Նորին Ա. Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա կաթողիկոսը, հրավերովը Մոսկվայի և համայն Ռուսաստանի Տ. Ալեքսի սրբազան պատրիարքի, 1968 թ. դեկտեմբերի 21-ին Ջագորսկի ուսական մայրավանքում, մասնակցեց միջեկեղեցական խորհրդակցական ժողովին, որի օրակարգն էր՝ եկեղեցական մի համագումարի հրավիրումը, քննելու համար աստվածային պատգամների լույսի ներքո, աշխարհում խաղաղությունը ամրապնդելու գործում՝ եկեղեցիների և այլ կրոնական դավանությանց մասնակցության հարցը:

Սույն խորհրդակցական ժողովին ներկա էին խորհրդային Միության մեջ քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիները, ինչպես նաև՝ մահմեդական, մովսիսական և բուդդայական դավանությունները:

Ժողովում միաձայնությամբ որոշվեց վերոհիշյալ օրակարգով կրոնական համագումար հրավիրել 1969 թվականի հուլիսի 1—4 օրերին Ջագորսկի մայրավանքում՝ մասնակցությամբ խորհրդային Միության մեջ բոլոր եկեղեցիների և կրոնական դավանությանց, ինչպես նաև արտասահմանից հրավիրված կրոնական-եկեղեցական ներկայացուցիչների:

25 դեկտեմբեր 1968 թ.
Ա. Էջմիածին

ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ

ՊՐՈՖ. Ա. Գ. ԱՐԱՔԵԼՅԱՆ

(Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ)

«ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳԻՐԸ

Հարյուր տարի առաջ, 1868 թվականի մայիսի 1-ին, լույս տեսավ Էջմիածնում «Արարատ» ամսագիրը: Այս նորանշան մի երեւոյթ էր հայ եկեղեցու պատմության մեջ պարսկական տիրապետութունից հետո, երբ հայ ժողովուրդը Ծախ-Աքասի ու նրա հետնորդների բռնութունից ազատագրւելով սկսեց ազատ գոյության պայմաններում ապրել ուստի ժողովրդի եղբայրական օգնութեամբ: Ծանր էր ու դառնաշունչ հայ ժողովրդի վիճակը պարսկական տիրակալության օրով, ծանր էր ու եղկելի նաև Էջմիածնի վիճակը այդ ժամանակ: «Սուրբ տաճարը,— գրում է ժամանակակից պատմագիրը,— գրկված է եղել ամեն ստացվածքից և զարդից, ոչ գիրք է եղել, ոչ զգեստ և ոչ շուրջառ, մինչ գի և Քրիստոսի իշման տեղը և սուրբ սեղանը ծածկոց չեն ունեցել և ոչ կանթեղ և մի մահմետական երբեմնապես վառելիս է եղել ձիթո ճրագ և դնելիս բեմի վերա անցավոր ճանապարհորդաց համար, որ տեսնելով ողորմութիւն անեն: Եկեղեցու սալարկ հատակը քանդքանդյալ, պատահանները առանց վանդակի, այնպես որ թրջումը բուն էին դրած եկեղեցու մեջ, եկեղեցու կաթողիկեն, տանիքն և որմոց երեսը

քանդքանդյալ և քարերը թափված, որմերի հատակած վեմերը փշրած և ծակոտած»¹:

Այս վիճակը անպատկերելի էր 1868 թվականի բարեգարդության համար, երբ նա այն աստիճան կազդուրվել էր նյութապես և բարոյապես, որ կարիք զգաց իր սեփական մամուլն ունենալու և նրա միջոցով ամրապնդելու հայ ժողովրդի մեջ սերը առ յուր հայրենիքը, առ եկեղեցին և հայ ժողովրդի ստեղծած մշակույթն ու դարավոր ավանդները:

Անպաճույճ, փոքրիկ ու նիհար մի տետրակ էր «Արարատ»-ը՝ բաղկացած ութ էջից: Շքեղ չէր անվանաթերթը: Վրան խոշոր տառերով տպված էր.

«Արարատ ամսագիր կրօնական, պատմական, բանասիրական և բարոյական գիտելեաց, աշխատասիրութիւն միաբանից Սուրբ Էջմիածնի»:

Անվանաթերթից հետո առաջին թերթի վրա գրված է **յառաջաբան**, ուր խոսվում է «Արարատ»-ի հրատարակության նպատակների մասին, այն է՝ «Հայկազուն սերնդոց սրտի և հոգւովն եռանդն ու աշխույժը վառել

¹ «Արարատ», 1888, մայիսի 31, էջ 285:

կրթության և զարգացման սիրով և ազգային դաստիարակության» միջոցով:

Այս եռանդն ու աշխույժն ահա բոլորեցին «սուրբ Էջմիածնի կղերին սիրտը», և նրանք որոշեցին գրավոր հրատարակությամբ «ազգային դաստիարակության կամ գեթ իր կղերակցաց կրթությանը հաղորդակից լինել»:

Խմբագրությունը մեղապարտ է զգում, որ մինչև այսօր հայրենասիրական զգացումը հայ ժողովրդի մեջ վատելու բաղձանքն ուշ է իրականացնում, որովհետև «չունենինք հուսադրող այսպիսի ամսական հրատարակությանն ձեռնարկելու»:

Այնուհետև խոսվում է թերթի ծրագրի և նյութերի բնույթի մասին, որը չորս կարգի է. կրոնական, պատմական, բանասիրական և բարոյական:

Ամսաթերթի ծրագրային խոսքից հետո խմբագրությունը հայտարարում է, որ թերթի լեզուն «Հայաստանի Երևան գավառի պարզ աշխարհաբար լեզուն է, որ ավել մերձ է գրաբանին»:

Առաջաբանից հետո, որ գրավում է երկու և կես էջ, տպագրված է մի ոտանավոր հետևյալ վերնագրով. «Արարատն առ ազգ հայոց»:

Չնայած առաջաբանի մեջ հայտարարված է, որ թերթի լեզուն Երևանի «պարզ աշխարհաբարն է», բայց այս ոտանավորը ամբողջապես գրաբար է:

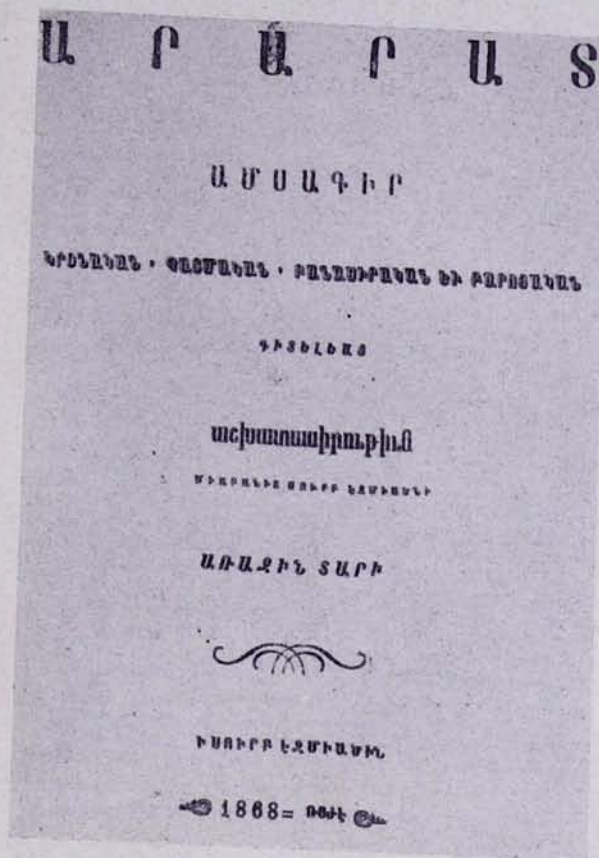
Համարն սկսվում է պաշտոնական տեղեկություններով, որ տպագրված են Սինդիկատի օրագրությունից հինգ մասեր: Օրագրությունից հետո սկսվում է բուն նյութը: Առաջին տեղում, «կրոնական» վերնագրի տակ, սկսվում է հոդվածը: Այստեղ հեղինակը ճշտում է առաջաբանում նշված առաջին ծրագրային կետը՝ կրոնականը: Կրոնական անելով «մտքերնիս այն չէ, որ հավատո խընդիրներու վրա պիտի խոսինք ու հավատո վեճեր նորոգենք, այլ ինչպես գրել ենք մեր հայտարարության մեջ որ արդեն հրատարակված է, եկեղեցական կարգաց և արարողությանց հումմեն (ումից) և ե՞րբ սկզբնավորելուն վրա պիտի գրենք առավելապես... թե հայոց և եկեղեցվո նախնական ժամանակագրությունը ինչ էր, հումմեն (ումից) մնաց և ույք (ուլքեր) հետգհետե ծաղկեցրին զայն, և որպիսի եկեղեցական ժողովներով սահմանադրվեցան»:

Ուրիշ խոսքով կրոնական բաժինը պետք է զբաղվի ոչ թե դավանաբանական խնդիրներով, այլ հայոց եկեղեցու պատմությամբ: Սակայն հայ եկեղեցու կյանքում քիչ չեն հարուցվել դավանաբանական խնդիրներ, և ամսաթերթը հետագա համարներում անդրադառնում է դրանց:

Կրոնական բաժինը ընդգրկում է միայն քրիստոնեական շրջանը. «Արարատա կրոնական մասին մեջ,—գրում է խմբագրությունը,—կոչվենք ընդհանրապես մեր ազգի ի

քրիստոնեություն դառնալը և առաքելական հաջորդությունը Հայաստանի մեջ», իսկ հեթանոսական շրջանը, «ազգիս հեթանոսության ժամանակի կրոնական պաշտամունքը առանձին կոչենք ի կարգս բանասիրական»:

Երկրորդ բաժինը՝ պատմականը, նպատակ ունի շարադրել «հայրենյաց դժբախտ անցքերը» և դրանով ընթերցողներին տալ հայրենիքը պաշտպանելու քաջարտության օրինակ, որ «քաջերեն զազգ և հայրենիք պահելու քաջություն» սովորեն, իսկ «վատերեն իբրև հայրենյաց մատնտու եղողներեն» խորշեն:

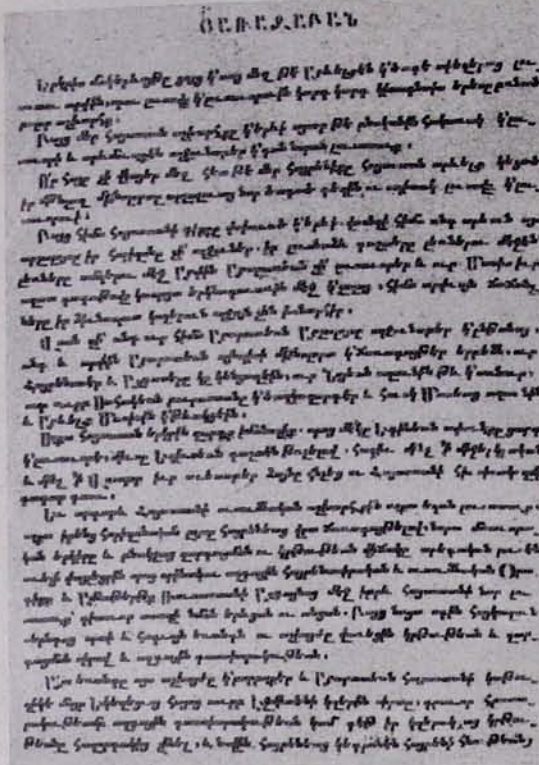
«Արարատ»-ի առաջին տիտղոսաթերթը

Պատմականը նպատակ ունի տալ նաև «Հայաստան աշխարհին վրա ընդարձակ տեղեկություն», «նորա մասերուն ստորագրությունը»... «նորա գավառացը, լեռանց և գետոց, օղոց և քերոց, որպեսզի նոցա մեջ նախնյաց հնությանց՝ քաղաքաց, տաճարաց և վանորեից ստորագրությունները կարդալու ժամանակ՝ նոցա վրա լույս առնելուն տեղ՝ հառաջները մթություն չեղնեն»:

Ամսաթերթը միաժամանակ ուշադրության է առնում այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հնություննե-

ոի պատմությունը գրողները «անհարազատ տեղեկություններով լցել են» այն, և խմբագրությունը ժամանակակից հեղինակների «ստարածայն գրվածքը» ծանոթության կարգով կհշանակեն «ապագայի համար»:

Երրորդ բաժինը՝ **բանասիրականը**, պետք է ծառայի միայն բանասերների «մտքերը գլարնացնելուն», «ազգիս գրականության ույժը ոճընտիր բանահյուսություններու և ուսանավորներու մեջ հայկաբանական լեզվով կշահի»:

«Արարատ»-ի հրատարակության առաջաբանը

Չորրորդ բաժինը՝ **բարոյականը**, գրում է հոգևորականների, մեր հոգևորական կարգակից եղբայրների համար, «սուրբ և արտաքին գրոց նյութավոր խոսքերը բացատրելով որքան կարելի է մեր հոգևորական դասակարգությանը քարոզության ճամփան դյուրացնենք, այնպիսի ոճ բռնելով, որպեսզի հասարակությունը ազգային հառաջդիմության ոգվով քաջալերվի»:

Այս ծրագրով առաջնորդվելով ամաթերթի պատմական բաժնում տպված է մի հոդված՝ «Արարատ ճահագն» խորագրով: Հոդվածը փորք է, թերթի մի պոմակը բացատրում է «Արարատ» բառը՝ մեջ բերելով

վկայություններ Աստվածաշնչից, Խորենացուց, Հովհաննես կաթողիկոսից:

Բանասիրական բաժնում, որը մի էջ է, գետնելված է հոդված «Ազգային բարեկարգություն» վերնագրով: Բովանդակությունն այն է, որ կուսակրոն հոգևորականների ունեցվածքը նրանց մահից հետո մնում է վանքին, և նրանց ազգականներն ու մերձավորներն իրավունք չունեն «ծառանգության ձեռնամուխ լինելու»: Գևորգ Դ կաթողիկոսը առաջինը հանդիսացավ օրինակ և «իր գույքը թողուց սուրբ Էջմիածնո ծառանգություն և ի նույն հորդորեց և զմիաբանություն»: Միաբանները գրավոր պայման ստորագրեցին, որ «այսուհետև բոլոր կուսակրոն հոգևորականաց Էջմիածնի գույքը լետ վախճանի լիցին ի ծառանգություն Աթոռոյս»:

Հաջորդ վերջին էջում տպագրված է մի հանելուկ՝ **Բարոյական** վերնագրի տակ: Հանելուկը Ներսես Ծնորհալունն է:

1868 թվականի «Արարատ»-ը շատ համեստ է թե՛ ծավալով (8 էջ) և թե՛ բովանդակությամբ: Նույն վիճակն ունի և հունիսյան համարը:

Հուլիսյան համարի առաջին էջում դրված է Էջմիածնի նկարը, թիկունքում՝ Մասիսը: Նույն հոդվածների շարունակությունը, էջ 31-ում տպված է Խաչիկ կաթողիկոսի կոմիակը «Փրկչական 976 թուին»: Այստեղ ուշագրավ նորությունը դարոցն է: Հրատարակված է կաթողիկոսի կարգադրությունը թեմերին տեղեկություն հաղորդել դարոցների մասին՝ ո՛րտեղ և քանի՞ ծխական դարոց կա, տեսուչների, հոգաբարձուների, ուսուցիչների, աշակերտների թիվը, ուսումնականների բացման ժամանակը, դարոցների նյութական վիճակը և այլն:

Միաժամանակ Էջմիածնում կազմակերպված ուսումնական հանձնաժողովը առաջարկում է թեմերի առաջնորդներին կամ նրանց փոխանորդներին «մասնավոր դպրոցներ բանալու փույթ ունենան և քահանայք ուսուցիչ և դաստիարակ կարգեն»: Դպրոցների նյութական ապահովության համար եկեղեցական գումարներից մաս հանել դպրոցներին, իսկ «եթե չեն բավեր, դրամագլխեն միայն մի մասը ծախս անեն, զուդական ազգային մանկունքը բոլորովին տգիտության մեջ չթողնելու համար»:

Այնուհետև տպագրված է Երևանի թեմական դպրոցի տարեկան հարցաքննության մասին զեկուցում կաթողիկոսին: Այս համարը բաղկացած է 16 էջից:

Չորրորդ համարը (օգոստոս) բաղկացած է 14 էջից: Նախորդ համարում տպված «Ա-

² Ընդգծումը մերն է: Ո՛րպիսի հոգատարություն երիտանդի համար:

րարատյան երկրի» աշխարհագրական և կարագրի շարունակությունը, իսկական բանասիրական բաժնում՝ ճառեր՝ նվիրված Գևորգ Դ կաթողիկոսին՝ նրա ընտրության առթիվ։ Ամսաթերթի վերջում՝ ամսագրի խմբագրության կանոնները։

Հինգերորդ համարը (սեպտեմբեր) բաղկացած է 12 էջից։ Բանասիրական բաժնին ամբողջովին նվիրված է մյուռոնոթոնության հանդեսին, և այդ առթիվ ելույթներ, ուղերձ կաթողիկոսին։

Վեցերորդ համարում (հոկտեմբեր) տպագրված է հայկական դպրոցների կանոնադրությունը, որ մշակել է Էջմիածնի ուսումնական հանձնաժողովը։ Կանոնադրությունը վերնագրված է՝

«Կանոն յաղագս ծխական հոգևոր դպրոցաց հայոց որ ի Ռուսաստան»։

Կանոնադրությունը վերաբերում է դպրոցների բացման, հոգաբարձուների ընտրության և նրանց պարտականություններին, դպրոցների նյութական միջոցներին, ուսման ծրագրին, ավանդելիք առարկաներին, ուսուցիչներին և աշակերտներին։ Կանոնադրության Ա գլխի երրորդ հոդվածով քաղաքների և գյուղերի բոլոր եկեղեցիները պետք է ունենան դպրոցներ։

Ի՞նչ նպատակով են բացվում դպրոցները։ Դրա պատասխանը կարդում ենք երկրորդ հոդվածում.

«Նպատակ ծխական դպրոցաց է կրթել զամենայն հայազգի մանկունս ի սկզբնական գիտությունս հայացի դպրութեան, յորոց ցանկացողք կարեն մտանել ի թեմական դպրոցս»։

Ծխական դպրոցները ղեկավարում են ժողովրդից ընտրված երեք հոգի. մեկը՝ հոգեվորական, երկուսը՝ աշխարհական։ Հոգաբարձուների պարտականությունն է «խնամ տանիլ բարեկարգութեան և պայծառութեան դպրոցին և աշխատել անեցուցանել գեղամուտս նորա և հասու լինիլ ծախսոց նորին» («Արարատ», թիվ Ե, 1868 սեպտեմբեր)։

Այս համարի բանասիրական բաժնում տպագրված է առաջին մանկավարժության դաստիարակչական հոդվածը, որը վերնագրված է «Հայոց մայրերուն մանկանց բարոյական դաստիարակությանը համար մեկ խորհուրդ», դրանից հետո «գիտական» հետազոտություն՝ «Հայկալ աստուածպաշտութիւնը» խորագրով։

Յոթերորդ համարը (նոյեմբեր) պարունակում է մի հոդված՝ նվիրված Եղիշե պատմագրին, ապա տեղ է տրված անցյալ համարի մի հոդվածի և ոտանավորների ու ճառերի՝ նվիրված Գևորգ Դ-ին։ Չնայած թերթի լեզուն ըստ խմբագրության խոստման «արարատյան աշխարհաբարն» է, բայց այս և հե-

տագս համարի ճառերը և ոտանավորները գրաբար են և ճոռում գրաբար։

Պաշտոնական տեղեկությունները այս համարից հետո գետեղվում են առաջին էջերում և ավանդական կերպով այդ շարունակվում է հաջորդ թվականների բոլոր համարներում առ այսօր։

«Արարատ»-ի առաջին համարի առաջին էջը

Ութերորդ (դեկտեմբեր) համարը բաղկացած է ութ թերթից։ Բովանդակությունը նորություն չունի, մախորդ հոդվածների շարունակությունն է, իսկ վերջում երկու ոտանավոր՝ «Էջմիածին» և «Ողբ Գևորգայ իշխանի խորով Մելիքսեդեկեան» վերնագրերով։

1869 թվականից թերթի ծավալը մեծանում է և աչքի ընկնում մանկավարժական հոդվածներով, որոնց մեջ մեծ տեղ են գրավում Ղազարոս Աղայանի հոդվածները՝ տրված ամսաթերթի 1869 թվականի մայիս, հունիս, սեպտեմբեր, հոկտեմբեր ամիսների համարներում։ Մեծատաղանդ մանկավարժի և բանաստեղծի առաջին հոդվածը 1869 թվականի առաջին համարի (մայիս) խմբագրականն է, որ վերնագրված է «Մի քանի խոսք մեր սիրելի ազգակիցներին»։ Հոդվածը գրվում է ամսաթերթի 1—3 էջերը (5 սյունակ)։ Հոդվածի մեջ ընդգծում է պարբերա-

կան թերթի կարևոր նշանակությունը: «Պարբերական թերթը լինելով լուսավորության գործիքներից մինը, արձակ ճանապարհ ունի մտնելու ընդհանուրի մեջ և նորան յուր մտաց զարգացման աստիճանին հարմար սնունդ տալու և հասկացնելու, թե ինչպես պիտո էր աշխատել: ...Արարատը յուր ամեն ջանքը պիտի գործ ձևե լինել այնպիսի մի պատկեր, որո մեջ հայը կարողանա տեսնել յուր անցյալը և ներկան, և հույսով է, որ յուր հարազատ որդոց լուսավորյալ մասը ամենայն կերպով դյուրություն կտա այդ նպատակին մոտենալու» (Ղ. Աղայան):

Երկրորդ հոդվածը նույն համարում վերնագրված է «Խորհրդածությունն դաստիարակության վերա»: «Մեծ է դաստիարակի գործը,—գրում է Աղայանը,—և սրբազան է նրա պաշտոնը. վասն զի ով որ բանական արարածին ձեռք է առնում, նորան կատարելագործելու մտոք, նախ և առաջ հարկավոր է իմանալ, թե ինչ է նա, ինչպիսի ինչ է և ինչու համար է» (Ղ. Աղայան):

Երրորդը՝ նույնպես առաջնորդող հոդված է և գրավում է ամսաթերթի 7 էջերը, վերաբերում է Էջմիածնում հիմնարկելիք դպրոցական նոր շենքին: Հոդվածի մեջ ուժեղ ընդգծում է դպրոցի խոշոր կրթիչ դերը հասարակության զարգացման գործում: «Ուսումնարանը, այս մարդկային սեռի ջուրն ու հոգին, որից առանց կրկին ծնանելու նորան փրկություն չկա, ի սկզբանե անտի մինչև մեր օրերը մարդաստաց և բռնաւեր մարդոց աչքում փուշ է եղել. վասն զի դա է, որ մի ամբողջ ժողովուրդ ստրկության, աղքատության, նախապաշարման և հազար ու մեկ քստմնելի հանգամանքների անգութ և զագրատելի ճանկերից ազատում և մարդավայել փնտրելի մեջ է ձգում (էջ 29):

Նույն համարում շարունակվում է «Խորհրդածությունն դաստիարակության վերա» հոդվածը՝ Ղ. Աղայան ստորագրությամբ: Հոդվածը շարունակվում է նախ սեպտեմբերյան համարում և հոկտեմբերյան համարում ավարտվում: Այս հոդվածում առաջին ուշադրությունը սևեռում է ընթերցանության վրա և շեշտում նրա բարձր նշանակությունը մտավոր զարգացման համար:

Աղայանի այս հոդվածը շարունակվում է ամսաթերթի հաջորդ համարում (հոկտեմբեր, 1869 թ., էջ 160): Վերնագրված է «Խորհրդածությունն դաստիարակության վերա»:

Հոգի. (Պետերբուրգի հայ ուսանողներին նվեր): Սկսվում է 160-ից և ավարտվում 177 էջում (Ղ. Աղայան): Այս ծավալուն մանկավարժական հոդվածի մեջ Աղայանը շոշափում է նաև ազգի և ազգասիրության գաղափարը:

1870 թվականի «Արարատ»-ը դարձյալ լույս է տեսնում ութ համարով, սակայն մեծ ծավալով:

1878 թվականին հրատարակվում է տարեկան 12 համարով՝ սկսված հունվարի 1-ից և շարունակվում մինչև 1919 թվականը, երբ քաղաքական հանգամանքներն արգելակում են ամսաթերթի հրատարակմանը: Այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում ամսաթերթն անշեղորեն ընթանում է իր ուղիով, որ գծել է 1869 թվականին: Հետզհետե նրա բովանդակությունը հարստանում է և նա դառնում է բազմազան: Այսպես, 1868—69 թվականներին թերթը լույս է տեսնում ութ համարով և 8 կամ 16 էջով, սակայն 1870 թվականից մեծանալով ծավալը, հասնում է 1890—1900-ական թվականներին 90—100 էջի: Ամսաթերթի հոդվածները հիմնականում կրում են մանկավարժական, պատմական, հայագիտական բնույթ, խոշոր չափով տեղ է տրված նաև հայկական դպրոցական կյանքին: Այդ հասկանալի է, որովհետև ցարական կառավարության օրով հայկական դպրոցների ղեկավարությունը գտնվել է Էջմիածնի կաթողիկոսների ձեռքում, հայկական դպրոցները նյութական միջոցներ չեն ստացել կառավարությունից, այլ պահպանվել են հայ ժողովրդի նվիրատվություններով և նրա միջոցներով:

Դպրոցների ընդհանուր ղեկավարությունը պատկանել է Էջմիածնում կազմակերպված ուսումնական հանձնաժողովին, որը մշակել է դպրոցների համար կանոնադրություն, ուսման ծրագիր և իր ներկայացուցիչների միջոցով հետևել նրա կիրառմանը: Դրա հետևանքով ամսաթերթի յուրաքանչյուր համարում մենք տեսնում ենք հոդվածներ, տեղեկություններ դպրոցների բացման, ուսման առաջադիմության մասին, հոգաբարձուների, թեմակալ առաջնորդների, Էջմիածնի ներկայացուցիչների զեկուցումներ, հաղորդումներ դպրոցների նյութական և բարոյական վիճակի, տարեկան քննությունների և ուսման ընթացքի, նոր դպրոցների բացման մասին և այլն: Այսպես, 1870 թվականին բացվել են օրիորդաց դպրոցներ Ծամախում, Վրաստանի Գորի քաղաքում, Աստրախանում, տղայոց դպրոց՝ Համզաչիմանում, Դուբայում: Ինչպես այս, նույնպես և այլ դպրոցների ուսումնական և տնտեսական հաջիվների մասին հաշվետվությունը ներկայացվում է հասարակական ժողովներին և տպագրվում ամսաթերթում:

Ամսագիրը շարունակում է իր լայն էջերը բանալ հայ դպրոցի և լուսավորության համար նաև հետագա տարիներին: Կարելի է վստահորեն հայտարարել, որ մատաղ սերունդի կրթության և դաստիարակության

գործը հանդիսացել է ջերմ հոգատարության առարկա և նրան մեծ չափով արձագանքել է «Արարատ» ամսագիրը:

Ուշագրավ է ամսաթերթի 1891—92 տարվա սեպտեմբեր-հոկտեմբեր միացյալ համարում տրված «Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցի տեսչի 1892—93 ճեմար. տարվա համար» ներկայացրած «տարեկան հաշիվ»-ը: Այս դպրոցի տեսուչը նշանավոր հայ հասարակական գործիչ Լևոն Սարգսյանն է, հետագայում՝ «Մուրճ» ամսագրի խմբագիրը: Ընկերակազմի գեկուցագրի մեջ պատմում է 90-ական թվականների Արցախի հայկական միջնակարգ (թեմական) դպրոցի վիճակը: Այդ ուսումնական տարում դպրոցում աշխատել է 14 ուսուցիչ, դրանց թվում և նշանավոր հայ երաժիշտ Ստեփան Դեմուրյանը, և 375 աշակերտ:

Վերջացնելով հաղորդումը Լևոն Սարգսյանը կոչ է անում շուշեցիներին՝ բռնում աջակցություն ցույց տալ թեմական դպրոցին և «սկսի ներգործական և ոչ սպասողական կամ կրավորական դեր կատարել»: «Ծուշվա հասարակությունը, գրում է տեսուչ Սարգսյանը, թող լավ իմանա, որ ոչ միայն Ծուշվա, այլ ամբողջ Արցախի լուսավորությունը մեծապես կախված է այս դպրոցից, և Ծուշին, իբրև Արցախի կենտրոնական ու ավելի լուսավոր ու ղեկավարող կետը, պատասխանատու է ամբողջ թեմի և ամբողջ ազգի առաջ: Մեր ապագան մեր ուսումնարաններն են և ոչ մի ջանք չպետք է խնայենք նրանց բարեկարգ վիճակի հասցնելու»:

Ամսաթերթը նույն եռանդով ներկայացնում է հայ դպրոցական կյանքը նաև հաջորդ տարիներին, ինչպես Երևանի թեմական դպրոցի, Լազարյան ճեմարանի գոյության հորեղյանը, նաև վիճակագրական տեղեկություն ուսանալի ժողովրդի քանակի, գյուղերի, եկեղեցիների, դպրոցների և այլնի մասին: Ավելորդ չենք համարում 1914 թ. մայիսյան համարում լույս տեսած այս վիճակագրական համառոտ տեղեկագիրը ներկայացնելու մեր ընթերցողներին, որպեսզի նրանք գաղափար կազմեն այդ թվականի Անդրկովկասի հայության քանակի մասին:

Երևան քաղաքում կա 4500 արական, 4040 իգական, ընդամենը 8540 հոգի, 1 թեմական դպրոց, 365 աշակերտ և 18 ուսուցիչ:

Երևանի թեմում կա 361944 տղամարդ և 323154 կին: Ընդամենը 685098 շունչ: 1 թեմ. դպրոց, 365 աշակերտով, 18 ուսուցչով: Ղարսի շրջանում 73406 հայ, որից 39013 արական, 34393 իգական:

Վրաստանի թեմ. քաղաքացիական ծխականների թիվը 91966 տղ., 75809 կին, բոլորը 166875 շունչ: Գյուղաբնակ ծխակ. 148494 տղ., 120199 կին. բոլորը 268693 շունչ, թե

քաղ. և թե գյուղացի բոլորը 435.568 շունչ: Աստրախանի թեմ—37888 շունչ, որից տղամարդ 20227, կին 17661.

«Արարատ»-ի 1871 թ. առաջին էջը

Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմ.— (Խերսոն, Պետերբուրգ, Մոսկվա, Դոնյան գործի շրջան, Կիև, Տավրիկյան նահանգ, Եկատերինոսլավ) քաղաքացիական և գյուղաբնակ հայեր 48849 (արական 25293, իգական 23556):

Ղարաբաղի թեմ.—Ծուշի քաղաքում 20253, որից 10487 տղ., 9766 կին: Ղարաբաղի թեմի մեջ մտել են Նուխու և Լենքորանի շրջանները: Նուխու գավառի 51 հայաբնակ գյուղերում 37551, որից 20551 տղ., 17000 կին: Ամբողջ Ղարաբաղի թեմում քաղաքացիական և գյուղաբնակ հայերի թիվն է 206768 շունչ, որից արական 117968, իգական՝ 88798: Ղարաբաղի թեմում կա երեք քաղաք՝ Ծուշի, Նուխի և Լենքորան, հայաբնակ գյուղեր՝ 224:

Շամախու թեմ.—(Բաքու, Գյուլյալի գավառ, Ղուբա քաղաք, Դերբենդ, Սալյան). հայ բնակչությունը ամբողջ թեմում, թե գյուղերում և թե քաղաքներում, կազմում է 132881, որից 70729 տղա, իսկ 62152 տղիկ:

Ամսաթերթը մեծ չափով տեղ է տվել ու-

տումնա-դաստիարակչական մանկավարժական հոդվածներին՝ սկսած հենց 1868 թվականից. այդ տարվա հոկտեմբերյան համալսարանում տպագրված է հոդված «Հայոց մայրերուն մանկանց բարոյական դաստիարակությունը համար մեկ խորհուրդ» վերնագրով: Այս հոդվածը, որը գիտապահ արժեք չի ներկայացնում, ծեծ և պատիժները չի հա-

նը և յուր մեջ պարունակե» («Արարատ», 1870, հունիս, էջ 49—50): Այս համարում տրված է Ստեփանոս Նազարյանի ճառը՝ ուղղված Գևորգ Դ-ին:

Հուլիսյան համարում տպված է «Ամուսնություն և նորա «Տիտագիգա Մակնա» ծավալուն հոդվածը, որ շարունակվում է 1870 և 1871 թվականի համարներում, ապա ընդհանուր գերմանական մանկավարժական ժողովը: Այնուհետև 1878 թվականի համարներում «Ժողովրդական դաստիարակություն», «Պատմական նկատմունք կնոջ դրության և կրթության մասին», «Հինգ կրթություն» (թարգմանություն ֆրանս.), իսկ 1893 թվականին՝ «Դասավանդման խորհուրդներ» (մայրենի լեզվի, կրոնի): Այս բնագավառը շարունակում է հարստանալ հետագա տարիներին:

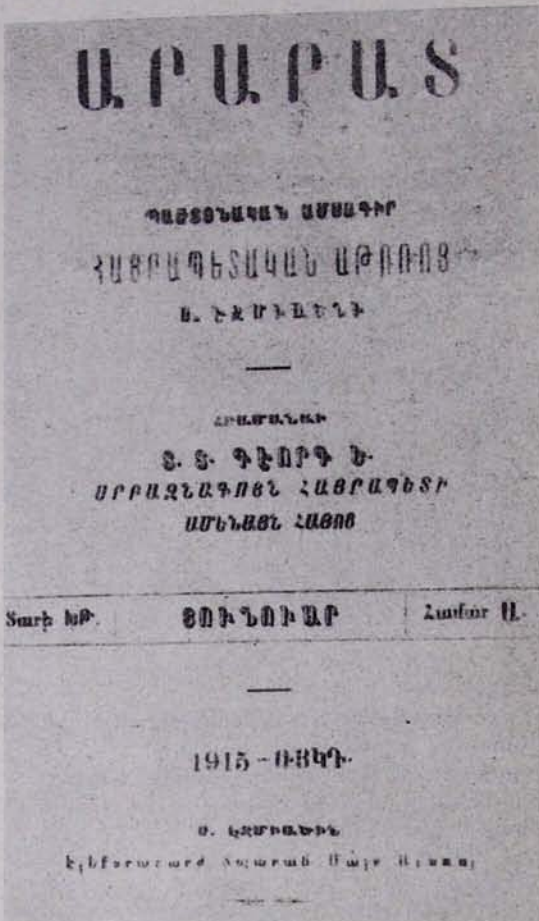
Ամսաթերթը լայն էջերը նվիրել է նաև հայագիտությանը հենց իր գոյության օրերից մինչև վերջը: 1869 թ. նոյեմբերյան համարում լույս է տեսել «Եղիշե վարդապետ պատմաբան-մատենագիր հինգերորդ դարում» վերնագրով հոդվածը:

1878—88 թվ. «Արարատ»-ը մեծանում է ծավալով և ճոխանում հայագիտությամբ:

«Արարատ»-ն ավելի է ճոխանում 1890-ական թվականներին: Պատմական-հանրագիտական բազմաթիվ և լուրջ հոդվածները փոխում են ամսաթերթի դեմքը և դարձնում հայագիտական հանդես: Այստեղ են հրապարակվում Միաբանի «Մարդաբանական վեճակների վերաճությունը» (1893 հուլիս), Նիկողյանի «Վանի թագավորների սեպածն արձանագրությունները», Միաբանի «Հինգ նոր արձանագրություններ» (1893 օգոստ.), «Ուրարտյան բնեռագրերի լեզուն», «Հագիտական, Հայաստան և Քրդաստան» աշխատանքները, Փ. Տեր-Մովսիսյանի «Մովսես Խորենացու մեկ նոր աղբյուրը» և այլն:

Բացի ամսաթերթի ծրագրով նախատեսված նյութերից, նրա մեջ տեղ են գտել զանազան բովանդակությամբ հոդվածներ: 1869 թվականի համարներում Նոր Նախիջևանի մարդասիրական ընկերության 1868—69 թվ. հաշվետվությունը, «Ամերիկա և Հայաստան» (համեմատությունը), «Ուսումնարանի վնասակար ազդեցությունը» (առողջապահական), «Հայկա աստվածապաշտությունը», (1870 թվ.), «Մի քանի խոսք բնական աշխարհագրության վերա» (մայիս, հունիս, հուլիս), «Առանց վանքի կրոնավորություն», «Այցելություն գյուղորենից վիճակին հայոց Ծամախով» (սեպտ., դեկտ.), «Արվեստ առողջապահության և երկարակյացության» և այլն:

Ամսաթերթը 1878 թվականին տալիս է 12 համար: Հրատարակվում է հունվարի 1-ից՝

«Արարատ»-ի 1915 թ. տիտղոսաթերթը

մարում հանձնարարելի դաստիարակչական միջոց: Հոդվածը շարունակվում է 1869 թ. սեպտեմբերյան, հոկտեմբերյան համարներում: Ուշագրավ է Դ. Աղայանի հոդվածը մի քանի համարներում, որի մասին խոսեցինք իր տեղում (1870 թվականի մայիսյան և հունիսյան համարներում): Նույն տարվա նույն համարներում տրված է մի հոդված, «Դարձյալ վարժապետներ պատրաստելու խնդիրը»: Այս վերջին հոդվածի հեղինակը մեծ կարևորություն է տալիս մայրենի լեզվին: «Սա (այսինքն մայրենի լեզուն) պետք է լինի բոլոր պատրաստական ուսման կենտրոն-

առաջին էջում գետեղելով Էջմիածնի նկարը: Հոդվածներ, ճանապարհորդություն, կենսագրություն Գևորգ Մանուչարյանի, որ Էջմիածնին նվիրել է 25000 ռուբլի, նշանադրության մասին: Բոլոր համարներում նշանակված են նվիրատուների անուն-ազգանունները, հոդվածներ Ստ. Մալխասյանի ինքնաձայնագիր, նույնի թարգմանությունները Վ. Հյուգոյից (Հյուրն երկնից, հափըշտակություն մարաց), «Վայրենիների վիճակը», Գալուստ Ծերմազանի հետաքրքրական հոդվածը «Ջինուորական հաշվաշտոնակալը ումանք ի Պարսկաստան» և այլն:

1888 թվականի ամսաթերթում բովանդակությունը տրված է անվանաթերթի վրա: Առաջին էջում «Առաջնորդող» վերնագրով հոդված և կրոնականը:

Ամսագրում ստեղծվել է երկու բաժին՝ «Ազգային», որտեղ «Տաճկահայք» և «Ռուսահայք» ենթավերնագրերի տակ տեղեկություններ են հաղորդվել թուրքահայերի մասին, և «Պաշտոնականը»՝ կաթողիկոսական կարգադրություններ:

Ուշագրավ են Հ. Տենի «Միյտուն և նորա «Կորուստ Դրախտի» հոդվածը, ու թարգմանել է Սեդրակ Մանդինյանը (1888 հունիս, օգոստոս), Բաջբերունու «Ծանապարհորդական նկատողությունը»-ը, դոկտ. Նիմեյիի ընդարձակ հոդվածը «Կիրակվա հանգստությունը և նրա նշանակությունը առողջության համար», որը շարունակվում է մի քանի համարում:

Ամսաթերթում վերը նշված բաժինների վրա ավելանում է մեկ նորը՝ «Գրախոսական» վերնագրով: Այդ վերնագրի տակ գրախոսվում են Սեդ. Մանդինյանի գիրքը ուսաց լեզվի դասավանդման մասին, Էջմիածնի Ավետարանի մասին: 1803 թվ. ապրիլ ամսի համարում լույս է տեսել մեր մեծ լուսավորիչ Խ. Աբովյանի գերմաներեն մի հոդված, որ տպվել է Պետերբուրգում 1853 թը. «St. Petersburg. Zeitung»-ի համար 34-ում:

Պետք է նկատել, որ ամսագիրը (1893 թ.) բավական մեծացել է՝ 56-ից մինչև 170 էջ:

1900 թ. «Արարատ»-ի պատկերը տարբերվում է 1860—90-ական թվականների ամսագրից: Հրատարակված է որակյալ թղթի վրա և ավելի մեծ դիրքով, քան նախորդները: Փոխվել է բովանդակությունը և ավելի մոտեցել կյանքին, հասարակության գիտական պահանջներին ու վերածվել գիտական հանդեսի: Այդ ուղղությունն է հրաձևելու խրիմյան կաթողիկոսի կոնդակը՝ ուղղված Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանին, նոր խմբագրին. «...կարևոր համարիմք տալ Քեզ գալուստիկ հրահանգ: Նախ ջանալ մատչելի

կացուցանել զԱրարատն գյուղական քահանայից մերո և հասարակության օգտակար և պիտանի հոդվածով»՝ կրոնական, բարոյական, կրթական, գյուղատնտեսական, առույշապահական և այլ բազմազան բովանդակությամբ: Երկրորդ, ջանք ձրած դնել գորացուցանել ըստ կոչման ամսագրին Մ. Աթոռոյս զգիտական, զպատմական, զմատենագրական, զհնախոսական բաժինն առ ի բարձրացուցանել գրարի անուն և զգիտական համբավ միաբանության տուրք Էջմիածնի»:

Կաթողիկոսական այս կոնդակի ոգով խմբագիր Գարեգին վ. Հովսեփյանը «Խմբագրության կողմից» հոդվածում գրում է. «Մեզ համար ցանկալի է, որքան կարելի է գիտական բազմազան ուժեր հավաքել «Արարատ»-ի շուրջը Վեհափառ Հայրապետի հրամանով և տպագրական վարչության սիրալի աջակցությամբ մենք պատրաստ ենք մինչև իսկ սովորական ծավալից ավելի ընդարձակ գիտական բաժինը»: Եվ արդարև, թերթի շուրջը համախմբվում են ժամանակի «գիտական բազմազան ուժեր» ու տպագրվում բազմազան գիտական գործեր, ինչպես Մ. Աբեղյանի «Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ», Հր. Աճառյանի «Քրեանությունը Հարաբառի բարբառի», Կոմիտասի քննադատական հոդվածը Պ. Լ. Նոյազարյանի Փարիզում տպագրված «Հավաքածո հայոց ժողովրդական երգերի» գրքի մասին, Գրիգոր Վանցուանի «Դիտողություններ Խորենացու մասին», «Լեհաստանի հայերը», Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի (Միաբանի) հոդվածները, բժշկապետ Ա. Բաբալանի «Ինչպես պահպանվել ծառիկ հիվանդությունից», դոկտ. Ռեկյամի «Առողջապահական գիտելիքներ», Գ. Հազարուանի հոդվածները՝ «Երկրագործական անհրաժեշտ գիտելիքներ», «Ինչպես պետք է վարել հողը», «Ինչպես պետք է տափանել հողը», Երվանդ Մովսեսյանի «Ժիրակի գուղական կյանքից» և այլն: Գիտական ուղղությամբ աշխատակցում են ամսագրին աատմաբան Հանոռ Մանուկուն, քանաստեղծ Հովհ. Հովհաննիսյան, հրամառան Սիոանան Տիգրանյանը, լեզվաբան Եզնիկ Գյանցեզյանը, Մեդոնա մոռ. Մաքսուդյանը և մանկավարժ Գուրգեն Էռիյանը «Հերբերտ Սպենսերո ժողովրդությունության մասին» (թարգմ. Սպ. Մելիքյանի), «Գողթան երգերի տաղաչափության մասին» (Մկրտիչ Պալանի), «Թուղթ Միաբան վարդապետին, որ Գոշն կոչիր» և այլն: Ուշագրավ է Կոմիտաս վարդապետի աշխատակցությունը ամսագրին, հետաքրքրական

⁵ Ընդգծումը հոդվածագրիմն է:

են նրա գրած հոդվածները՝ «Տաղաչափություն և շեշտադրություն» («Արարատ», 1898, էջ 114), «Հայոց եկեղեցական եղանակները» («Արարատ», 1894, էջ 222—227 և 256—260), «Մի համեստ բանագող» («Արարատ», 1901 թ. ապրիլ, էջ 228): Վերջին հոդվածում ապացուցելով Դ. Խաչկունցի բանագողությունը Կոմիտասից, եզրափակում է այս խոսքերով. «Պ. Դ. Խաչկունցը ոչ մի երաժշտական օրենք չգիտե և յուր ազգային երաժշտության մասին հասկացողություն անգամ չունի, բայց գտել է, որ հայոց «խագերն այ, եղանակներն այ ծագումով հայացի չեն, այլ հայացած, սակայն այդ միտքն էլ

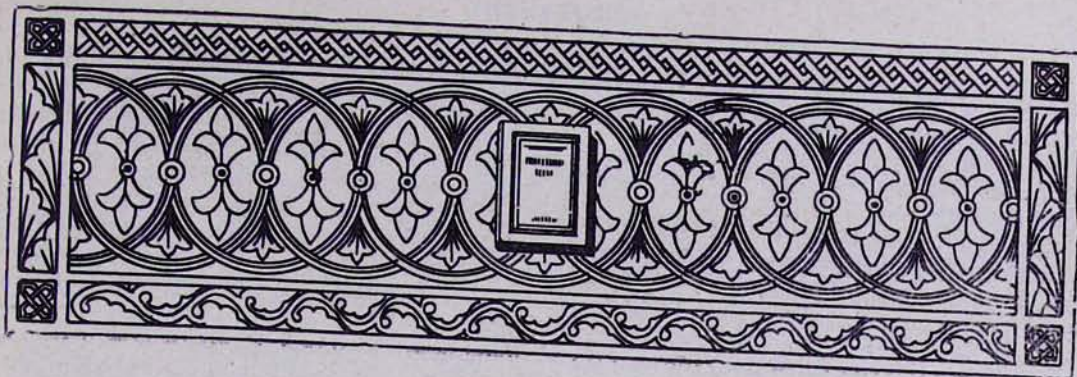
նույնքան հայացի չէ, այլ հայացած, Պ. Դ. Խաչկունց»:

Ամսաթերթն ունի նոր բաժիններ՝ օտար եկեղեցիներ, գրախոսական և մանրալուրճ (մանր լուրեր):

Այս նոր ուղղությամբ ամսագիրը շարունակում է իր գոյությունը մինչև 1919 թվականը, երբ քաղաքական ստեղծված անընպաստ պայմանների հետևանքով դադարում է նրա հրատարակությունը:

«Արարատ» ամսագրի հրատարակությունը մշակութային մեծ երևույթ էր հայ լրագրության պատմության և Մայր Աթոռի տարեգրության մեջ:

Ա. ՀԱՏԻՏՅԱՆ

«ԱՐԱՐԱՏ»-Ը ԵՎ ՀԱՅ ԴԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1968 թվականի մայիսի 1-ին լրացավ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի առաջին պաշտոնաթերթը «Արարատ» ամսագրի հրատարակության հարյուրամյակը:

Մի հարյուրամյակ առաջ Մայր Աթոռի հովանու տակ, Ամենայն Հայոց Հայրապետի անմիջական ղեկավարության ներքո և միաբանության, Գևորգյան ճեմարանի դասախոսական կազմի մասնակցությամբ հրատարակված հայ առաջին կրոնական մամուլի կազմակերպման հիմնական նպատակն է եղել «հայկազուն սերնդոց սրտի և հոգւոյն եռանդն ու աշխտօր» վառել, «կրթության և զարգացման սիրով և ազգային դաստիարակության» միջոցով բանալ «հայրենյաց կենտրոնեն հայրենի հնությանց թանգարանը» և «ազգային մեծագործությանց պատմական հիշատակները» կենդանացնել «ի մըխիթարություն հեռավոր ազգայնոց, որոնք ժամանակավ հատված գնալով ի պտույտս այլ և այլ աշխարհաց, առ գետս բարեյացւոց կնստին և կհիշեն զՀայաստան» («Արարատ», 1868, Յառաջաբան, էջ 1):

«Արարատ»-ի հրատարակության հիմնական նպատակներից մեկն է եղել նաև հայ կյանքում բարձրացումն ու ամրապնդումը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի առաքելության, պաշտպանությունը հայ եկեղեցու ուղղափառության, ինքնուրույնության և անկախության, ազգային նկարագրի, որպես արևելքի հնագույն ու պատմական եկեղեցիներից մեկի:

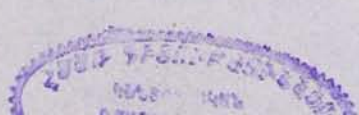
«Արարատ»-ի կատարած դերը մեր եկեղեցու մատենագրության և պատմության մեջ առանձնահատուկ է և եզակի: «Արարատ»-ը եվրոպական իմաստով ու չափանիշներով, կրոնական միակ ու լուրջ ամսագիրն է եղել, որի կրոնա-քարոյական, եկեղեցագիտական, հայ դավանության նվիրված հարցերի խորը ուսումնասիրությանը, գիտական մակարդակին, ծավալին ու թափին չի հասել ոչ մի այլ կրոնական մամուլ:

«Արարատ»-ը կոչվում է ամսագիր «կրոնական, պատմական, բանասիրական և քարոյական գիտելեաց» և «Յառաջաբան»-ում բացատրվում է նրա հրատարակության նպատակն ու բովանդակության «կարգադրությունը», ըստ որի «կրոնականին մեջ պիտի դրվին եկեղեցական կարգաց և արարողությանց վրա տեղեկություններ, կաթողիկոսաց գործեր, սուրբ հարց գրվածքներ, ազգային մատենագրաց կենսագրություններ և ձեռագիր մատենից ծանոթություններ» (Յառաջաբան, էջ 3):

«Արարատ»-ը հրատարակվեց ավելի քան կես դար և եղավ հայ կրոնական մամուլի, ինչպես նաև մեր լրագրության պատմության մեջ լավագույն, բովանդակային և երկարակյաց ամսագրերից մեկը:

Տարիների ընթացքում «Արարատ»-ի շուրջ համախմբվեց ինչպես հայագիտության, այնպես էլ աստվածաբանության նրվիրված պատմական հոգևորականների մի խումբ, որոնք լուրջ ու գիտական ուսումնա-

11.255

սիրությանը առաջ մղեցին հայ աստվածաբանական միտքը, արժեքավոր ուսումնասիրություններ հրատարակելով հայ դավանաբանական մտքի պատմության ու զարգացման մասին:

Հայ դավանաբանական գրականության պատմությունը շատ հարուստ է և հետաքրքիր, որը սկիզբ է առնում 5-րդ դարի ընթացքի, որը սկիզբ է առնում 5-րդ դարի 80-ական թվականներին, երբ Ալեքսանդրիայի պատրիարք և ուղղափառ միաբնակության պարագլուխ Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառությունն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի» ընդհանուր եկեղեցական գրականության մեջ դարագլուխ կազմող աշխատությունը թարգմանվում է հայերենի, որով և պաշտոնապես հայ եկեղեցին Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսի օրոք (478—490) իր վերաբերմունքն է ճշտում Քաղկեդոնի ժողովի դեմ. (Կարապետ ծ. վրդ. և Երվանդ վրդ. «Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրիոյ հակաճառությունն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի», ս. Էջմիածնի տպարան Մայր Աթոռոյ 1906 թ., էջ 6):

Կուզի «Հակաճառությունը» հայ եկեղեցու դավանաբանական գրականության մեջ ևս «դարագլուխ կազմող» գործ է և «առաջնորդ ու օրինակ է հանդիսացել հայ դավանաբանների համար» (նույն տեղ, էջ 6):

Հայ դավանաբանական գրականությունը «մաքաթման ու պաշարի մի գրականություն է» ոչ միայն ի պաշտպանություն հայ եկեղեցու ուղղափառության, այլ նաև հայ ժողովրդի ազգային ինքնությունության պահպանման տեսակետից հայրենասիրական «մաքաթման ազգային մի գործ» (Մանուկ Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Ա. հատ., էջ 80):

Հայ եկեղեցու դեմ քաղկեդոնականների մղած պայքարը ուներ նաև ազգային ճնշման բնույթ: Հայերի մոտ դրա արդյունքը այն եղավ, որ նրանց մեջ առաջացրեց դառնություն և վճռականություն՝ ամրապինդ փարվելու ճշմարիտ և ուղղափառ հավատին և վարդապետությանը:

Ե-րդ դարը մեր եկեղեցու պատմության և մատենագրության մեջ կրոնական, եկեղեցական ու մշակութային գաղափարախոսությունների հակամարտությանը պայքարի մի ժամանակաշրջան է, «ուսումնական քաղաքական կոիվ» գեներով (Աբեղյան, 83), 451 և 480 թվականներին պարսիկների դեմ և ապա կրոնական պայքար գրականության միջոցով նեստորականության, եվտիքականության և Քաղկեդոնի դեմ 480-ական թվականներից սկսած:

Եվ ահա Կուզի «Հակաճառություն»-ը հայերենի է թարգմանում դավանաբանական, կրոնական, մշակութային պայքարների ժա-

մանակ, «այնպիսի պատմական շրջանում, երբ հայոց եկեղեցին ստիպված էր անհրաժեշտաբար մասնակցություն ունենալ դավանական վեճերի մեջ» (Կարապետ ծ. վրդ., «Հակաճառություն», էջ 14):

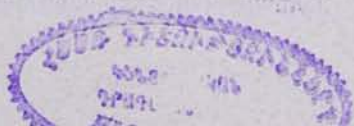
Արդարև, Կուզի «Հակաճառություն»-ը ամենալավ գեներն էր մատակարարում հայ եկեղեցու դավանության և ուղղափառության պաշտպան մեր վարդապետներին՝ նեստորականության և քաղկեդոնականության դեմ մաքաթմելու համար: Ընդհանրապես բոլոր ուղղափառ միաբնակների ձեռքում այս գիրքը հզոր մի միջոց էր Քաղկեդոնի դեմ պայքարի մեջ, ամբողջ արևելքում:

Մեր բանասիրության մեջ անվիճելիորեն ճշտված է «Հակաճառություն»-ի հայերեն թարգմանության վերջնական թվականը. «480 իետր. 29—484 իետր. 28. ահա այս քառամյակն է Տիմոթեոս Կուզի հայ թարգմանության հաստատուն և անխախտելի թվականը» (Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, «Արարատ», 1908, էջ 572), որով և հերքվեց «հին մաշված հաղորդումը թե հայերը իբր մինչև Դմիհի ժողովը, Ներսես Բ, եղել են քաղկեդոնական, երկաթնակ» (Աբեղյան, էջ 615)... Դա հին քաղկեդոնականների տեսակետն է, որ պատմագիր Մ. Չամչյանի և առհասարակ Մխիթարյան վարդապետների ազդեցությամբ, ընդհանրաժամ է եղել մի ժամանակ (613): «Նրանց (Մխիթարյաններին) հարկավոր էր դավանաբանական վեճերի ժամանակ ասել թե իրենք են պահել հաղկական, հին դավանանքը և ոչ թե հայ եկեղեցին» (Աբեղյան, 615): «Նորագույն հետազոտություններն, ընդհակառակն, գուցե են տալիս, որ օտարների աղ տեսակետը սխալ է. հայոց կաթողիկոսները, նույնիսկ 5-րդ դարից սկսած, երկաթնակության հակառակ դիրք են բռնել և հալոց եկեղեցու դավանությունը եղել է առաջին երեք տիեզերական ժողովների» (Աբեղյան, 616):

Կրոնական, դավանական այս պայքարը շարունակվում է հաջորդ տարիներին ևս, և հայ եկեղեցու վարդապետները «կարողանում են պաշտպանել քրիստոնեությունը՝ մոգությունից, և հայոց եկեղեցին՝ ասորիներից և հույներից» (Մ. Աբեղյան, էջ 84) և այդ պատճառով «մեր եկեղեցական գրականության ամենահարուստ ճյուղերից մեկն է հանդիսանում՝ դավանաբանական գրականությունը» (Կարապետ ծ. վրդ., «Հակաճառություն», էջ 22), որին հավատարիմ են մնում հետագա դարերում մեր բոլոր դավանաբանները, մեծ վեճերի ընթացքում: Ընդհանրապես քրիստոնեական մտածողության խորությունն ու թափը ևս առանձին ուժով հանդես են եկել աստվածաբանական, քրիստոսաբանական գիտության մեջ, դավանա-

«Արարատ»-ի 1896 թ. տիտղոսաթերթը

բանական սուր վեճերի ժամանակ IV—VI դարերում. (Պրոֆ. Ն. Սագարդա «Յոյն արեւելքի հին եկեղեցական աստվածաբանական գիտությունը իր ծաղկման շրջանում (IV—V դարերում)», արտատպություն «Արարատ» ամսագրից, թարգ. ռուս., Արտակ վրդ. Մեքալյան, Վաղարշապատ, 1910 թ.):

Ե դարում հայ դավանաբանական միտքն ու քրիստոսաբանական մտածողությունը արտահայտվում են մաս Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի դավանաբանական թողություն (Գիրք թղթոց, մատենագրություն մախնեաց, Թիֆլիս, 1901, է), հայրաբանների գրքերի թարգմանության, ինչպես մաս Մովսես Խորենացու դավանաբանական թղթում (Արեւյան, էջ 618) «քերթողահայր Մովսես Խորենացի եպիսկոպոսի թղթի վավերականությունը», Մանդակունու «Ապացույց լերկուց բնութեանց ասել զփրկիչն կամ մի բնութիւն» ճառում, ինչպես մաս Լազար Փարպեցու թղթի մեջ «Ուղղափառութիւնն ըստ Լ. Փարպեցւու և Մ. Խորենացու և հայոց եկեղեցու դավանությունը 5-րդ դարի երկրորդ կեսին» (Արեւյան, էջ 623—637):

Այս գրվածքներով հայ եկեղեցին դավանաբանական վեճերում իր դիրքը ճշտեց, որից մա հետագայում չշեղվեց:

Զ դարի առաջին քառորդին Դվինի Ա ժողովում Բաբգեն Ա կաթողիկոսի օրով (506) պաշտոնապես ժողովական որոշումով, մի անգամ ևս աներկմիտ և բացարձակ կերպով «հաղկեղունը «դատապարտվում է հայոց եկեղեցու կողմից» (Երվանդ վրդ. Տեր-Մինասյան, «Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները Ասորոց եկեղեցիների հետ», ս. էջմիածին, 1908, էջ 115—116): Զ դարում հայ եկեղեցին արևելքում համարվում է ուղղափառության ամրոց և սյուն՝ ուղղափառ միաբնակ եկեղեցիների, այդ թվում՝ ասորական, պարսից, վրաց, աղվանից եկեղեցիների համար: Այդ եկեղեցիների համար դավանաբանական, քրիստոսաբանական հարցերում, հայ եկեղեցին և հայերը համարվում են «սինը հաւատոյ, լոյս աշխարհի, քարոզիչք արդարութեան, աշակերտք առաքելոցն, բծիշկ իմաստունք հիւանդաց... հայր էք դուք մեր արդարութեան և մեք որդիք եմք ձեր հաւատովք, գի հաւատ մեր և ձեր մի է... հաւասար է հաւատ մեր ընդ ձերում հաւատոցդ» (Երվանդ վրդ. Տեր-Մինասյան, «Հայ եկեղեցու հարաբերություն», 1908, էջ 95—97):

Այնուհետև էլ հայ եկեղեցին միշտ հաստատ է մնացել իր հնագույն ընդհանուր դավանաբանական դիրքերի վրա, դավանաբանական վեճերի ժամանակ: Մեր եկեղեցական մատենագրությունը հարուստ է դավանաբանական գրականության գոհար էջերով:

Ահա թե ինչո՞ւ «Արարատ» ամսագիրը իր հրատարակության առաջին իսկ օրից եղավ հայ դավանական մտքի հանդեսը, հայ եկեղեցու ուղղափառության, պաշտպանության ամբիոնը, հայ եկեղեցու դավանաբանական գրականության նվիրված բնագրերի հրատարակությամբ և ուսումնասիրությամբ:

Ամսագրի հիմնական բաժիններից մեկը կրոնականն էր: Այդ մասին «Արարատ»-ի «Ցառաջաբան»-ում նշվում է. «Արարատայ առաջին մասը կրոնական դնելով, մտքերնիս այն չէ որ հաւատոյ խնդիրներու վրա պիտի խօսինք և հաւատոյ վեճեր նորոգենք... այլ բացատրել հայ եկեղեցու կարգն ու կանոնը, պարզաբանել հայ եկեղեցու պատմության վերաբերյալ հարցեր, ներկայացնել հայոց եկեղեցու առաքելականությունը, առաքելական հաջորդականությունը, նվիրապետության հաստատման պատմությունը, դավանաբանական դիրքը, ուղղափառությունն ու ազգային նկարագիրը եկեղեցու պատմության նոր ուսումնասիրությունների լույսի ներքո, մատենագիտական, գիտական հիմնավորումով:

«Արարատ»-ի մեջ հայ եկեղեցու դավանության վերաբերյալ հողվածների ուսումնասիրությունն ու հրատարակությունը հարկ է բաժանել երկու շրջանների. Ա շրջան՝ 1868—1895, Բ շրջան՝ 1895—1919:

«Արարատ»-ի առաջին շրջանում հրատարակված դավանաբանական հողվածներն ու ուսումնասիրությունները կրում են ավելի պահպանողական-պատմական, մատենագրական-ջատագովական, քան գիտական նկարագիր: Առաջին շրջանում աստվածաբանական, լուրջ ու գիտական ուսումնասիրությունների մասին մտածել, դեռևս վաղ էր, քանի որ Մայր Աթոռում այդ տարիներին չկային հմուտ և խորապես գիտական պատրաստություն ունեցող աստվածաբաններ, որոնք հանդես եկան «Արարատ»-ում 1895 թվականից հետո: Առաջին շրջանում «Արարատ»-ում, աստվածաբանական-դավանաբանական բնույթի հողվածներ են ստորագրում ամսագրի առաջին խմբագիր Արեւ արքեպ. Մխիթարյանը «Հայոց ազգի դարձնի քրիստոնեություն», «Անընդհատ շարունակություն առաքելական յաջորդութեան ուղղափառ ս. եկեղեցու հայոց», «Ամենատարբերորդություն» (չափածո), «Պատմություն ժողովոց հայց. եկեղեցույ», «Պատմություն հայաձայն, ուրացողաց և հերձուածողաց և բաժանելոց յեկեղեցեաց հայոց»: Հուսիկ վրդ. Մովսիսյան՝ «Հայ եկեղեցու պատմություն», Օրմանյան սրբազան՝ «Աթոռ Հայաստանեայց», Վահրամ եպս. Մանկունու «Հայց. եկեղեցույ անցեայն», Գաբրիել եպս. Այվազյան (Այվազովսկի)՝ «Նիկոյ եպս. և

պատմությունն դարձին հայկազանց Լեհաստանի ի կաթողիկոսին», Արշակ Տեր-Միքելյան՝ «Աստուածաբանական գիտելիքներ»-ի մի ամբողջ շարք (1893, էջ 7, 117, 219, 299, 383, 487, 366, 679), «Հարցմունք երկաթնակացն»: Ամսագրի 1879 թվականին հրատարակվում է նաև «Սրբոց վարդապետացն հայոց Մովսիսի և Դավթի հարցմունք ըստ երկաթնակացն» ճառի բնագիրը, իսկ 1892 թվականին Միաբանի երկու կարևոր աշխատությունները. «Անանիա Նարեկացի, գիր խոստովանությունեան» և «Գիրք հերձուածոց» ուսումնասիրությունների բնագրերը:

1888-ից «Արարատ»-ում բացվում է «Ա. Էջմիածնի գրադարան» բաժինը, ուր որոշվում է հրատարակել ձեռագիր բնագրեր, նաև հայ եկեղեցու դավանության վերաբերյալ, որպես «հում նյութ» ապագայում հայ դավանաբանության ուսումնասիրությանը զբաղվողների համար նոր լույս սփռելու հայ եկեղեցու պատմության և դավանության «մութ և անձանդ» մնացած հարցերի վրա. («Արարատ», 1895, էջ 93):

«Արարատ»-ում տպագրված առաջին շրջանի դավանաբանական հոդվածներն ու բնագրական ուսումնասիրությունները զուտ հայ եկեղեցական պատմության և մատենագրության շրջանակներում էին կատարվում: Առաջին շրջանի միակ աստվածաբան էր համարվում Արշակ Տեր-Միքելյանը, որի ուսումնասիրությունները «չոր ու ցամաք դատողություններ են, դավանաբանական հարցեր շոշափող, համեմված զանազան սխոլաստիկ բացատրություններով» (Գյուտաբեղա, «Կարապետ եպիսկոպոսը (Տեր-Մկրտչյան) իբրև հոգևորական», ս. Էջմիածին, 1917, էջ 19):

«Արարատ»-ի 1869 և 1888 թվերում կան հրատարակված երկու արժեքավոր կոնդակներ, որոնք չափազանց կարևոր նշանակություն են ունեցել ժամանակին և այսօր էլ ունեն, ընդհանրապես հայ եկեղեցու դավանության և ի մասնավորի հայ եկեղեցու պատմության և նրա միջապետական կենտրոն Մայր Աթոռի առաքելական հեղինակության համար:

1868 թվականի դեկտեմբերի 14 թվակիր և 1417 համար գրությամբ Կ. Պոլսի Պողոս պատրիարք Թաթևաբյանը Գևորգ Թ կաթողիկոսին գրում է, որ Հռոմի Պիոս Թ պապը իրեն՝ որպես Թուրքիայի հայոց պատրիարքի՝ հրավեր-նամակ է ուղարկել յատիներեն և հայերեն լեզվով՝ մասնակցելու 1868 թվականի դեկտեմբերին Վատիկանում գումարվելիք ժողովին:

Պատրիարքը գրում է, որ «մեք որպես պարսոն էր պատասխանի արարաք, այսպես թե՛ է՝ և մեր գերագույն Հայրապետ ի ս. Էջ-

միածին, գլուխ Հայաստանեայց եկեղեցույ որ միայն ունի գիրաաստություն ի վերայ սրբոյ եկեղեցույ մերոյ և ամենայն հոգևոր հովուաց նորին, վասնորոյ և նմա անկ է քննադատել գիրապիրագիրն: Ի վեր է քան զձեռնհասություն մեր, և՛ որ ընդ մեօք եպիսկոպոսաց ամենեցուն խօսիլ ինչ յաղագս բանիս այտորիկ» («Արարատ», 1869, համար 10, էջ 153):

Տ. Արևի արքեպ. Մխիթարյան.
«Արարատ»-ի առաջին խմբագիրը

Կ. Պոլսի պատրիարքը խնդրում է Ամենայն Հայոց Հայրապետին պատասխանել պապի գրության՝ ավելացնելով, որ «յանձն առնեմք իմաստութեան մեծի հայրապետիդ առնել զոր արժանն է»:

Նման հրավեր-տետրակներ ուղարկվել են նաև Արևմտյան Հայաստանի «վիճակաւոր եպիսկոպոսաց Տաճկաստանի» առանձինն առանձինն: Պապի հրավեր-տետրից չի ուղարկվել ոչ Մայր Աթոռ և ոչ էլ Ռոմաստան՝ հայոց թեմական առաջնորդներին:

Գևորգ Դ-ը պատասխանում է Պողոս պատրիարքին 1870 թվականի փետրվար 11 և համար 11 թվակիր նամակով:

Կաթողիկոսը գրում է, որ հանգամանորեն քննության է առել «Հռովմայ արքայազան հայրապետի» հրավեր-տետրակը և ինքն էլ լինելով «մի ի հովուապետաց քրիստոնեական հօտին, թեև ցանկամք միութեան կաթողիկե եկեղեցույ և փափաքիմք համապագ տեսանել զկրճիմն հակառակութեան բարձեալ ի միջոյ, բայց ցավ ի սիրտ պապի նամակից և այնտեղ առաջ քաշած գերագահության հիվանդագին ձգտումից երևում է, որ եկեղեցիների բաղձալի միությունը «անյուսալի իմն երևի այժմէն իսկ ի ժողովոյ անտի»:

Հայոց Հայրապետը նշում է, որ Հռոմի

պապը միության կոչ անելուց առաջ, պետք էր պատմության լույսի տակ և դավաճաբանական հարցերի ուսումնասիրությամբ «կանխադասում» լինէր այն «թե՛ ուստի» սկիզբըն էտ պատակտուն եկեղեցույ ի միութենէ, և զսէ՛ արդեօք դաւանութեամբ և սիրով ի միութիւն Գլխոյն Քրիստոսի զօդեալ անդամք որոշեցան ի միմեանց» և առաջ եկալ պապիսով քրիստոնէական մէկ ու ընդհանրական եկեղեցու ծոցում «ցաւալին այն բազմադարեան գծողութիւն»:

Այնուհետև Հայոց Հայրապետը քրիստոնէական ընդհանուր եկեղեցու պատմության և դավաճաբանական հարցերի ուսումնասիրության լույսի ներքո, եկեղեցիների միության բաժանումը, պատակտունը արդյունք է համարում Հռոմի Աթոռի ա՛յն աշխատանքներին և փառասիրությանց, որոնց նպատակն էր «նախապատիւ և գերազան» ցոյց տալ Հռոմի Աթոռը, «քան զայլ Աթոռս Արեւելեայց»:

Եկեղեցիների միությունը վերականգնելու առաջին պայմանն է համարում Հայոց Հայրապետը, «ի բառնալ գնահատելիքն գրծողութեան ի միջոյ», այսինքն հրաժարվել «նախապատիւ և գերազան Աթոռ» լինելու հիմնադրաքին փառասիրությունից: Երկրորդ, բանակցությանց սեղանի շուրջ նստել արեւելեան եկեղեցիների հետ «հաւասար ընդ հաւասարի», (Շնորհալի): Երրորդ, վերադառնալ «նախնի հարցն արքոց»՝ հին Հայրապետների սկզբունքներին և եկեղեցական կանոններին և ավանդություններին, այն է «քստ օրհնի խորհրդակցել ընդ Արեւելեան եկեղեցույ Հովուապետս իրաքանչիւր ազգաց, յայտնել կանոնական յօդածովք զբուն նպատակ իւր և զկեսս խնդրոց քննելեաց ի ժողովի անդ»: Չորրորդ, արեւելեան եկեղեցիների «հաւանութիւնն» առնելուց հետո միայն «համակրութեամբ որոշել զտեղի և գծամանակ ժողովոյն»:

Գևորգ Դ պապիչ կերպով պատասխանում է պապի նամակ-հրավերին, կանոնական, պատմական և դավաճաբանական տեսանկյուններից և եզրակացնում է, որ Պիոս Թ՝ պապի նամակում այդ կանոնական կետերը չեն հարգված «հակառակ իմաստից ողջամիտ վարդապետութեան», որով Հռոմի Հայրապետը «ի կարծիս տալ ձկտիլ զանձն իւր ցուցանել գերագոյն իշխող և գլուխ քրիստոնէութեան, ոչ ճանաչելով զՀովուապետս Արեւելեան եկեղեցոյ համապատիւս ինքեան աստիճանօք և իրաւասութեամբ և առաքելական յաջորդութեամբ պատուեալս, զոր Հոգին սուրբ հաւասար իշխանութեամբ և ընդհօք զարդարեաց»:

Հայատառնյայց առաքելական եկեղեցին, եզրակացնում է Հայոց Հայրապետը, հավա-

տարիս իր նախնյաց սուրբ դավանության և կանոնական իրավունքի, ինքնուրույնության և անկախության, որպէս արեւելքի հնագույն եկեղեցիներից մէկը, չի ընդունում, որ Հռոմի Աթոռը «միութեան կենտրոն» է, չի ընդունում նաև պապի «անխալախանություն» նորամուտ վարդապետությունը, որովհետև ըստ մեր հավատքին և դավանության «Գլուխ եկեղեցույ զՓրկիչն մեր միայն զՔրիստոս ճանաչեմք», իսկ Հռոմի Աթոռը «իւրովն կարծեցեալ միապետական գերիշխանութեամբ ինքնին իսկ ևս քան զես հետանայ ի միութենէ կաթողիկէ եկեղեցույ»:

Գևորգ Դ-ը շեշտելով հայ եկեղեցու առաքելականությունը «ի ձեռն արքոց Առաքելոցն Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի» նշում է, որ հայ եկեղեցին «ցաւսօր կայ անդրդուելի ի դրանց դժոխց ինքնուրոյն իրաւասութեամբ», և զգուշացնում է հայ ժողովրդին օրինականությունից գուրկ գտնելով պապի առաջարկը, «չտալ տեղի շփոթից և տարաձայնութեանց» («Արարատ», 1869, համար 10, էջ 153—155):

«Արարատ»-ի 1869 թվականի ապրիլ համարում (էջ 175) տպված է նաև «պատճեն հրահրագրի Պիոս Թ՝ պապի առ ամենայն եպիսկոպոսոսն արեւելեան եկեղեցեաց որք առաքելապետական պառօնոյն հետ հաղորդակցութիւն չունին»:

Պապի հրավեր-նամակին պատասխանում են նաև Արևմտյան Հայաստանի թեմակալ առաջնորդները նույն ոգով ու բովանդակությամբ, նույն վճռականությամբ, շեշտելով միաժամանակ, որ հրավեր-նամակը պետք է ուղղված լինէր Ամենայն Հայոց Հայրապետին, «որոյ իրաւասութեան ներքոյ միայն կգտնվիք ի հոգևորս»: («Արարատ», 1869, էջ 175):

«Արարատ»-ի 1889 թվականի փետրվար համարում (էջ 65—85) տպված է նաև Մակար Ա կաթողիկոսի 1888 դեկտեմբեր 8 թվակիր և 471 համար «թողութիւն ընդհանրական... առ համօրէն դասս եկեղեցականաց և ժողովրդականաց հայոց», առ թվում Սսի և Աղթամարի կաթողիկոսներին, Երուսաղէմի և Կ. Պոլսի պատրիարքներին, բոլոր թեմակալ առաջնորդներին, ուղղած կոնդակը, կնոն ԺԳ պապի հուլիս 25 թվակիր գրության առթիւ, որով Հայատառնյայց եկեղեցին հրավիրվում է մի ավելորդ անձամ ևս «ի հնազանդութիւն Հոռվմայ գահին», ինչպէս իբրև թէ «ի հնումն եղել է» (էջ 86):

Մակար Ա կաթողիկոսի կոնդակը հուլայապ, բովանդակալից մի գրություն է գրաբար լեզվով հայ եկեղեցու պատմության և հալ դավանության մասին, և միաժամանակ մի կոտ, ջախջախիչ պատասխան, պատմական, եկեղեցագիտական, դավաճաբանական

տեսակետից, որով Հայոց Հայրապետը մալսագործացնում է իր «շնորհածին» ժողովրդին և հայ եկեղեցու հոգևորականությանը, որպեսզի «մի ոք իցէ որ զձեզ կողոպտիցէ մարտարությունս և սնուտի խաբէութեամբ», և ապա հորդորում է պիկո պահել հայ եկեղեցու ավանդությունները, ուղղափառ դավանությունը, ինքնուրույնությունն ու անկախությունը, որովհետև «ոչ է հաւատն մեր հնացեալ զի նորոգեացի և ոչ է թերի՝ զի լրացի» (Սիմեոն Երևանցի):

Պապի գիրը ուղղված էր հայ եկեղեցու դարավոր գոյության, ինքնուրույնության, անկախ մկրտապետության և ազգային-հայրենասիրական առաքելության դեմ:

Մակար Ա-ի պատասխանը բովանդակալից է, սպառիչ ու վճռական որպես պաշտոնական, հայ եկեղեցու մկրտապետության գերագույն պետի պատասխանը, մախնաց ոգով և մախանձախնդրությամբ:

Մակար կաթողիկոսը իր կոնդակում խոսում է մալս հայ եկեղեցու դավանության մասին, շեշտելով, որ մա միշտ անփոփոխ է մնացել իր դավանական դիրքի վրա «ի դարս դարս յարածիս ժամանակացն անցելոց» (էջ 70), և որի դավանությունը խարքալվել է Աստվածաշնչի, ավանդության և առաքին երեք տիեզերական ժողովների որոշումներից և վճիռներից բխած դավանության և եկեղեցական վարդապետության վրա, հավատարմությամբ պահպանել է արևելյան մախնական քրիստոնեության ժառանգությունը, ինչ ձևով որ այն կազմվել է առաքյալներին անմիջապես հաջորդող դարում:

Առանց արդարացուցիչ պատճառի չէր, որ Հաղաստանյայց առաքելական եկեղեցին դավանաբանական հարցերում և վեճերում իրավունք ունեցավ Եփեսոսի ժողովից այս կողմ չանցնել, որովհետև այդ ժողովով վերջացավ բոլոր գլխավոր եկեղեցիների համակարծիք, համամտության շրջանը: Ըստ հայ եկեղեցու՝ ճշմարիտ դավանության հիմնակետը կազմող ընդհանուր եկեղեցու համաձայնությունը և դավանական միությունը խանգարվեց Եփեսոսի ժողովից հետո և այնուհետև՝ դավանական կերպարանքի ներքո հուզված խնդիրների իսկական հիմքը կազմում էին պատրիարքական Աթոռների առաջնության հարցերը, որոնց հետևանքով էլ «եպիսկոպոսացն Հռովմայ է տեսնել ապաքեն չարիս... անդ բոցացեալ խարոյկք հաւատաքնությունսն, անդ կենդանամահ կտտանք և սպանությունք անձանց՝ իբրև ի հերձուածս եղելոց... անդ վաճառումն շնորհաց և արքութեանց... և առհասարակ բարձումն ամենազն գթոց և խաղաղութեան ի շահ երկրաւոր տիրապետութեան գահուն Հռովմայ» (74):

Կոնդակում պատմական ստույգ տվյալներով հերքվել է մա «Դաշանց թղթի» պատմական կեղծիքը, «իբրու թէ սուրբ եկեղեցիս Հայց. լեալ իցէ երբեք ընդ իշխանութեամբ եկեղեցույն Հռովմայ» (էջ 75):

Հայոց Հայրապետները անցյալում, նշում է Մակար կաթողիկոսը, մանավանդ կիլիկյան շրջանում, կաթողիկ եկեղեցու հետ հարաբերության մեջ են մտել սուկ քաղաքական

S. Մարոս արքեպ. Սմբատյան

ականկալությունների հաշվույն և «վասն պաշտպանութեան հայրենեաց», և կոպիտ «մոլորություն» է կարծել, թե եղել են «դաշինք և ուխտադրությունք յանուն հնազանդութեան Աթոռոյն Հայաստանեայց, ընդ իշխանութեամբ եպիսկոպոսին Հռովմայ» (75): Իսկ մեր քաղաքական անկախության բարձրագույն հետո, հայ եկեղեցին «բարձր ի օրոյս պանծալի ինքնուրույնությունն ըստ հարազատ շաղաղ՝ աւանդելոց մեզ յառաքելոց արքոց և ի մերոց յուսաորչաց» (75):

Մակար կաթողիկոսը կիլիկյան շրջանում հայ և կաթողիկ եկեղեցական հարաբերու-

թյունները գնահատում է ի վնաս հայ եկեղեցու: Այդ փորձերը Հոռոմի մեղքով եղան պատճառ «ի Կիլիկիա և ի Հայս ծանու և անբերելի նեղության ազգիս մերոյ... որ ոչ հալեր ի պայծառութիւն ինչ եկեղեցւոյն Քրիստոսի և յաճեցումն կենդանի հաւատոցն՝ այլ ընդ հակառակն, ի վտարումն և ի պառակտումն հօտին Քրիստոսի և ի հեղոյմն անհեղաբեանց»: Ապա եզրակացնում է Հայոց Հայրապետը, որ այս բոլորով Հոռոմի Աթոռը «ոչ զլոյս և ոչ զկենդանի հաւատս որոնէ, այլ գերիշխան բռնակալութիւն իւր ի վերայ եկեղեցւոյն Քրիստոսի, մի հանգամանք, որի հետ չի կարող հաշտվել հայ եկեղեցին, իր պատմության կենսափորձով և իր դավանության պատճառով:

Մակար Ա-ը իր բողոքի, ընդվզումի արդար և ձադկող ձայնն է բարձրացնում, որ մեր օրերին էլ Հոռոմը և նրա արքանչակները անխիղճ կերպով զրպարտում են հայ եկեղեցուն, և «բերանով քահանայապետին խրեանց զհայս մոլորեայս քարոզեն և ստութիւնս յօդեն անվայելս» և կոչ են անում, որ հայ եկեղեցին վերադառնա Վատիկանի փարախը, որպէսզի վերահաստատուի «միութիւն ընդ Հոռովմայ, յորմէ հեռացեալ են», իբր «նախնիք իրեանց»: Հայերի դարձը դեպի կաթողիկոսւոյն գնահատվում է մեծ խոստումներով, խաջներով. «մտանել մայրոց ի ծոց եկեղեցւոյն Հոռովմայ եղիցի, պատճառ ոչ միայն յաիտենական փրկութեան հուզոց» հայության, «այլ և բարօրութեան կենաց և առ հասարակ ամենայն ցանկալի բարեաց սշխարհի» (81):

Մակար կաթողիկոսը վճռականապէս հերքում է, որ երբեք հայ եկեղեցին չի եղել իր ողջ պատմության ընթացքում «ընդ իշխանութեամբ եկեղեցւոյն Հոռովմայ, ո՛չ ի դարս նախնականս և ոչ զկնի այնոցիկ ցներկայս իսկ» (82):

Մակարը վերջում կոչ է անում իր ժողովրդին «միացեալք միով Տերամբ Յիսուսիս Քրիստոսի, ի հաստատութիւն հաւատոյ ինդ հովանեաւ Առաքելական Աթոռոյս ւրոյ կաթողիկէ Էջմիածնի» պինդ պահել հայ եկեղեցու դավանութիւնը, ազգային նկարագիրն ու ոգին, ինչպէս մեզ ավանդել են մեր լուսաբնակ նախնիք «ի խրատ և ի զգուշութիւն ապագայիցն» (էջ 83):

1895 թվականից սկսած «Արարատ»-ում հրատարակվում են հայ դավանաբանական մտքի ուսումնասիրության նվիրված գիտական, լուրջ կշիռ ունեցող հոդվածներ, երբ արդեն Մայր Աթոռում պատրաստվել էր հմուտ աստվածաբանների երիտասարդ և խոստմնալից մի սերունդ, օժտված գերմանական կրթությամբ, և որը ապարեզ էր իջնում հայ ժողովրդի կրոնական, մշակութա-

յին, հայրենասիրական զարթոնքին նվիրվելու և ծառայելու խոստումով և կոչումով: Այս նոր սերունդը կարողացավ իր հմտությամբ, համայնարանական պատրաստությամբ և կայուն իր գիտելիքներով, հայ եկեղեցու դավանության վերաբերյալ իր գիտական ուսումնասիրությունների, հետազոտությունների մեջ մտցնել աստվածաբանական սիւներ: Այդ աստվածաբան սերնդի գլուխն էր կանգնած Կարապետ վարդապետ (հետագայում՝ եպիսկոպոս) Տեր-Մկրտչյանը, որը սկսավ «կրոնիկ, բարոյականությանը նայել կյանքի տեսակետից. նա կրոնը ժողովրդի հառաջդիմության անհրաժեշտ ուժ է համարում և այդ ուժը քննության, վերլուծության ենթակա» (Գյուտ արեղա, «Կարապետ եպիսկոպոսը», էջ 19):

Կարապետ վրդ. Տեր-Մկրտչյանի խմբագրության տարիներին, 1894 դեկտեմբեր—1899, «Արարատ»-ը թևակոխում է իր պատմության ամենաբեղուն մեկ շրջանը, հայագիտական և մանավանդ դավանաբանական հարցերի ուսումնասիրության և հրատարակության տեսակետից: Այդ տարիներին փոխվում է ամսագրի գաղափարական բովանդակությունն ու ընդհանուր դիմագիծը, մանավանդ կրոնա-բարոյական հարցերի ուսումնասիրության բնագավառում: Մայր Աթոռում հասած եկեղեցական նոր սերունդը, իր վրա կրում էր շունչն ու ազդեցությունը Օրմանյան սրբազանի աստվածաբանական կրոնական դասախոսությունների. «Ամեն երեկո Օրմանյան սրբազանի շուրջ բոլորած՝ ծրագրեր էինք կազմում ապագայի մասին, թե ինչպէս պետք է շարունակեինք եկեղեցական ու հայագիտական հրահանգություններ և ուսումնասիրություններ, ինչպէս պետք է մի նոր միաբանության սկիզբը դնեինք» (Երվանդ Տեր-Մինասյան, «Կարապետ եպիսկ. Տեր-Մկրտչյան», կյանքն ու գործունեությունը, էջ 8): Այս նոր սերունդը «կրոնի էությունը տեսնում էր մանավանդ նրա բարոյական ուժին ու ներգործության մեջ և դեմ էր այն տեսակետին, ըստ որի ս. Գրքի ամեն մի տեղեկությունն և խոսք անսխալական, անքննադատելի էր համարվում» (Գյուտ արեղա, «Կարապետ եպ.», էջ 24 և 28):

Կարապետ վարդապետի խմբագրության տարիներին և մանավանդ 1895 թվականից սկսած «Արարատ»-ը ունենում էր նաև մասնավոր «Յաւելում» նոր բաժինը, որ հայ եկեղեցու դավանության վերաբերյալ պատրասկվում են մի շարք հնագույն բնագրեր և ուսումնասիրություններ:

Կարապետ վարդապետը «շարունակ աշխատել է և պաշտպանել հայոց եկեղեցին և ս. Էջմիածինը, արտաքին և ներքին հարձակումների դեմ: Ո՛վ չի հիշում այն օրերը, երբ

Մխիթարյան ամբողջ բանակը հրապարակ իջավ հայոց եկեղեցու հերետիկոսությունն ապացուցանելու և հայոց եկեղեցու բոլոր նշանավոր հայրապետներին գաղտնի կամ հայտնի կաթողիկոս հռչակելու: Միայն Կարապետ վարդապետն էր որ ամբողջ հայ հոգեւորականության միջից սարի նման կանգնեց Մխիթարյան միաբանության դեմ և յուր զորեղ գրչով ու հմուտ պատմական փաստերով սանձ դրեց հակառակորդների հավակնոտ և հանդուգն լեզուներին և միամիտ փորձերին» (Երվանդ Տեր-Մինասյանց, «Կարապետ եպս. Տեր-Սկրտչյան, էջ 33—34):

Կարապետ վարդապետը «Արարատ»-ի 1898 թվականի մեջ, էջ 199—204 և 344—349, «Աստվածաբաններ պետք են» հոդվածում, ուսումնասիրության նյութ էր դարձնում աստվածաբանությունը՝ որպես կոնկրետ մի գիտություն՝ Աստծու և կրոնքի մասին, և շեշտում, որ աստվածաբանությունը «վերացական տեսությունների մի ժողովածու չէ, այլ «պատմական հետազոտությունների վրա հաստատված քրիստոնեական մի աշխարհահայեցողություն, մի գիտություն, որով պետք է առաջնորդվի յուրաքանչյուր ոք՝ ով կամենում է քրիստոնյաներ դաստիարակել» (201): Նա միաժամանակ գտնում է, որ հոգեվոր ծառայության կոչված մարդը՝ քահանա, վարդապետ, եպիսկոպոս, ուսուցիչ կամ քարոզիչ, Աստվածաշնչից պետք է քաղի «իրեն ոգևորող հավատի հիմունքները և այդ հավատից բխող բարոյական սկզբունքները»: Այդ նպատակին հասնելու համար խարապետ վարդապետը անհրաժեշտ էր գտնում, որ հոգևորականը ուսումնասիրի սուրբ Գիրքը և պատմականորեն հետազոտի այն: Սա արդեն աստվածաբանության հարց է: Իզուր չէր, որ անցյալում մեր մեծ աստվածաբանները, մանավանդ Սյունյաց դպրոցում, կոչվում էին «հմուտք և մեկնիչք և Գրոց»: Աստվածաբանության երկրորդ յորժն է ուսումնասիրել յուրաքանչյուր եկեղեցու պատմությունը, դավանությունը, բարոյական ըմբռնումները և եղած տարբերությունները մյուս եկեղեցիներից:

Արդարև, անհրաժեշտ էր հոգևորականի համար աստվածաբանության գիտությունն ու ուսումը, որպեսզի նա իմանա, «թե ինչ դավանություն ունի իր եկեղեցին, ինչի համար են այդ եկեղեցու հայրերը դարեր շարունակ հալածանք ու տառապանք կրել, արյուն ու արտաատք թափել այս կամ այն դավանության կետը պաշտպանելիս» (202): «Այլ է, — եզրակացնում էր աստվածաբանության հմուտ յիցեցնիստ Կարապետ վարդապետը, — կրոնական վեճը, այլ է կրոնական խնդրի պատմագիտական հետազոտությունը» (202):

Ինչպես հայտնի է, Վատիկանի ժողովից հետո հայ կաթողիկոս մամուլը, «ի վերուստ» հրահանգված, ինչպես ցույց են տալիս Գեվորգ Դ և Մակար Ա կաթողիկոսների կոնդակները, անհրաժեշտ հարձակման է անցնում հայ եկեղեցու և նրա դավանության դեմ: «Արարատ»-ը Կարապետ վարդապետի գլխա-

S. Կարապետ եպս. Տեր-Սկրտչյան

վորությամբ, իր վրա է վերցնում հայ եկեղեցու դարավոր ուղղափառությունը և ազգային նկարագիրը պաշտպանելու շնորհակալ գործը, մեր նախնյաց ոգով և նախաձեռնությամբ, հայ դավանաբանական հին էջերի ուսումնասիրությամբ և հրատարակությամբ:

Այս մտածումների լույսի տակ «Արարատ»-ի 1896 թվականի ապրիլի համարում (էջ 155) Կարապետ վարդապետը ստորագրել է մի ընդարձակ ու հետաքրքիր ուսումնասիրություն «Բնության խնդրի նկատմամբ մեր և Մխիթարյան հայրերի ունեցած հայացքը» թեմայի շուրջ: Հոդվածը շարունակվել է նաև ամսագրի օգոստոս համարում, էջ 358, «Կրկին բնության խնդիրը և Մխիթարյան հայրերը» թեմայով:

Հոդվածը հայ եկեղեցու դավանության պաշտպանությանն նվիրված մի կոտև հոյակապ ուսումնասիրությունն է, գիտականորեն և մատենագրական հարուստ փաստերով հիմնավորված, երկու բնությանց միավորության վարդապետության մասին, հայ եկեղեցու դիրքի շուրջ:

«Արարատ»-ի 1895 թվականի նոյեմբեր համարում, էջ 386, Ն. Քարամյանը քննության առնելով օտարների թյուր կարծիքը Քրիստոսի բնությանց վարդապետության վերաբերյալ հայ եկեղեցու դիրքի մասին, ըստ որի իբր մեր եկեղեցին եկտիքական կամ նեստորական մտքով ընդունել է «միաբնակությունը», գրել էր, որ «մեր սուրբ եկեղեցու մասին այս տեսակ մոլորության տարածելուն շատ են նպաստել միարարները (սուրբ) և դրանց արժանի ծառանգ Մխիթարյանները, որոնք եկրոպագվոց համար հեղինակավոր անձինք են հայոց վերաբերյալ խնդիրներում»: Քարամյանի այս ճիշտ նկատողությունը առիթ է տվել Հ. Վ. Հացունուն, որ «Բազմավեպ»-ի 1896 թվականի մարտ համարում հակաճառելով Քարամյանի դեմ, նրա այդ արդար նկատողությունը համարի «անհրաժեշտ հալածանք Մխիթարյաններու դեմ» և հարձակում գործի հայ եկեղեցու վրա: Կարապետ վարդապետը քննության առնելով Հ. Վ. Հացունու պատասխանը, գտնում էր, որ «այնտեղ այնպիսի գաղափար է արտահայտվում մեր եկեղեցու դավանության մասին, որ մենք անուշադիր և անպարտասխան թողնել չենք կարող» (էջ 156):

Կարապետ վարդապետը բարձր գնահատելով հանդերձ Մխիթարյանի հայրերի կատարած մշակութային, մատենագրական-ագասիրական գործը, գտնում էր, որ Մխիթարյանները կարողիկ պրոպագանդայի «ամեն առանձնահատկություն ոչնչացնող ճնշման ներքո, մեծապես նպաստել են մեր եկեղեցու, մեր ամբողջ պատմության մասին սխալ գաղափարներ տարածելու» օտար եկեղեցական շրջանակների մեջ: Կարապետ վարդապետը, որպես վերջին փաստը, հիշում է Հ. Վ. Հացունու վերաբերմունքը, որի ոչ միայն «արգահատումն է առաջացնում», այլ նաև վրդովմունք, որովհետև, ըստ Հ. Վ. Հացունու, իբր հայ եկեղեցին վերջին շրջանում բաժանվելով ընդհանրական—իմա՝ պապական եկեղեցուց, հակառակ է ընթանում «ընդհանրական եկեղեցվու վարդապետությանց», մինչ Լուսավորիչներ, Օձնեցիներ, Ծնորհայիներ ընդունել են դրանք... Եզրակացությունը, ասում է Կարապետ վարդապետը, ըստ Հացունու, պարզ է, մինչև Գրիգոր Տղա, հայ եկեղեցին, իր հայրապետներով, եղել է քաղկեդոնական, երկաթը-

նակ, իսկ դրանից հետո է, որ «մոլորվել» է, հեռացել է ուղղափառությունից և դարձել եկտիքական կամ նեստորական միաբնակ: Կարապետ վարդապետը իր հոգու ամբողջ կորովով ըմբոստանում է և բողոքում «Արարատ»-ի էջերում «այս անհիմն տեսությունից առաջ եկած մոլորության դեմ» (էջ 156) և պատմական, եկեղեցական, մատենագրական փաստերով և արդի «եկրոպական և պատմագիտական առաջնակարգ և անկողմնակալ ներկայացուցիչներից» մեջբերումներով եզրակացնում. «Մենք կասենք և կըկրկենք որ մի գուտ պատմական սխալ է միայն, թեև շատ տարածված սխալ—կարծել թե «մի բնություն» դավանելը, նույն է, ինչ որ միաբնակ լինել: Եթե Կյուրեղ Աղեքսանդրացին Քաղկեդոնի ժողովում իբրև ուղղափառ ճանաչված լինելով՝ նույն վարդապետությունն ունի, ինչ որ այդ ժողովը, և թե ուրեմն մեր եկեղեցին «մի բնություն» դավանելով նույն իմաստով, ինչ որ Կյուրեղ, կամ միաբնակ պիտի է համարվի ըստ բառին, կամ երկաթնակ ըստ գաղափարի»:

Կարապետ վարդապետը մեջբերում է կատարում նաև նույն տեղում գերման մեծ գիտնական Ա. Հառնակի մի գրվածքից, որ հայոց եկեղեցու մասին ասված է, թե նա «միաբնակ չէ, այլ կիրեղեան» (A. Harrack—Lehrbuch der Dogmengeschichte, B 11, SS 377 anm. 3—Freiung 1B 1894):

Այնուհետև Կարապետ վարդապետը քննում է այն հարցը, թե հայ եկեղեցին առաջին անգամ «իր վճիռը կայացրեց» Քաղկեդոնի դեմ Ե դարի 80-ական թվականներից, Մանդակունու օրով, և մերժեց երկու բնությանց վարդապետությունը:

Հայ եկեղեցին «առաջին անգամից նեթ այս վեճերի վերա նայել է իբրև ավելորդ բանաբաղությունների և նախնի ընդհանրական եկեղեցու ողջամիտ ու լրացման կարոտ վարդապետության մեջ մտցրած ներմոծությունների վրա. ուստի և նա հրաժարվեցավ նոցա կամայական բացատրությունները դավանություն դարձնել յուր համար և որոշեց պահպանել նույն դրությունը, ինչ որ պարզաբանել և հայոց ընդունած վերջին տիեզերական ժողովի միջոցով իշխող էր դարձրել կորովին Կյուրեղ Աղեքսանդրացին»:

Ըստ կյուրեղյան բանաձևին, որին հետևում է հայ եկեղեցին, «մարդեղությունից հետո Քրիստոսի մեջ ոչ մի բաժանում չի կարելի, թե՛ քրիստոնեական հավատը պահանջում է աստվածայինը և մարդկայինը այնպես սերտ կերպով միացած ընդունել, որ ոչ մի մարդկային կիրք կամ գործողություն առանց աստվածային մասնակցության տեղի ունեցած չլինի՝ և ընդհակառակն» (1896, էջ 158):

Նույն համարի «Յանկուած»-ում հրատարակվել է նաև Հովհան Օձնեցու «խոստովանութիւն անշարժ յուսոյ մարմնացելոյ Բանին Բրիստոսի և ընդդէմ դաւանողաց գմի Բրիստոս յերկուս բնութիւնս» ճառը (էջ 192), որ «շատ գեղեցիկ կերպով բացատրված է բնությանց խնդիրը, ինչ ոգիով մեր երջանիկ մայրերը ըմբռնել են»: Օձնեցին ևս աշխատել է «հին խմորը»՝ քաղկեդոնականությունը, վերացնելու համար: Կարապետ վարդապետը Օձնեցու «Ծառ ընդդէմ երևութականաց» և «ընդդէմ դաւանողաց գմի Բրիստոս յերկուս բնութիւնս» ճառերը գնահատում է որպէս «կրկին հուշարձաններ կանգնեցրած մեր եկեղեցու ուղղամիտ վարդապետության համար» (162):

Կարապետ վարդապետը դավանաբանական այս հարցերին մոտենում է ոչ զուտ աստվածաբանական մտահոգություններով միայն:

Նա անհրաժեշտ և կարևոր է գտնում հայ եկեղեցու հավատո դավանության, բողոքականության, դավանաբանական դիրքի ուսումնասիրությունները, մեր օրերում ազգային-եկեղեցական մտահոգություններով ևս. «Ժամանակ է այս հասկանալ, — ընդգծումը իրենց է, — ժամանակ է հասկանալ, թե որտեղ են մեր գոյության արմատները և որտեղից է մեզ մահացու վտանգ սպառնում», հասկանալ որ կրոնական խնդիրներ պարզելը, կրոնական թշնամությունը սերմանել չի նշանակում, այլ նշմարտության բացահայտումը և որոնումը՝ հայ ժողովրդի և հայ եկեղեցու գոյության արմատներին:

Կարապետ վարդապետի սույն գրվածքին պատասխանել է «Բազմավեպ»-ում ռմն Ծիրակացի Հ. Վ. Հացունու ոգով և մեթոդով, որը «տրամաբանության և բարոյագիտության տարբեր կանոններով է առաջնորդվում» և «որի գրիչը ոչ մի տեղ կանգ չի առնում, առանց գուցե զգալու յուր արածը» որ Համեմատման անձնական վիրավորանքներ է հասցնում» (335), առանց ըստ էության և հանգամանորեն, պատմական փաստերով պատասխանել կարողանալու, ամբաստանելով ձրի կերպով «Արարատ»-ը որ իբր «տարիներ առաջ իսկ իրեն կետ նպատակի դրած էր արդեն հարձակողական եկրպով կրոնական խնդիրներ հարուցել, հակամիութնաբան հոսանք մը առաջ բերելու համար»:

Կարապետ վարդապետը այս անգամ ևս մատենագրական, պատմական անհրաժեշտ փաստերի գիտական հիմնավորումով, պատասխանում է Ծիրակացուն «որը զրախոսությանը է զբաղվում» քան յուր զհուսական ուսումնասիրություններով, որ «Միութնաբանց վերջին ժամանակի գործունեությունը կվկայե որ, վեներտիկի միաբանությունը շատ

է մնացել ժամանակից և դժբախտաբար հետզհետե կորցնում է իր նախկին միջ նշանակությունը մեր գրականության համար... նա գրեթե չի ենթարկվում ժամանակակից գիտության, մանավանդ հսկայական քայլերով առաջ գնացող պատմագիտության ազդեցությանը և եղծում է հայոց պատմությունը և հայ եկեղեցու դավանությունը և մատենագրությունը. կաթոլիկությունը ընդունակ է դարձնում մարդոց սեր սպիտակ տեսնելու»:

Գալուստ Տեր-Մկրտչյան (Միաբան)

Կարապետ վարդապետը նշում է, որ դավանաբանական, պատմական, մատենագրական հարցերի շուրջ կարելի է միշտ վիճել, օրինականության և ազնվության պայմաններում, անկողմնակալորեն, «մենք, ատում է նա, վիճելիս մարդու բարոյական արժանավորությունները և մտավոր ընդունակությունները նորա դավանության հետ չենք կապում», ինչպես անում է Ծիրակացին, որը առանց հիմքի հայ եկեղեցու մեծ հայրապետներին և վարդապետներին, Լուսավորչից մինչև Գրիգոր Դ Տղա (1193 թ.), որոնք մեծ անուն են ունեցել և վաստակ, դավանաբանական նշանավոր գրվածքներ են թողել, «ուզեն չուզեն պետք է անպայման քաղկեդոնական, կաթոլիկ եղած լինեն, իսկ նորա, որոնց հակաքաղկեդոնական լինելը չընդու-

նել անկարելի է, տգետ են և անհասկացող»:

Ժիրակացու մոտ քաղկեդոնական են դուրս բերվել այսպես նաև, բացի Ե դարի մեր մատենագիրներից, Վրթանես Քերթոզ, որը իր «Ընդդեմ պատկերամարտից» ճառում, թելադրում էր «ամենևին չհաղորդուել ընդ Հռոմս հնազանդեալս ընդ քաղկեդոնական ժողովոյն, մի՛ գիրս, մի՛ պատկերս և մի՛ նըշխարս ի նոցանէ ընդունել», Մաթուսաղա՝ որի ընդդեմ Քաղկեդոնի գրած ճառը կամ դավանական թողութիւն, ոչ մի կասկած չի թողնում, որ նա հակաքաղկեդոնական է, Ան. Ժիրակացի, որ իր «Ի յայտնութիւն Տեառն» ճառում պաշտպանում է հայ եկեղեցու դարավոր և պատմական կարգը ընդդեմ հույների և կաթողիկոսների հունվար 6-ին կատարելու «ծնունդն և մկրտութիւնն», հետևելով «սրբոց առաքելոցն և երանելեաց հարցն ի Նիկիա և մերոց վարդապետացն»։ Ստեփանոս Սյունեցիին, որ հալածում էր քաղկեդոնականներին, և նրա ողջ մատենագրությունը պաշտպանություն է հայ եկեղեցու դավանության, և ուղղված ընդդեմ Քաղկեդոնի և երկաթակության։ Օձնեցի, որ իր «ընդդեմ Երևութականաց» ճառում գրում է, «Յերկուց բնութեանց մի բնութիւն բանին մարմնացելոյ խոստովանի ամենայն աստուածասէր հոգի», և կամ «գուգամասնեալ զերկուսն ի մի գոյացոյց, յետ միաորութեանն ի բաց բարձելոյ յերկուս հատմանն»։ «Երկնչիս յերկուս ասել բնութեանց, երկիւղ մեծ գոյ, զի թէ և **ասեմք մի բնութիւն բանին մարմնացելոյ**, ոչ աղայէս խելայել մտածութեամբ, որպէս թէ միոյն ի միւսէն բարձեալ»։ Այսինքն՝ աստվածային բնությունը չի իշխում մարդկային բնության վրա, ոչ էլ մարդկայինը ենթարկվում աստվածային բնության, այլ «յերկուց մի» մի բնությունն անխառն, անշփոթ միավորությամբ:

Կարապետ վարդապետը նշում է, որ «մեր վեները Միթթարյանների հետ «հիրաւի ապարդյուն է, որովհետև մենք ձգտում ենք խնդիրը **պատմագիտական** հիմունքների վրա դնել, իսկ նոքա նայում են նորա վերադավանաբանական հայացքով»:

Այնուամենայնիվ, Կարապետ վարդապետը ջախջախում է նաև իր հակառակորդին ո՛չ միայն պատմագիտական տեսանկյունից, այլ նաև դավանաբանական դիրքերից, ապացուցելով, որ հայ եկեղեցին երբեք չի ընդունել քաղկեդոնականությունը, Ե դարի 80-ական թվականներից և ցույց է տալիս, թե ինչ է իսկապես հայ եկեղեցու դավանաբանությունը բնութանց հարցում և ինչով է տարբերվում հայ եկեղեցու դավանությունը քաղկեդոնականությունից և աղանդավոր միաբնակությունից:

Այնուհետև նա քննության է առնում «յերկուց բնութեանց մի բնութիւն» կամ «մի անձն յերկուց բնութիւն» բացատրությունը և շեշտում, որ դրանք նույն իմաստը չունին, և հայ եկեղեցու հայրապետներն ու վարդապետները հետևելով ս. Կյուրեղի միշտ «դավանել են յերկուց բնութեանց մի բնութիւն» և ոչ երբեք «մի անձն յերկուս բնութիւն», ինչպես Քաղկեդոնի ժողովն է դավանում (էջ 361): Կարապետ վարդապետը նույն տեղում մեջբերում է կատարել նաև «Migne-ի և Mansi ահագին հատորներից», որ ասվել է նույն հարցի վերաբերյալ. «խոստովանիմք... ոչ յերկուս բնութիւնս զմի Որդին՝ մին երկրպագելի և միւսն ոչ երկրպագելի այլ մի բնութիւն բանին Աստուծոյ մարմնացեալ» («Արարատ», 1896, էջ 361):

Կարապետ վարդապետը «Արարատ»-ի 1896 թվի հունվարի համարում, էջ 3—4, ստորագրել է նաև մի այլ հոդված «Աստուածայայտնութեան տոնի ճիշտ օրը ըստ պատմութեան», որ ապացուցում է, որ «քննադատական ստույգ պատմություններով Քրիստոսի ծննդյան և մկրտության հիշատակները հունվարի 6-ին կատարելու մեջ իրավունքը հայ եկեղեցու կողմն է» և թե հայ եկեղեցու հայրապետները և վարդապետները այդ հարցի վերաբերյալ «բանակովի մեջ գործ էին դնում իրենց եկեղեցվո հնավանդ սովորությունը օտարների դեմ պաշտպանվելիս», և թե մեր եկեղեցին «հունվարի 6-ին կատարելով աստվածահայտնության տոնը հետևելով է մինչև Դ դար ընդհանուր եկեղեցու մեջ ընդունված ավանդության» (էջ 3): Հայ եկեղեցին անփոփոխ պահելով հնավանդ «նախնական սովորությունը», ցույց էր տալիս իր «հարազատ և ավանդապահ լինելը և շարունակում է պահպանել այն խորհրդավոր կապը, որ կա Քրիստոսի և ծննդյան և մկրտության մեջ» (էջ 4):

«Արարատ»-ի նույն համարի (1896) «Յանելուած» բաժնում (էջ 49—52) Կարապետ վարդապետի հաստատությունն իր տեսության, հրատարակել է եկեղեցու հին հայրերի վկայությունները ի նպաստ հունվարի 6-ին, այն քաղելով Մայր Աթոռի ձեռագիր «Գիրք թղթոց» դավանաբանական ժողովածուից, հետևյալ վերնագրով. «Վկայութիւնք վասն ծննդեան Քրիստոսի և մկրտութեան տաւել ի միում ատուր ի յունուարի վեցն»: Վկայությունները բերված են «ի Կղեմայ առաքելասահման կանոնացն, Մակարայ Երուսաղեմայ հայրապետին, Յովհաննու Երուսաղեմայ հայրապետին, Նեկտառեայ Հռոմայ հայրապետին, Գրիգորի աստուածաբանի, սրբոյն Բարսղի, Հեաղոդիտայ եպիսկոպոսի, Սեբերիանոսի եպիսկոպոսի ի Ղուկասու աւետարանի մեկնութենէն, ի թղղ-

թին Մեկիտոնի եպիսկոպոսի, Կիպրիանոսի եպիսկոպոսի» և այլն: Այնուհետև վկայություններ հայ վարդապետներից, «Յովհաննիսի հայոց կաթողիկոսի, Գրիգորի Արծրունեաց եպիսկոպոսի, Կոմիտասի հայոց կաթողիկոսի, Ստեփաննոսի Սիմեաց եպիսկոպոսի, Անանիայի հայոց վարդապետի, Ներսէսի (Վրայեցոյ) հայոց կաթողիկոսի» (Շնորհալի) և այլն:

«Արարատ»-ի 1896 ապրիլ համարի «Յաւելում»-ում (էջ 192—199) Կարապետ վարդապետը հրատարակել է ձեռագրերի համեմատություններով ու ծանոթագրություններով «Յովհաննոս իմաստասիրի, հայոց կաթողիկոսի, խոստովանութիւն անշարժ լուսոյ մարմնացելոյ հանին Քրիստոսի, և ընդդէմ դաւանողաց զմի Քրիստոս լերկուս ընդթիւնա» ճառը: Մայիս համարի «Յաւելում»-ում (էջ 252—256) «Թուղթ Յովհաննոս Երուսաղեմի եպիսկոպոսի առ Աբաս աղուանից կաթողիկոս» թուղթը: Հոկտեմբերի համարի «Յաւելում»-ում (էջ 477—488) «Պատասխանի ի հայոց թղթոյն աղուանից Վրթանիսի Քերթովի»: Նոյեմբերի «Յաւելում»-ում (էջ 531—536) «Թուղթ Կոմիտասայ հայոց կաթողիկոսի ի Պարսս»:

Բազմահմուտ բանասեր, մատենագետ Գալուստ Տեր-Մկրտչյան (Միաբան) «Արարատ»-ի 1902 թվի փետրվար համարում (էջ 183—200) հրատարակել է ծանոթագրություններով «Պետրոս Սիմեաց եպիսկոպոսի հարցմունք յաղագս մարմնատրութեան Տեառն զանազանք՝ Վաչագանի Աղուանից իշխանի ընդ Պետրոսի Սիմեաց եպիսկոպոսի և իմաստասիրի», և ապա էջ 200—203, նույնի՝ այսինքն «Երանելոյն Սիմեաց եպիսկոպոսի յաղագս հաւատոյ» ճառը:

Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը «Արարատ»-ի 1902 մարտ-ապրիլ համարում հրատարակել է «Ստեփաննոսի իմաստասիրի ասուցեալ վասն անապականութեան մարմնոյն որ աճէ և նուազէ՝ ապականացու է. և վասն զի մարմինն Քրիստոսի աճէր և զարգանայր և ապականացու ոչ էր, զի Աստուծոյ մարմին էր՝ վկայութիւնք սրբոց և աստուածագանից, որք անապական խոստովանին յարգանդէ և յափտեանս յափտեանից»:

Միաբանը իր հոդվածի տողատակի ծանոթության մէջ նշում է, որ Սյունեցու սույն ճառը «մեզ հասած միակ նշանավոր վավերագիրն է, որ մեծ լույս է սփռում 8-րդ դարի առաջին կեսին պատմության... և նաև Զ—Ը դարերի կրոնական, դավանաբանական մեծ վեճերի և կուսակցությանց մասին Հայաստանում»: Միաբանի սույն ուսումնասիրու-

թյունը լույս է տեսել նաև առանձին գրքուկով Խրիմյան Հայրիկի հրամանով 1902 թվին Մայր Աթոռի տպարանից:

Այնուհետև Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանը «Արարատ»-ի 1906 թվի մարտի համարի «յաւելում»-ում հրատարակում է «Դարթի փիլիսոփայի բան հաւատոյ ընդդէմ հերձուածողաց» ուսումնասիրությունը և թրգագիրը (էջ 261—269) և «Նորին Դարթի ի հրամանէ Անաստասու հայոց կաթողիկոսի» ճառը (էջ 270—273):

«Արարատ»-ում հրատարակված հայ դավանաբանական գրականության մաս են կազմում նաև հետևյալ կարևոր աշխատությունները, որոնց մասին առանձին հոդվածներ գրվել են ժամանակին ամսագրում, բայց հետագայում լույս են տեսել նաև որպես առանձին և ընդարձակ ուսումնասիրություններ:

Դրանցից են՝ «Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրիոյ Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, ի լոյս ընծայեալ աշխատութեամբ Կարապետ Ծ. վարդապետի և Երուսաղ վարդապետի արդեամբք տ. Սուքիասայ արքեպիսկոպոսի, և Էջմիածին, տպարան Մայր Աթոռոյ, 1908: Այս գրքի և նրա դավանաբանական նշանակության մասին խոսվեց վերևում:

Երկրորդ աշխատությունը, որ կարևոր է հայ եկեղեցու պատմության և դավանության զարգացման համար, Երվանդ վրդ. Տեր-Մինասյանի «Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները ասորոց եկեղեցիների հետ, հայկական և ասորական աղբիւրների համաձայն» գերմաներեն հրատարակված կարևոր աշխատության ավելի ընդարձակ և ճշիւացած հայերեն հրատարակությունն է:

Սույն հրատարակության նպատակն է եղել ցույց տալ պատմական, մատենագրական փաստերով, որ «մեր եկեղեցին ոչ միայն միաբնակ է, բառիս սովորական իմաստով, այլ մինչև Ը դարը կողմնակից է եղել հույիական կամ խստագույն միաբնակության» (Յառաջաբան, էջ Դ—Ե):

Երրորդ աշխատությունը 1914 թվականին Մայր Աթոռի տպարանից լույս տեսած «Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցույ յողղափառ և ս. հոգեկիր հարցն մերոց դաւանութեանց, յաւուրս Կոմիտաս կաթողիկոսի համահաւաքեալ» աշխատությունն էր, աստվածաբան Կարապետ եպիսկոպոսի հրատարակությամբ, Դարաշամբիսի Ստեփանոս Նախավկայի վանքի ձեռագրի հիման վրա:

Դա բացառիկ արժեք ներկայացնող մի հրատարակություն է՝ ի պաշտպանություն հայ եկեղեցու դավանաբանական դիրքի: Այս ժողովածուն կազմվել է Դվինում, Կոմի-

տաւ կաթողիկոսի օրով «եկեղեցական հայրերի դավանական գրվածքներից հարմարագույն կտորները ընտրելով և ի մի հավաքելով, որպէսզի հարկավոր դեպքում իբրև վկայություն բերվին սուրբ հավատքի պաշտպանության» (Ներածություն, էջ XI): Այնուհետև նշվում է դավանաբանական այդ կարեւոր աշխատության անվան նշանակությունը: Ժողովածուն կոչվում է «Կնիք հաստույ», որովհետև այնտեղ բերված սուրբ հայրերի վկայությունները, «դավանական տեսությունները կնիք են դառնում և հաստատում, որ ժողովածուն կազմողների պաշտպանած հայոց եկեղեցու դավանությունը նույնն էր, ինչ որ ընդունել է մի և անբաժան ընդհանուր սուրբ եկեղեցին» (Ներածություն, էջ XI):

«Արարատ»-ի շուրջ հավաքված Մայր Աթոռի միաբաններ և Գևորգյան ճեմարանի ուսուցիչներ, 1918 թվականին հրատարակում են «Ժողակաթ»-ը: Էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, գիրք առաջին, նվիրված հայ գրի և տպագրության մեծ հոբելյանին, 412—1512—1912, ուր մի շարք կարևոր հոդվածներ են ստորագրում Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանը՝ «Յովհան Մանդակունի և Յովհան Մայրավանդի» (էջ 84), Գարեգին վարդապետը՝ «Զազաանից ժողովը» (էջ 22), Հրաչյա Աճառյանը՝ «Տիմոթեոս Կուզ և ս. Գրքի նորաբեր թարգմանությունը» (էջ 1), Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը՝ «Հայ մատենագրութեան հնագույն թուականները» (էջ 154), և այլն, որոնք նույնպես մեծ կարևորություն ունեն հայ դավանաբանական գրականության պատմության ուսումնասիրության համար:

«Արարատ»-ը զբաղվել է նաև ընդհանուր աստվածաբանական հարցերով: Այստեղ պետք է կարևորությամբ նշել ուսուցչական աստվածաբան, պրոֆ. Ն. Սազարդյանի «Յոյն-արևելքի հին-եկեղեցական աստուածաբանական գիտությունը իր ծաղկման շրջանում (IV—V դդ.) նրա գլխավոր ուղղությունները և բնորոշ յատկությունները», որոնք լույս են տեսել «Արարատ»-ի 1910 թվականի մի շարք համարներում (539—707), Արտակ վրդ. Սմբատյանի թարգմանությամբ, հրատարակվել է նաև որպես առանձին բրոշյուր, Մայր Աթոռի տպարանից 1910 (էջ 1—77):

«Արարատ»-ի 1917 թվականի ապրիլ-մայիս համարում, էջ 355—360, հունիս-հուլիս՝ 449—506, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր՝ 806—812, 1918՝ 49, լույս է տեսնում նաև ուսուցչական Ֆ. Մ. Ռոսելկինի 1915 թվականի հրատարակված մի ընդարձակ աշխատություն, որը կոչվում է «Կ. Պոլսի Փոստիոս պատրիարքի առաջին պատրիարքությունը», որի Թ գլուխը (էջ 237—262) նվիրված է

հույն պատրիարքի ջանքերին, հայ եկեղեցուն հունական եկեղեցու հետ միացնելուն: Ծառ կարևոր աշխատություն է սա՝ թարգմանված Հուսիկ արքեպ. Զոհրապյանի կողմից, չափազանց արժեքավոր բացատրություններով, սրբագրություններով և լրացումներով:

Հնարավոր չէ մի հոդվածում հանգամանորեն ներկայացնել «Արարատ»-ում հիսուն տարիների ընթացքում լույս տեսած ուսումնասիրությունները, հայ դավանաբանական գրականության վերաբերյալ:

Մեր սույն հոդվածը ցանկանում ենք ավարտել Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանի հետևյալ խորհրդածություններով՝ տպված «Արարատ» ամսագրի 1898 թվականի հոկտեմբերի համարում (էջ 431):

«Հայոց եկեղեցվո առաջին մասնակցությունը դավանական վեճերի մեջ և Բաբգեն կաթողիկոս» հոդվածում Կարապետ եպիսկոպոսը նշում է.

«Տարբեր բան է նոր վեճեր հարուցանելը և տարբեր՝ դարեր առաջ եղած վեճերն իբրև պատմական երևույթ քննության առնելը: Հիշալի տխուր հիշողություններ շատ կան, որոնք իրավունք են տալիս մեզ խորշելու դավանական վեճերից, բայց ուրանալ չենք կարող, որ նոքա ահագին դեր են խաղացել մեր եկեղեցվո պատմության մեջ և այդ պատմության բազմաթիվ էջերը մութ կման մեջ հասնար, եթե նոքա ծագման ու տարածման պարագաները չլուրջ ուսումնասիրության առարկա չդարձնենք»:

Մեր եկեղեցու պատմության և դավանական գրականության ուսումնասիրությամբ զբաղվողների համար շատ կարևոր է իմանալ, «թե ե՞րբ և ի՞նչ հանգամանքներում... հայ եկեղեցին» ստիպված եղավ բաժանվել Քաղկեդոնից այս կողմ հույն և կաթոլիկ եկեղեցիներից և իր «մաքառումն սկսեց յոր ինքնուրույնությունն պահպանելու և ձևակերպելու համար» («Արարատ», նույն տեղ, էջ 431):

Ընդհանրական, մի և առաքելական եկեղեցու բաժանումից հետո 14 դարեր են անցել և այնքան վեճերից, պայքարներից հետո էլ կողմերը մնացել են անխախտ իրենց դավանաբանական դիրքերի վրա:

Դժբախտաբար Քրիստոսի մարմնի վրա բացված վերքը դեռ չի բուժվել, թեև մեր օրերին բուժման փորձեր կատարվում են և բարի նշաններ երևում այդ ուղղությամբ, էկումենիկ ոգով:

Այսպես, գոհունակությամբ պետք է արձանագրել, որ այնքան դարավոր պայքարներից, դավանաբանական վեճերից հետո, Վատիկանի վերջին ժողովը արևելյան եկեղեցիների և նրանց դավանաբանական դիրք

քի մասին ընդունել է հետևյալ պաշտոնական հայտարարությունը, որը խոստումնալից և խրախուսիչ մի քայլ է դեպի քրիստոնեական եկեղեցիների համագործակցությունը և սկիզբը՝ նաև ապագա եկեղեցական ցանկալի միության:

«Հայտնյալ ճշմարտության ուսումնասիրությունը տարբեր մեթոդներով և տառերը ընթացքով կատարված է Արևելքի և Արևմուտքի մեջ ճանչնալու և արտահայտելու համար աստվածային իրողությունները: Ուստի զարմանալի չէ, որ հայտնյալ խորհուրդին ինչ ինչ տեսակետները երբեմն ավելի լավ ճշմարված և ավելի հստակորեն բացատրված ըլլան անոնցմե մեկուն կամ մյուսին մեջ, այնպես որ կարելի է ըսել թե աստվածաբանական այդ տարբեր բանաձևումները՝ հաճախ ավելի իրար կրացնեն, փոխադարձաբար, քան թե իրարու կրնող հիմնան: Ինչ որ կվերաբերի Արևելքի աստվածաբանական հարազատ ավանդություններուն, հարկ է ընդունիլ որ անոնք կարմատանան սքանչելիորեն Աստվածաշնչին մեջ, կմշակվին և կարտահայտվին ծիսական կյանքով, կսնանին Առաքյալներու կենդանի ավանդությամբ, արևելյան հայրերու և հոգեվոր հեղինակներու գրություններով և կրճգտին ճշմարիտ ուղղություն մը տալ մարդկային կյանքին, մանավանդ թե՛ քրիստոնեական ճշմարտություններու կատարյալ հայեցողություն» (Վավերաթյոթեր Վատի-

կանյան Բ տիեզերական ժողովի, Վենետիկ, Ս, Ղազար, 1967, էջ 158):

Հա եկեղեցին միշտ ջերմ պաշտպան է եղել եկեղեցիների միության, դավանելով, որ Քրիստոսի բոլոր եկեղեցիները իրենց հավատացյալներին ցույց են տալիս փրկության ճանապարհը և շեշտում, որ յուրաքանչյուր եկեղեցի պետք է անփոփոխ պահի իր դավանությունը, որովհետև նա է, ներկան անցյալի հետ կապող թելը և թե բոլոր եկեղեցիների համար համագործակցության կանոն պետք է լինի «միություն ի կարևորս, ազատություն լեռնաբայական և սեր լամենայնի» սկզբունքը:

«Արարատ» ամսագիրը պատվով կատարեց իր առաքելությունը և հայ դավանական մտքի պատմության և զարգացման վրա ունեցավ մեծ ազդեցություն:

«Արարատ»-ի հրատարակության հարյուրամյակի առթիվ ամենայն հարգանքի և երախտագիտության արժանի են Մայր Աթոռի լուսամիտ, զարգացած և իրենց հոգևոր կոչման բարձրության վրա գտնվող այն միաբաններն ու Գևորգյան ճեմարանի դասախոսներն ու մտավորականները, որոնք եռանդով, նվիրումով և ազգային արժանապատվությամբ հիսուն տարիներ շարունակ իրենց մատենագրական, գիտական ուսումնասիրություններով ճոխացրին մեր դավանաբանական գրականության գանձարանը՝ ի փառս հայ մշակույթի:

ՆԵՐՍԵՍ Ծ. ՎՐԴ. ՊՈԶԱՊԱՆՅԱՆ

(Տեսուչ հոգևոր ճեմարանի)

«ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳԻՐԸ ԵՎ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԾԵՄԱՐԱՆԸ

Ամեն անգամ, երբ փորձում ենք խոսել ճեմարանի մասին, մեր ուշադրությունը սեփեմովում է Հայաստանյայց եկեղեցու դարավոր պատմության վրա: Նույնպես ամեն անգամ, որ Հայաստանյայց եկեղեցու մասին փորձում ենք խորհրդածել, զուգահեռ մեր ուշադրության առարկան է դառնում ճեմարանը:

Գևորգյան ճեմարանի մասին խոսելուց առաջ, հարմար է, որ հակիրճ կերպով անդրադառնանք մեր եկեղեցու պատմական վաղագույն շրջաններում մեր կրոնական վարժարանների, դպրեվանքների կատարած շնորհակալ դերի մասին մեր եկեղեցու կյանքում և հայ մշակույթի պատմության մեջ:

Քրիստոնեությունը առաջին դարի 40-ական թվականներին մուտք գործեց Հայաստան՝ ա. Թադեոս և ս. Բարդուղիմեոս առաքյալների քարոզությամբը: 301 թվին՝ ս. Գրիգոր Լուսավորիչ հայրապետ իր մահու չափ ծանր չարչարանքներով կարողացավ քրիստոնեությունը պետական կրոն դարձնել Հայաստանում, Տրդատ Գ թագավորի օրերին: Լուսավորիչը առանձինն դժվար թե կարողանար ամբողջ մի ազգ հեթանոսությունից ի յույս դարձնել: Կրոնքը ուսուցանող պաշտոնյաների կարիք կար. այդ նպատակով է հիմնել դպրոցներ, և ինքն իսկ ստանձնել է այնտեղ ուսուցանելու եկած նաև արքայազն գերդաստանի որդիներին և քուրմերի զավակների դաստիարակության պարտականությունները, որպեսզի ավելի հնարավոր լինեք տարածել նոր կրոնքը առանց մեծ դժվարության: Այդ մասին վկայում է Ագաթանգեղոս. «Առնույր այնուհետև գԱրշակունեաց տոհմի որեւորն, ի վարժս վարդապետութեան պարապեցուցա-

նէր, որոց զառաջին Տրդատ անուն, որ թագաւորն իսկ էր, ամենայն տամբ իւրով»¹:

Ս. Գրիգոր Պարթև հայրապետի սկսած ուսումնական գործը շարունակում է մեծն Ներսես հայրապետ: Նրա մասին ժամանակին պատմիչները գովասանքով են խոսում, ներկայացնելով նրա անձը ոչ միայն որպես մեծ կրթական անձնավորություն, այլ նաև որպես մեծ մարդասերի: Փալստոս Բյուզանդ Ներսես Հայրապետի կրթական գործին անդրադառնալով ասում է. «Կարգէր եւ ի տեղիս դպրոցս յունարէն եւ ասորերէն՝ յամենայն գաւառս հայոց»²: Դժբախտաբար հայ գրի բացակայության պատճառով հունարեն և ասորերեն լեզուներով է ջամբվել քրիստոնեական ուսումը դպրոցներում: Սակայն Ներսես մեծի աշակերտին՝ ինչպես վկայում է Կորյուն, ս. Մեսրոպի մասին, ասելով՝ «Սնեալ եւ ունեալ առ մեծին Ներսիսի»՝ պիտի հաջողվեր աստվածային ներշնչմամբ ստեղծել հայ տառերը:

Գրերի գյուտին հաջորդեց հայ գրականության ոսկեդարը, հայեցի կրթության, ազգային եկեղեցու ինքնորոշման ու հայրապետանոցի հովանու տակ կրթական օջախների ծաղկման: Ս. Մեսրոպյան աշակերտները Վաղարշապատի հայրապետանոցում էին սնված՝ դարձել կրթական, թարգմանական ու լուսավորության գործի ռահվիրաները: Ժամանակի պատմիչը՝ Կորյուն, նկարագրում է ուսումնաժարավ երիտասարդների հոսանքը դեպի Վաղարշապատի մարդապետանոցը. «Ի կողմանց եւ ի գա-

¹ Ագաթանգեղոս, Պատմություն, Թիֆլիս, 1884, էջ 587:

² Փալստոս Բյուզանդ, Պատմություն, Վենետիկ, 1832, էջ 77:

առաջ Հայաստան աշխարհի, յորդեալք եւ դրդեալք հասանէին ի բացեալ աղբիւրն գիտութեան Աստուծոյ, քանզի յԱրարատեան գաւառին բխեցին հայոց շնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ» (Կորյուն, էջ 107):

Այդ վարդապետարանի հիմնական դասագիրքը եղել է նոր թարգմանված Աստվածաշունչ մատյանը:

1072 թվականին՝ Գրիգոր Վկայաւերի օրով: Ծովք—Դոլակ՝ 1116 թվականին՝ Գրիգոր Գ Պահլավունու օրով: Հոռմկլա՝ 1149 թվականին՝ դարձյալ Գրիգոր Գ Պահլավունու օրով: Սիս՝ 1293 թվականին՝ Գրիգոր Է Անավարզեցու օրով: Ս. Էջմիածին՝ 1441 թվականին՝ Գրիգոր Թ Մոսաբեկյանի օրով: Հայրապետական Աթոռի ա. Էջմիածին

Տ. Կոմիտաս. վաղապետը և Հակոբ Մանանդյանը ճեմարանի մի խումբ ուսանողների հետ

Ամենայն Հայոց Հայրապետական Աթոռը անցյալում, մեր երկրում տիրող պայմանների բերումով բազմիցս տեղափոխվում է քաղաքից-քաղաք, հայկական քաղաքական իշխանության հետ: Հայրապետական Աթոռի հետ տեղափոխվել է նաև վարդապետարանը: Այսպես Էջմիածնից Աթոռը տեղափոխվել է Դվին 484 թվականին՝ Հովհաննես Ա Մանդակունու օրով, ապա՝ Զորավանք և Աղթամար 927 թվականին՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսի օրով: Արգինա՝ 947 թվականին՝ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի օրով: Անի՝ 992 թվականին՝ Սարգիս Սեանցի կաթողիկոսի օրով: Թավրիզ՝ 1062 թվականին՝ Խաչիկ Բ Անեցու օրով: Ծամոկլավ՝

փոխադրվելուց հետո առաջին շրջանում այնքան էլ հուսադրիչ չի եղել վարդապետարանի պատմությունը: Այդ ժամանակաշրջանի կրթական գործում կարկառուն դեմքը հանդիսացել է Մովսես կաթողիկոս Տաթևացին (1629—1632 թթ.), որի մասին Խաչատուր Կեսարացի վարդապետը իրավամբ ասել է. «կրկին լուսավորիչ եղել Հակագեան սեռիս, նորոգելով զսուրբ Էջմիածինն եւ զեղծեալ կարգս մեր»:

Մովսես կաթողիկոս իր շուրջն է հավաքել գիտնական վարդապետներ, Հովհաննես վանքի դպրոցը բարեկարգում և դարձնում է կաթողիկոսական վարդապետարան: Այդ մասին Առաքել Դավրիժեցի վարդապետ հետևյալն է գրում. «Այլեւ հոգեւից սուրբ

վարդապետն մեր Մովսէս, կարգեաց դպրատունն ի մեծափառ՝ սուրբ ուխտն Յօհաննավանք, հոգայր, եւ մանկունքն անգրաղ եւ անխափան ուսանէին զեկեղեցական ուսումն, եւ զգիրս Աստուածաշունչս, եւ զհմաստապիրականս, որք եղան ամենեքեան արք պիտանիք եւ օգտակարք աշխարհի, վարդապետք, եպիսկոպոսք, եւ երիցունք...»³:

Փիլիպոս Աղբակեցի կաթողիկոսի օրերին (1635—1655) Հովհաննավանքի վարդապետարանը փոխադրվում է վերջնականապես ս. Էջմիածին: Այդ մասին Դավրիժեցին վկայում է. «Եւ յետ ամաց ինչ փոխեաց Յօհաննավանքի եւ երբ ի Սուրբ Էջմիածին, եւ անդ կարգեաց գրպրոցն որ եւ ամենեքեան ուսան եւ եղեն արք պիտանիք, վարդապետք եւ եպիսկոպոսք եւ քահանայք»: Սուրբ Էջմիածին է հրավիրվում Հարանց Անապատի և Ամրոդոտի վանքի դպրոցների հայտնի ուսուցիչ Մելքիսեդեկ վարդապետ Վժանցին. որ և դառնում է Էջմիածնի վարդապետարանի պրոնիցի մեկը:

Փիլիպոս կաթողիկոսի օրով վարդապետարանը հասցնում է գիտնական վարդապետների մի փաղանգ, հանձնա Հակոբ վարդապետ Զողայեցու, Զաքարիա վարդ. Վաղարշապատեցու, Խաչատուր Ագուլեցու, Եսայի Երնջակեցու, Խաչատուր Ասպահանցու, Գրիգոր Կեսարացու և այլն:

Ս. Էջմիածնի վարդապետարանը ապա Հակոբ Դ կաթողիկոս Զողայեցու օրից (1655—1680), հասնում է մինչև Գևորգ Դ կաթողիկոսի օրերը, մերթ Դժվարին և անպտուղ և՛ մերթ՝ արդյունավետ վիճակներ բոլորելով:

Գևորգ Դ կաթողիկոս (1666—1685) թույլ և անփառունակ մի վարդապետարան գտավ Էջմիածնում, որպես ժառանգություն անցյալի: Այս անմխիթար վիճակը ստիպեց նրան հիմնական նոր քայլեր առնելու, բարեկարգչական և ուսման մակարդակի բարձրացման համար:

Ս. Էջմիածնի հին ժառանգավորաց դպրոցը իր ընթացքը շարունակեց մինչև 1882 թվական:

Գևորգ Դ կաթողիկոսի կոթողական գործերից առաջինը հանդիսացավ «Արարատ» ամսագրի հրատարակումը 1868 թվականից և երկրորդ՝ Գևորգյան ճեմարանի հիմնադրությունը 1874 թվականին:

Վիճակավոր եղած ժամանակ Գևորգ կաթողիկոս չափազանց հոգատար է եղել

ծխական վարժարանների նկատմամբ: Մայր Աթոռում նրա մեծագույն փափագն է եղել ունենալ ուսումնական կրոնական բարձրագույն մի հաստատություն: Այս գաղափարը շատ հին է եղել, ԺԺ դարի գրեթե բոլոր Հայրապետները ծրագրել են այդ մասին: Գևորգ Դ սակայն հիմնական քայլ ատավ: Այս նպատակի համար անհրաժեշտ էր ունենալ մի հաստատություն շենք և ծախսերի ապահովություն: Դրամագլուխը ձեռք բերվեց հանգանակությամբ, ավանդներից, Ամստերդամի անտերուն, մնացած էկեղեցու և կալվածների վաճառումից, Սերովբե Արարատյան եպիսկոպոսի թողոցից, Մոսկվայի կայսերական դրամատուն մեջ թողված ավանդից, Կալկաթայի Գևորգ Մանուկյանի կտակից և այլ միջոցներից⁵:

1869 թվի մայիսի 25-ին Հինանց վեցերորդ Կիրակին և Գևորգ Դ-ի օծման երկրորդ տարեդարձի օրը, մեծահանդես կերպով նոր ուսումնարանի հիմնարկերի օրհնությունը կատարվել է և այդ հաստատությունը կոչվել է «Ժառանգավորաց հոգևոր ճեմարան սուրբ Գևորգյան»: Սակայն ժողովրդի բերնում շուտով դարձել է Գևորգյան ճեմարան: Զանազան պատճառներ արգելք են հանդիսացել ճեմարանի շենքի շուտափույթ ավարտման, միայն 1874 թվականի սեպտեմբերի 28-ին, ս. Գևորգի տոնի շաբաթ օրը կարելի է եղել կատարել հանդիսավոր նավակատիքը, նույն ամսի 30-ին 60 աշակերտներով դասավանդությունները սկսվել են: Դժբախտաբար կարճ ժամանակ հետո հունվարի 16-ին անակնկալ մի հրդեհ ճեմարանի շենքի մեկ մասը ավերել է: Գևորգ կաթողիկոսը չի հուսահատվել, ամմիջապես վերանորոգության է ձեռնարկել և կարճ ժամանակից գլուխ է հանել այդ գործը: Միայն 1875 թ. հունիսի 10-ին ուսանողները Հազարապատից փոխադրվել են վերանորոգված ճեմարան:

Գևորգյան ճեմարան առաջին տարում ունեցել է մեկ դասարան և հետագահետ դասարանները բազմացել են, աշակերտների թիվը աննախատեսելի չափով աճել է և հարկ է համարվել նույնիսկ 1879 թվականին կառուցել մի նոր միահարկ շենք ևս, որպես ննջարան:

Ինչո՞ւ համար է բացվել Գևորգյան ճեմարանը: Այս հարցին պատասխանը գտնում ենք ճեմարանի հիմնադիր Գևորգ Դ կաթողիկոսի «Արարատ»-ում տպված մի կոնդակում. «Արժանատու կուսակրոն հոգևորականներ պատրաստել որպեսզի նոքա՝ ըստ նախնական սովորութեան ազգին՝ նաև մեր

³ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, 1896, էջ 307:

⁴ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, էջ 325:

⁵ Մաղ. արքեպ. Օրմանյան—Ազգապատում, Պրգ. 2805:

ազգի գրականության.... ծաղկելուն նպաստեն»:

1875 թվականի հունիսի 10-ին աշակերտները տեղափոխվելով վերանորոգված Գեվորգյան ճեմարան երեք դասարանի են բաժանվում, և ավելի կանոնավորությամբ սկսվում է ճեմարանի ուսումնական ընթացքը, այնպիսի կարգով, որ յուրաքանչյուր տարի մեկ նոր դասարան բացվեր և, որպեսզի վեց տարվա մեջ վեցերորդ դասարանի աշակերտները կարողանային ավարտել դպրոցական ուսման շրջանը, այնուհետև շարունակելու իրենց ուսումը ճեմարանական բարձրագույն լսարաններում:

Ճեմարանի բացման երկրորդ տարեդարձին մասնավոր հանդիսություն է տեղի ունենում 1876 թվի սեպտեմբերի 25-ին, ս. Գեվորգ գորավարի տոնի օրը: Պատարագում է Գևորգյան ճեմարանի առաջին վերատեսույ տ. Գաբրիել արքեպիսկոպոս: Հավաքված են յինում վանքի բոլոր միաբանները, ճեմարանի աշակերտները, սինդակալան և քաղաքական պաշտոնյաներ, պատվավոր անձներ նաև Վաղարշապատի օրիորդաց և տղաների դպրոցների աշակերտները: Հայրապետական մաղթանքից հետո Վեհափառ կաթողիկոսի օրհնությունը ստանալու և նրա անվանակոչության տոնը շնորհավորելու համար ս. Աջը համբուրում են: Ս. Գևորգ գորավարին և ս. Էջմիածնին նվիրված շարականներ երգելով, եկեղեցական դասը զգեստավորված՝ թափորով գնում է ճեմարան, այնտեղ մեծ դրան առջև կամարակապի ներքև Վեհափառ Հայրապետի բարձր գահին են դրել, Ն. Վեհափառությունը գահի առջև կանգնած է, թափորը մտնում է ճեմարանի ընդարձակ գավիթը՝ երգելով Թարգմանչաց շարականը: Ապա՝ եկեղեցականները շուրջանակի կանգնած՝ կատարում են հանգստյան պաշտոն «վասն հոգուց հանգուցելոց հիմնադրի ճեմարանի»: Օրվա հանդիսության վայելչություն տալու համար հրավիրված են եղել զինվորական նվագա-ծուկներ: Այս միջոցին նրանք նվագում են, մինչև որ եկեղեցականները արթոն են գրավում Վեհափառ Հայրապետի աջ և աջակ կողմերում, և ապա իր ճառն է կարդում ճեմարանի վերատեսույ՝ տ. Գաբրիել արքեպիսկոպոս Այվազյանը: Ծառի ընթերցումից հետո դասախոսների և ուսանողների կողմից օրվա խորհրդին նվիրված ոտանավորներ են արտասանվում: Հուսկ ուրեմն, Վեհափառ Հայրապետը ոտքի է կանգնում, իմաստայից և արտաշարժ խոսքերով իր հարյուրևեցյալ սրտի ուրախությունն է հայտնում տեսնելով իր բազմամյա փափագի կատարումը: Հուստորական խոսքերով բա-

ջալերում է ոչ միայն ճեմարանի կառավարիչներին, այլև ժողովրդին և բովանդակ ազգին, որպեսզի արիանան, չվհատվեն դժվարությունների առաջ, և ճեմարանը հասցնեն իր վսեմ, ազգօգուտ նպատակներին: Հայոց Հայրապետը ապա իր օրհնությունն է տալիս բոլորին և հանդեսը փակում:

Տ. Կոմիտաս վարդապետ

Հյուրերը ճեմարանի ութանկյուն սրահում աշակերտների աշխատանքներին են ծանոթանում՝ գծագրություններին, նկարներին, հայերեն ու ռուսերեն վայելչագրության նըմուշներին:

Այս ազգային հանդեսը իր լրման է հասնում երեկոյան հրավառությամբ՝ Վեհափառում, վանքում և ճեմարանում, խաղերով և նվագներով:

Գևորգյան ճեմարանում սովորելու են եկել ոչ միայն Կովկասից, այլ նաև Իսպահանից, Ղարաբաղից, Թալիսից, Ծամախից, Ագուլիսից, Կ. Պոլսից, Կիլիկիայից, Տրապիզոնից, Եվդոկիայից, Նոր Նախիջևանից և այլ վայրերից:

Ճեմարանում ըստ 1876 թվականի տեղեկատվության դասավանդել են հետևյալ դասախոսները,

- 1.—Հարություն Բեշկեկյան—Ֆրանսերեն, լատիներեն:
- 2.—Լևոն Թյուսիկյան—Գրանաշիվ, երկրաչափություն:
- 3.—Վարդան Արովյան—Ռուսաց դպրություն և պատմություն, աշխարհագրություն:
- 4.—Հովհաննես Գալստյան—Հայերեն դպրություն, թվարանություն, եղել է նաև Կարգապահ (վերակացու):
- 5.—Արծանապատիվ Կյուրեղ վրդ. Սրապյան—Կրոնագիտություն, թվարանություն:
- 6.—Վասակ Պապազանյան—Բնական պատմություն:
- 7.—Մկրտիչ Պալյան—Հայկաբանություն, պատմություն մատենագրության հայոց:
- 8.—Ներսես Սիմոնյան—Ընդհանուր պատմություն, աշխարհագրություն, ֆրանսերեն լեզու:
- 9.—Միքայել Միքայելյան—Ռուսերեն լեզու:
- 10.—Պողոս Շեպեղյան—Ջալագրություն, պատմություն հայոց և եղել է Տնտես:
- 11.—Առաքել Սահինյան—Գծագրություն, ցկարչություն:
- 12.—Մարտիրոս Քերեսթեյան—Վայելչագրություն, եղել է նաև քարտուղար:

Ծանարանի վերատեսուչ տ. Գաբրիել արքեպիսկոպոս իր ճառում շեշտում է այն պարագան, որ ճեմարանի շրջանավարտները ապագային ճեմարանի ծախսով ուղարկվելու են Եվրոպա՝ համալսարաններ, մի քանի տարի ուսանելու, կատարելագործվելու և ապա վերադառնալու, ծառայելու համար ճեմարանի հարկի տակ, որպես մասնագետ և քաջահմուտ մանկավարժներ:

Վերատեսուչ արքագանը, անդրադառնում է ճեմարանի «մշտնջենական» և ժամանակավոր բարերարներին, թվում է անուններ, նախ նրանց, որոնք մշտնջենական են, այսինքն՝ պատճառ են եղել ճեմարանի շենքի կերտման, և հետո ժամանակավոր բարերարների անունները՝ տիկին Ս. Սոֆիա Չավչավաձե Տբիսիսեցի, Հովհաննես Ստեփանյան Հովհաննյան, տիկին Սուլթան-Մելիք Բեգլարյան՝ Տբիսիսեցի, Սարգիս արք. Ջալալեան, Գեորգ արք. Վեհապետյան, Եսայի Իզմիրլյանց Դզրաղի, բարեգործական ընկերությունը հայոց Նոր Նախիջևանի և Բաքվի, Մկրտիչ Սանասարյանց և Հովհաննես Ասատուր իշխան Մանուկ Բեկ: Սրանցից ոմանք հաստատուն դրամազույլու են տրամադրել ճեմարանին և նպաստ, ոմանք՝ միայն տոկոսներ և ուրիշներ՝ միանվագ օժանդակությամբ մասնակցել են աստվածահաճո այս բարերարության:

Վերատեսուչը իր ճառում անդրադառնում է ուսանողների հառաջդիմության, վարքին ու բարքին, նրանց կատարած աշ-

խատանքին և ուսման ընթացքին: Կարո՞ւմ է առաջադիմ ուսանողների անունները: Ապա իր խոսքի վերջում իր խոսքն է ուղղում Գևորգյան ճեմարանի բոլոր սաներին և ասում. «Մանկունք Հայաստանի, որդիք սիրասունք Վեհափառ Հայրապետիս մերոյ Գևորգայ Դ, զարթո՛ք ի ձերմէ ի մահահանգոյն թիրութենէդ յուսահատութեան, յոր ընկղմեալ կայք յամաց բազմաց հետէ, մոռացօնս գործեցէք վայրիկ մի աղետիցն մեծաց զորս կրեցէքն և սպանեցէք, սրբեցէք զարտասուս յայաց ձերոց, և տեսէք զակրկալութեանցն ձերոց նշոյս պաշտապէս փալաւտակեալ առ տեղեօքն յորս կոխեցին լուսաշաիղ ոտք Նահապետին Նոյի և Լուսաւորչին ազգիս Գրիգորի Պարթևի և Ներսիսի Մեծի և Սահակեանցն և Մեսրոպեանց»⁶:

Գևորգ Դ երջանկահիշատակ կաթողիկոսի սկսած արբազան գործը շարունակում է Մակար կաթողիկոս, որի մասին ճեմարանի տեսուչ Արշակ Նահապետյան ասում է. «Գահը բազմելու օրից ի վեր ամեն տեսակ խնամք և ջանք գործ է դնում այս հաստատությունը յոր կոչման համապատասխան ունից մեջ պահպանելու համար: Նորին Ս. Օծություն՝ Հոգեւորչս Հայրապետից իբրև մի թանկագին ավանդ ընդունած յինելով այս բարոյականության և գիտության բարձրագոյն հիմնարկությունը, նորա բարեգարդության և առաջդիմության համար նպաստող ոչ մի միջոց չի խնայում, համարելով իր իմաստուն հովվապետության ծանր հոգսերից գլխավորը՝ ճեմարանին հառաջընթաց և խաղաղ շարունակությունը»⁷:

Իրավամբ՝ Մակարի կաթողիկոսության և Արշակ Նահապետյանի տեսչության շրջանում Գևորգյան ճեմարանը ավելի կազմակերպված մի հաստատություն է դառնում: Այնտեղ տվորում են 112 աշակերտներ՝ Գ, Դ, Ե, Զ դասարաններում և Ա, Բ, Գ յարաններում:

Ռուսմական 1886—87 տարում, ճեմարանի յարանական բաժնի ծրագիրը մեծ փոփոխության է ենթարկվում, ոտովհետև տ. Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանյան նշանակվում է աստվածաբանական գիտությունների ուսուցիչ և միանգամայն քարոզիչ ճեմարանի:

1887—88 տ. տարում հետևյալ առարկաներն են դասավանդել ճեմարանի երեք յարաններում:

⁶ «Արարատ», 1876, էջ 348:

⁷ «Արարատ», 1888, էջ 617—18:

Ա. լսարան

1.—Բնական աստվածաբանություն	2 ժ. շաբաթը
2.—Բնաբանություն	2 » »
3.—Քննաբանություն և Գրոց	3 » »
4.—Եկեղեցական պատմություն	2 » »
5.—Բացատրություն և Գրոց	2 » »
6.—Հայոց մատենագրություն	4 » »
7.—Ռուսաց մատենագրություն	2 » »
8.—Ընդհանուր մատենագրություն	2 » »
9.—Մանկավարժություն	4 » »
10.—Ֆրանսերեն լեզու	2 » »
	25 ժամ.

Բ. լսարան

1. Բնական և տեսական աստվածաբանություն	3 ժամ շաբաթը
2.—Բնաբանություն	2 » »
3.—Քննաբանություն և Գրոց	3 » »
4.—Եկեղեցական պատմություն	2 » »
5.—Բացատրություն և Գրոց	2 » »
6. Եկեղ. մատենագրություն Հայոց	1 » »
7.—Ռուսաց մատենագրություն	2 » »
8.—Ընդհանուր մատենագրություն	2 » »
9.—Մանկավարժություն	4 » »
10.—Ֆրանսերեն լեզու	2 » »
	25 ժամ.

Գ. լսարան

1. Բնական, տեսական և բարոյական աստվածաբանություն	5 » »
2.—Բնաբանություն	2 » »
3.—Մեկնություն և Գրոց	2 » »
4.—Եկեղեցական պատմություն	2 » »
5.—Բացատրություն և Գրոց	2 » »
6.—Եկեղեց. մատենագր. Հայոց	1 » »
7.—Ռուսաց մատենագրություն	2 » »
8.—Ընդհանուր մատենագրություն	2 » »
9. Տրամաբանություն և ուսումն. դասական.	4 » »
10.—Ֆրանսերեն լեզու	2 » »
	24 ժամ

1887—88 ուս. տարում Գևորգյան ճեմարանում դասավանդել են՝

1. Տ. Մաղաթիա եպիսկոպոս—Աստվածաբանություն (բնական, տեսական և բարոյական): Բնաբանություն, բացատրություն և Գրոց և մեկնություն և Գրոց:
2. Սահակ վարդապետ—Քրիստոնեական վարդապետություն:
3. Կարապետ Կոստանյան—Եկեղեցական մատենագրություն հայոց, եկեղեցական պատմություն հայոց, տեսություն մատենագրության և պատմություն մատենագրության հայոց:
4. Սարգիս Գարրիելյան—Ուսումն և Գրոց, քննաբանություն և Գրոց, եկեղեցական պատմություն:

5. Սեդրակ Մանդինյան—Տրամաբանություն, մանկավարժություն, ուսումն դասավանդության:
6. Ստեփանոս Պալասանյան—Հայոց պատմություն, ֆրանսերեն:
7. Փիլիպոս Վարդանյան—Ընդհանուր պատմություն, պատմություն ընդհանուր մատենագրության, պատմություն մատենագրության ուսաց:
8. Մկրտիչ Պալյան—Հայոց լեզու:
9. Հովհաննես Սաղաթելյան—Ռուսաց լեզու և պատմություն, Ռուսաստանի աշխարհագրություն:
10. Գ. Տ. Բարդուղիմեոսյան—Ընդհանուր աշխարհագրություն, տիեզերագրություն:
11. Մինաս Ազնավուրյան—Զայնագրություն:
12. Արեղանյով Ալեքսանյան—Աշխարհագրություն Հայաստանի, թվաբանություն:
13. Ռուբեն Ռուբինյան—Տաճկերեն լեզու:
14. Արշակ Նահապետյան—Բնախոսություն, բնագիտություն, թվաբանություն:

Գևորգյան ճեմարանի տասնչորսամյա կյանքում, վերջապես իրականանում է նրա պատակը այդ հաստատության: 1887—88 ուսումնական տարում ճեմարանի ուսման ընթացքը ավարտում են Գ լսարանի 6 սաներ, որոնցից 4-ը դիմում են ներկայացնում վեհափառ Հայրապետին միաբանության շարքերն ընդունվելու: Այս բարեբաատիկ առիթով ճեմարանի տեսուչ՝ Արշակ Նահապետյանը սրտի գոհումակությամբ հայտարարում է. «Բարեբախտ ենք (որ) երկար տարիների մեր իղձը իրագործված տեսնելով, այսօր հրապարակալ ավետում ենք, որ սոցանից չորսը, Դավաթյան, Մուսաբեգյան, Հարությունյան, Տեր-Մկրտչյան, հունիսի 15-ին գրավոր կերպով դիմեցին վեհափառ Հայրապետին, հայցելով Նորին Սրբության բարեհաճությունը ընդունելու յուրանց ի շարս միաբանից Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի»⁸:

Բնականաբար այսպիսով Օրմանյան արքազանի միամյա հոգնաջան աշխատանքի արդյունքն էր, որ հայ եկեղեցին քաղում էր, այս մասին Օրմանյան արքեպիսկոպոս ինք ևս վկայում է իր «Խոհք և խոսք» գրքում:

Գևորգյան ճեմարանի 27-րդ տարեդարձին՝ 1900—1901 ուսումնական տարում, այնտեղ սովորելիս են եղել 240 ուսանողներ, որոնցից 207 մալսկին և 33-ը նոր ընդունված: Սաների 223-ը գիշերօթիկ են եղել և 17-ը երթևեկ: Այս շրջանի տեսուչ՝ տ. Կարապետ վարդապետ Տեր-Մկրտչյանի գեկուցումից իմանում ենք, որ «գոհաբերությունների շնորհիվ միայն (ճեմարանը)

⁸ «Արարատ», 1888, էջ 625:

կարողանում է այդչափ գիշերօթիկ սաներ պահել» և դրա փոխարեն գրկանքներ են լինում բոլորի համար: Ուսումնական այս շրջանում ճեմարանը ունեցել է 3 լսարան, 6 դասարան և երկու գուգաֆեռ Ա. դասարաններ, Ա. դասարանի սաների սովորության պատճառով: Այս տարվա 12 ընթացավարտներից 9-ը հոգևոր կոչման են նշվիրվել: Առաջին անգամ լինելով ճեմարանը ունեցել է 6 հոգևորական դասախոսներ, որոնք իրենց բարձրագույն կրթությունը ստացել են Եվրոպայի համալսարաններում: Ծեմարանի 1900—1901 ուսումնական տարվա դասախոսները եղել են՝ տ. Կարապետ վարդապետ, տ. Հուսիկ վարդապետ, տ. Եզնիկ վարդապետ, տ. Կոմիտաս վարդապետ, տ. Գարեգին վարդապետ, տ. Մամբրե վարդապետ, Մ. Արեղյան, Ա. Հարությունյան, Ա. Կանայան, Հ. Մանանդյան, Ս. Տիգրանյան, Հ. Հովհաննեսյան, Ա. Աբրահամյան, Հ. Բուրադյան, Գ. Ղազարյան, Մ. Հախնազարյան, Ա. Ծախնազարյան, Լ. Նոր-Արկյան, Հ. Արիստակեսյան, Բ. Միրաքյան, Մ. Ղազարտյան և Վ. Աբրահամյան: Ծեմարանում արտաքու կարգի պարապմունք են համարվել տաճկերենը՝ որը դասավանդել է Հ. Աճառյան, և Գյուղատղմ-տեսությունը՝ դասատու Մ. Ղազարյան:

Ծեմարանը բացի տեսչից՝ ունեցել է աշակերտների բարոական դաստիարակության և կարգապահության վրա մոտիկից հսկող տեսչի օգնական հանձին՝ տ. Հուսիկ վարդապետի, իսկ վերակազմներն են եղել Բ. Միրաքյան, Գ. Ղազարյան և Հ. Արիստակեսյան:

1901 թվականի համար ճեմարանի բյուջեն եղել է 42.390 ռուբլի: Որից 5700 ռուբլին՝ բարձրագույն կրթություն ստացող սարկավագներին, կենսաթոշակ ստացող Ս. Մանտինյանին, ճեմարանում դասախոսող 6 վարդապետներին ու գյուղատղմտեսական ծախքերի համար են տրամադրվել: Ծեմարանի բուն տարեկան ծախքը եղել է 36.690 ռուբլի: Ծեմարանում որդեգրված են եղել 7 սաներ:

Գևորգյան ճեմարանի գրադարանը 1901 թվականին ունեցել է ընդամենը 20.132 հատոր գիրք: Որոնցից 4198-ը եղել է հայերեն, 6943-ը՝ ռուսերեն, 1821-ը՝ ֆրանսերեն, 915-ը՝ գերմաներեն, 316-ը՝ այլ լեզուներով, 5567 հատոր դասագիրք և 372 հատոր բանաստեղծություն: Տարվե-տարի ճեմարանի գրադարանը աճել է նվերներով և գնված գրքերով: Միայն 1900—1901 ուսումնական տարում գրադարանը հարստացել է 2093 հատոր գրքով, որի միայն 330 հատորը գնվել է ճեմարանի հաշվին, իսկ մնացած-

ները նվեր են տրվել հայտնի ազգայինների կողմից:

Կ. Տեր-Խաչատրյան եղել է տարիներ շարունակ ճեմարանի բժիշկը: 1901 ուսումնական տարում սաների առողջական վիճակը ներկայացվել է հետևյալ կերպով: 261 աշակերտներ տարվա ընթացքում հիվանդանոց են մտել խնամվելու համար: Նրանցից 122-ը տեղի և ջերմ են ունեցել, 47-ը՝ սակավարյունություն և ընդհանուր թուլություն, ինֆլուենցիայով հիվանդացել են 21 հոգի, բկացավով՝ 13, տիֆով՝ 6 հոգի: Տեսչի գեկուցումից իմանում ենք, որ աշնան քսանից ավելի հիվանդներ են եղել, 6-ը տիֆով բռնված, որոնցից երկուսը մահվան գրկից են խլվել: «Իսկ տարվա վերջին, Մեծի պահոց ծանր օրերից հետո, աշակերտներն ընդհանրապես այնչափ թուլացել էին ու արյան պակասություն և «սկոթթուտ» այնչափ տարածվել, որ քչերին միայն կարելի էր կատարելապես առողջ մամարել: Եթե այդպիսի հանգամանքներում այս շրջանն ևս առանց մահվան դեպքի անցավ՝ նախախնամության մի բացատիկ շնորհ էր»⁹:

Վերջին տարիներին ճեմարանի հիմնադրության տարեդարձի օրը կազմակերպել են գեղարվեստական, գիտական-գրական երեկույթներ: 1901 թվի սեպտեմբերի 29-ին ևս այդ ավանդությունը շարունակվել է, այս անգամ հանդես է եկել Կոմիտաս վարդապետը, հայ եկեղեցու երաժշտության ութ ձայների մասին շատ շահեկան մի բանախոսությամբ: Աշակերտներից ոմանք Կոմիտաս վարդապետի հրահանգած առողջանությունը ոտանավորներ են արտասանել, իսկ երգչախումբը գեղեցիկ ներդաշնակությամբ ազգային, ժողովրդական երգեր է կատարել: Կոմիտաս վարդապետը ճեմարանում իր պաշտոնավարության շրջանում բազմիցս կազմակերպել է երաժշտական երեկույթներ, կազմել՝ երգչախումբ ճեմարանի սաներից, երգել է տվել ս. պատարագը հանդիսավոր տոնական օրերին և ժողովրդական ազգային երգեր: Այսպիսով ճաշակն է տվել իր ունկնդիրներին ազգային դրոշմ կրող երաժշտության:

Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Մուտն ի Վիրապի տոնի օրը, Կոմիտաս վարդապետ տվել է երաժշտության մի երեկույթ Գևորգյան ճեմարանի հարկի տակ, ներկայության՝ Մայր Աթոռի միաբանության, թեմական դպրանոցի ուսուցիչների և ուսանողների, ինչպես նաև ճեմարանի դասախոսական կազմի: Երեկույթի ծրագիրը բազմազան և

⁹ «Արարատ», 1901, էջ 436:

¹⁰ «Արարատ», 1901, էջ 436:

հարուստ է եղել, հոգևոր և ժողովրդական երգերից, երաժշտության պատմությունից և գավեշտական արտասանություններից կազմված: Այս առթիվ Կոմիտաս վարդապետը չափազանց շահեկան մի դասախոսություն է տվել, որով ապացուցել է, որ հայ եկեղեցու եղանակները ժողովրդական ծագում ունեն: Համեմատել է շարականների եղանակները ժողովրդական երգերի եղանակների հետ: Այս առթիվ «Արարատ» գրում է. «Հ. Կոմիտաս, կարող ենք վստահությամբ ասել, մեծ ապագա ունի հայոց երաժշտության պատմության մեջ, ցանկանք, որ նա յուր բարի ձգտումները իրագործել կարողանա»¹¹:

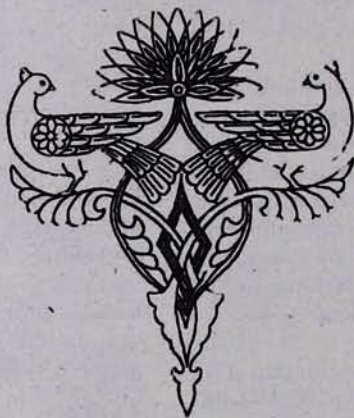
Ծեմարանի կյանքում եղել են նաև ներքին և արտաքին դժվարություններ: 1890-ական թվականներին փակման էին ենթակա Կովկասի հայկական բոլոր դպրոցները, ընդ որում և Գևորգյան ճեմարանը և ծխական բոլոր դպրոցները: Տնտեսական անձուկ վիճակներ ևս անցկացրել է ճեմարանը: Եղել են նաև, հատկապես ճեմարանի կյանքի վերջին տարիներում, քաղաքական խմորումներ ուսանողների մեջ:

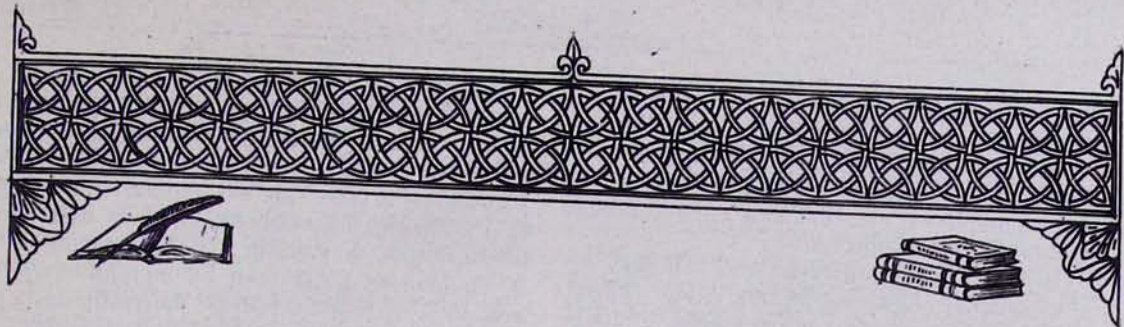
¹¹ «Արարատ», 1901, էջ 217:

Հակառակ այս բոլորին, Գևորգյան ճեմարանը իրականացրել է իր հիմնադիրների սրբազան նպատակները: «Արարատ» ամսագիրը իր փայլուն շրջանն է բոլորել ճեմարանավարտ հոգևորականների և աշխարհական աշխատակիցների ջանքերով: Վաղարշապատը դարձել է լույսի ճշմարիտ փարոս հայ իրականության համար, թե հոգեվոր և թե մտավոր իմաստով: Ծեմարանական լուսամիտ սերունդը թե ու թիկունք է կանգնել և իր եռանդը չի խնայել այն օրերին, երբ ստեղծվել է խորհրդային մեր նոր հայրենիքը: Այդ սերունդը իր աշխատանքի բաժինն է բերել նաև մեր վերածնած հայրենիքի գիտության և մշակույթի առաջընթացում:

Հարգանք և մեծարանք մեծ Հայրապետ Գևորգ Դ կաթողիկոսի անթառամ հիշատակին, որ դարձել է ԺԹ դարի լուսամիտ հայրապետներից մեկը: Հարգանք «Արարատ»-ի հիմնադրին և աշխատակիցներին:

Ներկայիս Գևորգյան ճեմարանը որպես նոր հոգևոր ճեմարան, ընթանում է նույն լուսաշավիղ ճանապարհով, որ գծել են մեր եռամեծ հայրապետներն ու վարդապետները, հայրական հոգածության և խնամքին ներքև ազգիս Հայրապետ Վազգեն Ա կաթողիկոսի, ինչպես նաև հարազատ հայրենիքի խաղաղ և ապահով երկնքի տակ:

ՍՈՒՐԵՆ Ե. ԲՈՒՆԱԶՅԱՆ,

(Պատմական գիտությունների թեկնածու)

«ԱՐԱՐԱՏ»-Ը ԵՎ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երկար ու ձիգ դարեր շարունակ պետականությունից զրկված և աշխարհով մեկ սիրված հայության գոյատևման պատմության ընթացքում, Էջմիածինը հաճախ դարձել է մեր ժողովրդի հավաքականության կենտրոնն ու նրա փրկության լատուր: Ջանալով լրացնել հայ պետականության պակասը, նա առաջնորդել է իր զավակներին հարյուրամյակների պատմության ամենի ալիքների միջով և տոկալու նոր շունչ և լույս բաշխել նրանց՝ մինչև հայ նոր իշխանության հանդես գալը: Բավական է համառոտ ակնարկ գցել անցնող թեկուզ երկու հարյուրամյակների մեր ժողովրդի քաղաքական և մշակութային պատմության վրա համոզվելու համար այդ ճշմարտության հետ: Եթե պրպտելու լինենք միայն հայ տպագրության և հայ պարբերական մամուլի պատմության Էջերը, կկարողանանք տեսնել, որ նրանք իրենց զարգացումն են ապրել հիմնականում՝ հայկական հեռավոր գաղթավայրերում: Այդ մեր ժողովրդի պատմության այն դժնդակ շրջանն էր, երբ տիրող քաղաքական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով մեր հայրենիքը վեր էր ածվել փաստորեն աշխարհագրական հսկացողության և հերերը փոխվելով, այս անգամ հայ գաղթավայրերն է, որ իրենց նշանակալից նպաստն էին բերում մեր մշակույթի զարգացման գործում:

Փաստ է, որ վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում հայ տպարանների պատմության մեջ հայրենի քաղաքների անունները իսպառ բացակայում են, իսկ պարբերական մամուլի պատմության մեջ հիշվում են միայն Արևմտյան Հայաստանից մի երկու քաղաքի անուն, ուր սակայն մեր պարբերականների կյանքը շատ կարճատև է լինում:

Այսպիսով պատահական երևույթ չպետք է համարել այն իրողությունը, որ եթե անցնող երկու հարյուրամյակների ընթացքում Հայաստան աշխարհը նշանավորվեց հայրենի առաջին տպարանի բացումով և ապա դարձյալ հայրենի առաջին տնական պարբերական մամուլի ստեղծումով, ապա այդ երկուսն էլ ծնվեցին և իրենց զարգացումը ապրեցին Էջմիածնի հնադարյան կամարների ներքո: Եվ իսկապես՝ Էջմիածնում էր, որ 1771 թ. առաջին անգամ սկսեց ճոճչալ տպարանի մամուլը նշանավոր կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցու ջանքերի շնորհիվ և վերջապես դարձյալ Էջմիածնի հովանու տակ էր, որ մեզանից ուղիղ 100 տարի առաջ ծնունդ առավ արևելահայության առաջին և բովանդակ պատմական Հայաստանի ամենատնական պարբերականը՝ «Արարատ»-ը, Գևորգ Դ Մեծագործ հայրապետի նախաձեռնությամբ և հոգևոր ու աշխարհիկ մտավորականների գործակցությամբ: Գևորգ Դ հայրապետը երբ դեռևս լրիվ չափով չէր իսկ ավարտել Էջմիածնի տպարանը բարեկարգելու իր մեծ աշխատանքը, ինչպես նշում է անվանի հայագետ ակադ. Մ. Արեղյանը, «Նա հիմնադրեց «Արարատ» հանդեսը ուր հոգ պիտի տարվեր եկեղեցական հնությունները երևան հանելու, և միանգամայն Ս. Էջմիածնի միաբանությունը հնար պիտի ունենար երևան բերելու յուր գրավոր աշխատանքները, որոնց համար հորդորում էր ուսումնասեր Կաթողիկոսը»¹: Գևորգ Դ հայրապետը հիմ-

¹ Մ. Արեղյան, Գևորգ Դ մեծագործ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց. համառոտ կենսագրություն, Վարդապետ, 1899, էջ 55:

նելով «Արարատ»-ն ու ապա Գևորգյան նշանավոր ճեմարանը, իր կյանքի վերջում կտակել էր իր զավակներին, որպեսզի նրանք «հայ լինին», «Լավ հայ լինին» և ջանան զարգացնել ուսումը, «Զի ուսումը միայն կյանք կուտա հայության»²:

Ամենից առաջ գնահատելին այն էր, որ «Արարատ»-ի հրատարակումը համընդհանուր երևույթ էր դարձել Էջմիածնի բովանդակ միաբանության համար: Նոր պարբերականի ստեղծումը մեծ ոգևորությամբ համակել էր բոլորին և յուրաքանչյուր միաբան պարտավորվում էր իր ուժերի ներած չափով աստարել նրա հրատարակման գործին, քանի որ այն լույս էր տեսնում իբրև «Աշխատասիրության միաբանից Ս. Էջմիածնի»: Ույթ հոգի միաբաններից իբրև խմբագրության անդամներ պարտավոր էին հսկել հանդեսի հրատարակման գործին: Միաբանության մյուս ձեռնհաս անդամները պետք է ամսից ամիս հոդվածներ հասցնեին և կամ խմբագրության անդամների հոդվածները արտագրեին և կամ սույազրկվածների սրբագրությունը անեին: Աշխատանքին ներգրավված էին բոլոր միաբանները, նույնիսկ ս. Էջմիածնից բացակա առաջնորդներն ու վանահայրերը «Քանի որ նոքա ևս Ս. Էջմիածնի միաբան են և «Արարատ»-ը Ս. Էջմիածնի միաբանության աշխատությունն է, պարտավոր էին հոգ տանել ամսագրի համար»³:

Անշուշտ «Արարատ»-ը լինելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության պաշտոնաթերթը, առաջին հերթին, այն կարևոր դեր խաղաց հայ եկեղեցու, կրոնի, բարոյագիտության, մանկավարժության և այլ հարակից խնդիրների ուսումնասիրման ասպարեզում: Սակայն ի՞նչ իմանար նրան հիմնադրող երջանկահիշատակ հայրապետը, որ հայ հոգեվոր գործչին լուսավորելու իր համեստ ակնկալություններից բացի, հանդեսը հետըզհետե ապրելով իր վերընթաց զարգացումը, կոչվելու էր նաև խոշոր ավանդ մուծելու ընդհանրապես հայագիտության զարգացման գործում և դրանով իսկ նրա հիմնադրի անմոռանալի անունը կրկնակի չափով փառավորվելու էր մեր ժողովրդի մշակույթի պատմության մեջ:

Խոսել «Արարատ»-ի կողմից հայագիտությանը մատուցված ծառայությունների մասին, այդ ամենից առաջ նշանակում է ոչ միայն կանգ առնել Էջմիածնի միաբանության և նրա շուրջը համախմբված հայ ակադեմիկոս գիտնականների ձեռք բերած նվա-

ճումներին, այլև նշել գրեթե ամբողջ Արևելյան Հայաստանի հայագիտության զարգացման պատմության մասին: Անշուշտ ներկա հոդվածում հնարավորություն չունենք մանրամասնորեն խոսելու «Արարատ»-ի կողմից հայ բանասիրությանը մատուցված մեծ ծառայությունների մասին: Մեր նպատակն է հիմնականում ցույց տալ 50 տարիների ընթացքում «Արարատ»-ում հայագիտության ունեցած զարգացման ժամանակաշրջանները, կանգ առնել այս ասպարեզում նրա սպրած վերելքներին և վայրէջքներին, խոսել խմբագրող և աշխատակցող հայագետների ծառայությունների մասին, նշել ընդգրկված նյութերի բազմազանության վերաբերյալ և ապա հիմնավորել նրա դերն ու նշանակությունը ընդհանրապես մեր հայագիտության պատմության մեջ:

Ինչպես նշվեց, «Արարատ»-ը իր հրատարակության սկզբնական շրջանում ավելի քան համեստ նպատակներ է ունեցել, այն է՝ առաջին հերթին բավարարել հայ երեցների և ուսուցիչների պահանջները: Նախատեսվել էր, որպեսզի ամսագիրը բովանդակներ կրոնական, պատմական, բանասիրական և բարոյական նյութեր: Հանդեսը իր առաջին առաջաբանում (1868 թ. № 1) հայագիտական բնույթի նյութերը նախատեսում էր տալ կրոնական և պատմական բաժինների ներքո: Հիշյալ առաջին առաջնորդողում ասված էր. «Կրոնականի մեջ պիտի դրվին եկեղեցական կարգաց և արարադությանց վրա տեղեկություններ, կաթողիկոսաց գործեր, սուրբ հարց գրվածքներ, ազգային մատենագրաց կենսագրություններ և ձեռագիր մատենից ծանոթություններ: Պատմականի մեջ, Հայաստանի նախնյաց, գավառաց և քաղաքաց վրա աշխարհագրական տեղեկություններ, վանորեից և մենաստանաց ստորագրություններ...»⁴: Այսպիսով հայ ձեռագրագիտությունը և հայագիտական հարցերի վերաբերյալ գրվածքները առաջին համարից սկսած տեղ էին գրավելու նորաստեղծ ամսագրի էջերում: Այս իհարկե առաջին հերթին արդյունք պետք է համարել այն բանի, որ «Արարատ»-ի հիմնադրության տարին Էջմիածնի մատենադարանում արդեն իսկ հավաքվել էր 2382 ձեռագիր: Օրմանյանը և Աբեղյանը նշում են, որ Գևորգ Դ կաթողիկոսը մեծ ուշադրություն էր դարձրել մատենադարանի վրա և իր կողմից թեմերին ուղղված շրջաբերականների, ինչպես նաև իր անձնական ձեռագրերի նվիրատվության միջոցով մատենադարանը հա-

² Նույն տեղում, էջ 87:

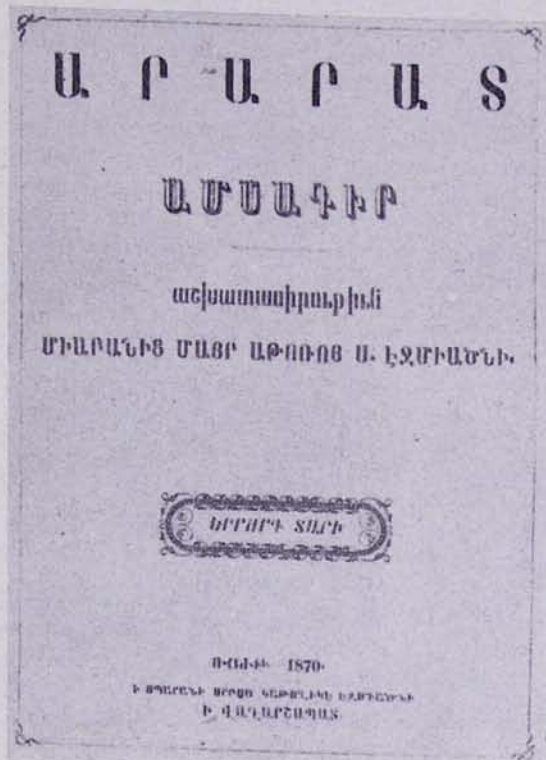
³ Նույն տեղում, էջ 56:

⁴ «Արարատ» ամսագիր, 1868, Ս. Էջմիածին, № 1, էջ 2:

ընտանիք էր 331 թանկարժեք և հազվագյուտ ձեռագրերով և 1881 թ. նույն հայրապետի խորհրդով հիմք էր դրվել ձեռագրերի այն հավաքածուին և ձեռագրագրության, որը հայտնի է «Գևորգյան ժողովածու» անունով՝ և որը կազմվել էր մատենադարանապետ Ներսես վրդ. Խորասվերդյանի կողմից⁵:

«Արարատ»-ի առաջին տասնամյակը ընդհանրապես ընդունված է կոչել «որոնումների շրջան», քանի որ այն հիմնականում, ինչպես մեր գրեթե բոլոր ժամանակակից հանդեսները, բովանդակում էր այլազան բնույթի հետաքրքրական խառն նյութեր: Սակայն միաժամանակ խմբագրությունը հատկապես իր աստանդական ընթերցողներին ցանկանում էր ծանոթացնել հայ անցյալի նշխարների հետ: Այնտեղ առված էր, որ աշխարհով մեկ սփռված հայերը «Արարատ»-ից սպասում էին, որ նա «Հայրենաց կեդրոնեն հայրենի հնությանց թանգարանը բանար և ազգային մեծագործությանց պատմական հիշատակները կենդանացներ ի մխիթարություն հեռավոր ազգայնոց»⁶: Ավելի ուշ հայտնի գրող Ղ. Աղայանը «Արարատ»-ի 1869 թ. № 1-ում գրում էր, որ «Արարատ»-ը յուր ամեն ջանքը պիտի գործ դնե լինել այնպիսի մի պատկեր, որո մեջ Հայը կարողանա տեսնել յուր անցյալը և ներկան...»⁷: Նույն հանդեսի մի այլ հայտարարության մեջ ևս ցանկություն էր հայտնվում հայագիտական բաժինը մեծացնելու. «Բովանդակության մասին ևս կը խոստանա հավելացնել բանասիրաց հետաքրքրության արժանի հնագիտությունը, և ժողովրդական ճաշակին համաձայն քաղվածներ, և այլն...»: Անշուշտ «Արարատ»-ի առաջին շրջանը հայագիտական նյութերով այնքան էլ հարուստ չէր կարող լրագրվել, քանի որ ադր ժամանակ պատրաստված հայագետների թիվը շատ քիչ էր, իսկ հանդեսի հրատարակումն էլ հիմնականում ծանրացած էր միաբանության անդամների վրա: Սակայն միաժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ խմբագրությունը թեև առանց որևիցե պարբերացման բնույթի, աշխատում էր մատենադարանի գրչագրերից ընտրովի ներկայացնել ուշագրավ բնագրեր, առաջին հերթին հրատարակվում են Ն. Շնորհալու, Եզնիկի, Եղիշեի, Վահրամի, Վարդանի, Գր. Նարեկացու, Տիրանի, Եպիփանի և այլոց գործերը, որոնցից մի մասը

լույս էր տեսնում առաջին անգամ: Հրատարակվում են նաև Հեթում Բ-ի բանաստեղծությունը, արքայական Շաշոցի նկարագրությունն ու պատմական հիշատակարանը, Ստեփանոս Սևանցու՝ Մաշտոց կաթ.-ի վարքը, ձեռագրերի պատմական արժեք ունեցող հիշատակարաններ: Անտիպ պատմական աշխատություններից լույս է տեսնում երբեմնի մատենադարանապետ Մանուել վ. Կյումիշյանցու «Պատմություն ան-

«Արարատ»-ի 1870 թ. տիտղոսաթերթը

ցից անցելու Սևանայ վանուց, ի 1830 ամի, ի Սևան»: Զեն անտեսվում նույնիսկ հայրենիքից դուրս պահված գրչագրերը. համառոտակի ծանոթացվում են Փարիզի ազգային մատենադարանում պահվող հայերեն 273 ձեռագրերը: Գնահատելի է նաև հնագույն վավերագրերի հրատարակումը: Խըմբագրությունը զբաղվում է հնագույն և նոր վավերագրերի հրատարակման գործով: Այդ շարքից են Խաչիկ կաթողիկոսի (Ժ դար), Սիմեոն, Դուկաս և Եփրեմ կաթողիկոսների վերաբերյալ փաստաթղթերի լույս ընծայումը: Այս առթիվ անհրաժեշտ է նշել, որ սույն գնահատելի սկիզբը իր շարունակությունը և զարգացումը ունեցավ նաև, ամսագրի հետագա տարիների համարներում: Այս առումով էլ հայկական հին և նոր հա-

⁵ Օ. Եզնիցյան, Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուները, էջ 51—52 (արտատպ. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատոր Ա, Երևան, 1965):

⁶ «Արարատ», 1868, № 1, էջ Դ:

⁷ Նույն տեղում, 1869, № 1, էջ 3:

մականիի և հատկապես «Գիրք թղթոց»-ի ամբողջացման համար «Արարատ»-ի հավաքածուն կարևոր նշանակություն ունի: Առաջին տասնամյակում թեև թվով քիչ, սակայն կան հրատարակված մաս մի քանի ուսումնասիրություններ: Պետք է նշել «Արարատ»-ի առաջին խմբագիր ժուռնալ Աբել եպ. Մխիթարյանի «Պատմություն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», ինչպես նաև նրա «Պատմություն հալածչաց, ուրացողաց և հերձուածողաց և բաժանելոց յեկեղեցւոյ Հայոց», գործերը վահրամ եպ. Մանկունու՝ «Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անցեալն», Գաբր. եպ. Այվազյանի «Նիկոլ եպ. և պատմ. դարձին հայկազանց Լեհաստանի ի կաթողիկոսին» և այլն: Հոդվածներ կան նվիրված նաև նշանավոր հայ վանքերի, Հայաստանի գավառների, ճանապարհորդությունների և այլ նյութերի շուրջ:

«Արարատ»-ի երկրորդ տասնամյակը, որն ընդգրկում է 1878—1887 թթ. նրա պատմության մեջ կարելի է ասել, որ դառնում է իր հունը գտնելու և դեպի վերելք նախապատրաստվելու ժամանակաշրջան: Խմբագրությունը ջանում է ավելի մեծ թվով աշխատակիցների ընդգրկումով ընդարձակել նաև հայագիտական բաժինը: 1879 թ. հրատարակելով «Սրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսէսի և Դաթի հարցմունք ըստ երկարակացն» բնագիրը, խմբագրությունը հայտնել է այն մասին, որ եթե առաջիկային ևս Մայր Աթոռի գրչագրերում կարևոր նյութեր հայտնաբերվեն «Հրատարակվելու են իբրև ազգային հնության փափագելի բեկորներ «Արարատ» ամսագրին մեջ, վեհափառ կաթողիկոսի բարեհաճության և պատվերին համաձայն, որ ազգասիրաբար մեծ հովանավոր է ազգային գրականության մշակման»⁸: Սակայն ամսագրի առաջին խմբագիր՝ Աբել եպ. Մխիթարյանի մահվան (1876) և կարող աշխատակիցների պակասի հետևանքով մի քանի տարիներ ամսագիրը ապրում է իր լճացման շրջանը: «Արարատ»-ի 1887 թ. առաջնորդողում այդ շրջանի մասին ասված է. «Այո՛, եղավ ժամանակ, որ «Արարատ»-ը փոքր ինչ շեղվեց յուր նպատակից, և տեղի տվեց թարգմանական և ինքնուրույն այնպիսի գրվածների, որոնք մինչև անգամ պատշաճավորության սահմանից դուրս էին, բայց այդ ժամանակը կարի սող եղավ»⁹: Այնուամենայնիվ թվով թեև քիչ, սակայն հայագիտական հոդվածները իրենց տեղն են գրավում նաև «Արարատ»-ի այս շրջանի համարներում: Զեռագրագիտական սակավաթիվ հոդվածներից է

Հուսիկ վ. Մովսիսյանի կողմից նշանավոր փողակոյս և կամ գիտությանը հայտնի էջ-միածնի նշանավոր Ավետարանի մասին տրված տեղեկությունները: Այս շրջանի կարևոր երևույթներից մեկը հանդիսանում է անկասկած էջմիածնի գիտնական միաբաններից Մեսրոպ եպ. Սմբատյանի կողմից Հայաստանի տարբեր շրջաններից ավելի քան քսան ուրարտական արձանագրությունների հայտնաբերումը և նրանց նմանահամարությունների և երբեմն նաև նրանց վերծանության և թարգմանության առաջին հրատարակությունները «Արարատ»-ում: Այն տարիներին, երբ գիտական աշխարհին շատ քիչ էին հայտնի ուրարտական արձանագրությունները, Մեսրոպ արք.-ը մեր նախահայկական շրջանի այդ անգին վկաների հայտնաբերմամբ դառնում էր այդ գործի մի տեսակ հախապետը: Նա արձանագրությունների մեծ մասը փրկելով կորստից բերել և գետնից էր ճեմարանի մոտ, իսկ իր ջանքերը գնահատանքի արժանանալով՝ ընտրվել էր Ռուսական Կայսերական Հնագիտական ընկերության անդամ: Այս շրջանում լույս տեսած պատմական ուսումնասիրություններից են Հուսիկ վ. Մովսիսյանի «Հայ եկեղեցւոյ պատմությունը», Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանի «Աթոռ Հայաստանեայց» ուսումնասիրությունը, որը լույս տեսավ 1886—1887 թթ. և այլն: Հրավիրում են աշխատակցելու նաև աշխարհական մտավորականներ. որոնցից Ռուսոմ բեկ Երզրեկյանը հանդես է գալիս Հաղպատի վանքին նվիրված իր հոդվածաշարով, և այլն: «Արարատ»-ի հիմնադիր Գևորգ Դ-ի մահից հետո, ամսագրի նկատմամբ նույնպիսի սեր և հոգածություն է ցուցաբերում Մակար կաթողիկոսը: Նա հայ ձեռագրագիտության զարգացման խոշոր հովանավոր էր, դեռևս իր վարդապետության օրոք գնալով Դարաշամբի Մաղարդա ս. Ստեփաննոս Նախավրկայի վանքը, այնտեղից էջմիածնի մատենադարանն էր տեղափոխել բազմաթիվ մեծարժեք ձեռագրեր, այդ թվում նաև նշանավոր փղոսկրյա կազմով Ավետարանը: Եվ ահա «Արարատ»-ի հրատարակության երկրորդ տասնամյակի վերջում 1887 թ. նախապատրաստական աշխատանքներ են տարվում ընդհանրապես նրա բովանդակությունը և հատկապես հայագիտական բաժինը բարելավելու ուղղությամբ: Այդ մասին առաջնորդողում ասված է. «Վեհափառ Հայրապետի բարի ցանկության և կամքի համաձայն՝ առաջիկա 1888 թ.-ից սկսած «Արարատ» ամսագիրը թե՛ յուր բովանդակությամբ և թե՛ դիրքի կողմանե ենթարկվելու է փոփոխության: Մայր Աթոռույս միաբանության հետ հրավիրվում են աշխա-

⁸ «Արարատ», 1879, էջ 188—189:

⁹ «Արարատ», 1887, էջ 1—2:

տակցելու «Արարատ»-ին և Ճեմարանի ուսուցչական խումբն, ինչպես և ազգիս մեջ ամենուրեք գտնվող բանասեր գիտնական և ուսումնական անձինք, որոնք հետաքրքրվում են ազգային պատմության, գրականության, ազգային եկեղեցույ և եկեղեցական դասի վիճակին, ինչպես և հոգևոր ծխական դպրոցների բարեկարգության վերաբերյալ նյութերով¹⁰։ Աշխատակիցները վարձատրվելու էին։ Այսպիսով հիշյալ նախապատրաստական լուրջ աշխատանքներին իբրև հետևանք՝ «Արարատ»-ը իր հրատարակության 20-րդ տարեդարձին և ապա երրորդ տասնամյակի սեմին՝ հայագիտական և հատկապես ձեռագրագիտական նյութերի հրատարակմամբ ապրում է իր մեծ վերելքը, մեծացվում է ամսագրի էջերի քանակը։ Սկսած 1888 թ. համարներից ամսագրում նույնիսկ ստեղծվում է ձեռագիր բնագրերի հրատարակման հատուկ բաժին «Ս. Էջմիածնի գրադարան» անունով։ Ինչպես նշված էր այս շրջանի առաջնորդողներից մեկում, «Արարատ»-ի խմբագրությանը քաջ հայտնի էր, որ Մայր Աթոռի գրադարանը աշխարհում գտնվող հայերեն ձեռագրերի ժողովածուներից ամենամեծն է, իսկ նրա դռները Մակար կաթողիկոսի հրամանով լայն կերպով բացվել են հանդեսի խմբագրության համար, որպեսզի հայ ազգին անցյալին վերաբերող նրանց մեջ գրունդվող նյութերը «գեթ իբրև հում նյութեր» հետզհետե հրատարակվեն և հնարավորություն ստեղծեն հայ գիտնականներին գրելու հայ ժողովրդի պատմության նվիրված գիտական աշխատություններ։ Որոշվում է հրատարակել ձեռագիր հուշարձանների հիշատակարանները ժամանակագրական կարգով հատկապես 1700—1800 թթ. վերաբերյալ։ Ծարունակելով նախորդ տարիների փորձը ամսագիրը, ինչպես ասված է, իրեն նպատակ է դնում. «Հրատարակելու և նախնյաց երկերից անտիպ մնացած ընտիր աշխատությունքն էլ, գիտությանը որ ճյուղին էլ նոքա վերաբերելու լինեն։ Այսպիսիք են հին թարգմանական, հայ ինքնուրույն հին ու նոր ճառախոսությունք, վկայաբանությունք, պատմական գրվածքներ, իմաստասիրական և քերթողական երկեր, գործածությունից դուրս մնացած շարականներ, գանձեր, տաղեր և այլն»¹¹։ Ամսագրի այս շրջանի էջերում ներկայացվում է մատենադարանի գոհարներից մեկի՝ արքայական Մաշոց գրքի մանրանկարների նկարագրությունը և քերվում է նաև նույն ձեռագրում եղող Ռուբինյանց թագավորական հարըս-

տության նվիրված հիշատակարանը։ Հրատարակվում են պարբերաբար 17-րդ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններ նրանց հանախ կցելով նաև պատմական ծանոթագրություններ։ Անհրաժեշտ է նշել, որ դրանք

Ղազարոս Աղայան

մինչև իսկ այժմ իրենց նշանակությունը չեն կորցրել, քանի որ դեռևս 17-րդ դարի ձեռագրերի հիշատակարանները չեն հրապարակված առանձին հատորներով։ Նրանք առատ նյութ են բովանդակում Հայաստանի քաղաքական դրության, Էջմիածնի վիճակի, կաթողիկոսների կենսագրության և այլ հարցերի վերաբերյալ։ Լույս են տեսնում Ջաքարիա կաթ.-ի. Վարդան վ.-ի, Աբրահամ Կրետացու, Հովսեփ արք. Արղությանի և այլոց անտիպ գործերը, օտար հեղինակներից Հակոբ Սրճո, Որոգիների և ուրիշների գրվածքները։ Հայտնաբերվում է Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի 1775 թ. հրատարակված «Տոնացոյց»-ի բնագիրը և լույս են ընծայվում նրա հիշատակարանները։ Լույս են տեսնում նաև անտիպ հնագույն վավերագրեր։ Առաջին անգամ հանդես է գալիս Միսրանը՝ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը, ծած-

¹⁰ «Արարատ», 1887, էջ 511։

¹¹ «Արարատ», 1888, էջ 23—27։

րատ»-ը 1895 թ. 3-րդ համարից ունենում է բնագրերի հրատարակման իր նոր բաժինը «Հավելված» անունով: Այդ մասին Կ. Վ. Տեր-Մկրտչյանը գրել է. «Արարատ»-ը «այս համարից սկսած կունենա իր հավելվածը, որ կը տպագրվի հետզհետե հատուկ տորեն Մայր Աթոռի ձեռագիրներից՝ առաջին որքան կարելի է հնագույն հիշատակարաններ»¹⁵: Անհրաժեշտ է նշել, որ Խրիմյան Հայրիկը ևս իր կաթողիկոսության շրջանում բացառիկ հովանավորություն ցույց տվեց դեպի հայագիտության զարգացման գործը: Այդ է պատճառը, որ 1896 թ. դեկտ. -ի 31-ի իր կոնդակով Հայոց Հայրիկը «Արարատ»-ի խմբագիր անվանեց բազմահմուտ գիտնական Կ. Վ. Տեր-Մկրտչյանին, որն իրեն գլխավոր աջակից ունեցավ նույնքան հմուտ՝ Միաբանին: Խրիմյան Հայրիկը 1897 թ. Սուրբաս արքեպ. Պարզյանին նշանակեց խմբագրական հանձնաժողովի նախագահ, իսկ անդամներ՝ Նահապետ վրդ. Նահապետյանին, Վահան վրդ. Տեր-Գրիգորյանցին, Կարապետ վրդ. Տեր-Մկրտչյանին, Սահակ վրդ. Ամատունուն, Նիկողայոս Քարամյանին և բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանին: Սակայն ամսագրի հիմնական ղեկավարը շարունակում է դարձյալ մնալ բանասեր Կ. վրդ. Տեր-Մկրտչյանը: Մեծացվում է հանդեսի ծավալը: Մեծանուն Հայրապետը կարգադրում էր նաև. «Հայթայթե՛լ հնարս բարոյեղոյ գրաշխումն նիւթոց, հրաիրելոյ և քաջալերելոյ զնորանոր աշխատակիցս՝ առաւելապէս յեկեղեցականացն դասու, և ընտրելոյ զնորանոր նիւթս հետաքրքրականս ի ձեռագիր մատենից Մայր Աթոռոյ կամ ի դիւանաց Հայրապետանոցի և Սինօտի»¹⁶:

Այս շրջանում արդեն այնքան առատ է հրատարակված բնագրերի և հետազոտությունների թիվը, որ մի առ մի նշելու համար հարկ կլինի գրել առանձին մի ուսումնասիրություն: Նշենք միայն մի քանի անուններ: Կ. Վ. Տեր-Մկրտչյանը հանդես է գալիս Աստվածաշնչի անվավեր մի շարք գրքերի հրատարակությամբ և ուսումնասիրությամբ, նա զբաղվում է նաև բնագրերը կորած հույն հեղինակների հայերեն թարգմանություններով և «Գիրք թղթոց»-ի լրացումներով: Միաբանը հրատարակում է Ան. Նարեկացու կորած համարված «Գիր խոստովանութեան»-ը, «Հալկականք» իր հոդվածաշարում ծանոթացնում է անհայտ մնացած Տիրան, Արամ և այլ մատենագրերի գործերին, ուսումնասիրում է Մ. Խորենացու, Ան. Ծիրակացու աշխատությունները և

Անանիա Մոկացի կաթ. -ի անտիպ թղթերը, հրատարակում է «Գիրք հերձուածոց»-ը: Իր «Հին հայ երգիչներ» և «Ս. Էջմիածինը հայ երգիչների տաղերում» գործերում Նիկ. Քարամյանը ձեռագրական հարուստ նյութեր է դնում շրջանառության մեջ: Սահակ

Տ. Գարեգին վրդ. Հովսեփյան

Վ. Ամատունին տարիներ շարունակ հանդես է գալիս հայ անհայտ շարականների վերաբերող իր ուսումնասիրություններով, որ 73 գրչագրերի հիման վրա ի հայտ է բերում 243 անհայտ շարականներ: Բանասեր Կ. Կոստանյանը զբաղվում է Համամ Արևելցիով, Մկրտիչ Նաղաշով և այլն: Ականավոր գիտնական Մ. Արեղյանը շարունակաբար հրտ. է իր «Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության մեջ» մեծածավալ արժեքավոր աշխատությունը: Խաչիկ Վ. Դադյանը զբաղվում է Մովսես Կաղանկատվացու Աղվանից պատմության Մայր Աթոռում պահվող ձեռագրերի ուսումնասիրությամբ: Այս ամսագրի էջերում է, որ 1894 թ. մուսը է գործում, դեռ սարկավազ, ապագա մեծ Կոմիտաս վրդ.-ը գրելով իր առաջին ուսումնասիրությունները հայ երաժշտության մասին. ինչպես օրինակ. «Հայոց եկեղեցական եղանակները» և այլն: Անվանի հայագետ Գր. Խալաթյանը լույս է ընծայում մատենադարանում իր հայտնաբերած «Ա. և Բ Մնացորդաց գրքերի ասորերենից հայերեն թարգմանությունը» և այլ արժեքավոր գործեր:

¹⁵ «Արարատ», 1895, էջ 82:

¹⁶ «Արարատ», 1897, էջ 1—3:

«Արարատ»-ը իր հրատարակության 4-րդ տասնամյակն է թևակոխում (1898—1907) հաստատաքայլ շարունակելով իր բուն վերելքը: «Արարատ»-ը մեծ ձեռնհասությամբ խմբագրող Կարապետ վ. Տեր-Մկրտչյանը 1899 թ. վերջում երբ ստիպվեց հրաժարվել, քանի որ ծանրաբեռնված էր Մայր Աթոռի ծառանգակորաց ճեմարանի տեսչության գործով, 1900 թ. սկզբից խմբագրությունը խրիմյան Հայրիկը հանձնեց հայագիտության ապագա մեծ երախտավոր Գաբեգին վ. Հովսեփյանին, որին կրոնական և այլ բնույթի բաժինների հետ միասին, հրահանգում էր հատուկ ուշադրություն դարձնել մասնավորապես հայագիտական գործերի վրա. Հայրիկը այս առթիվ գրել է. «Ջան ի գործ դնել զօրացուցանել ըստ կոչման ամսագրին Մ. Աթոռոյս զգիտական, զպատմական, զմատենագրական, զհնախօսական բաժինն առ ի բարձրացուցանել զբարի անուն և զգիտական համբաւ միաբանութեան Սուրբ Էջմիածնի»¹⁷: Գնահատելով հայագիտության զարգացման գործը, խրիմյան Հայրիկը իր կոնդակով կարգադրում էր նաև հետևյալը. «Թող տամք Քեզ առ ի խրախոյս աշխատակցաց բանասիրաց՝ տալ նոցա ըստ ցանկութեան իրեանց զարտատպութիւն յօրուածոցն առանձին տետրակօք, եթէ առաւել իցեն յօդուածքն քան զմի թերթ տպագրական»¹⁸:

Գ. վ. Հովսեփյանը սկզբից եւթ մեծապես գնահատում է Կ. վ. Տեր-Մկրտչյանի աշխատանքը արդարորեն նշելով, որ «Եթե այսօր «Արարատ»-ը կրոնական և գիտական տեսակետով՝ որպէս Եվրոպական ամսագիր մեր ձեռքն է անցնում, գլխավորապէս պարտական ենք նախկին խմբագրի անթույլ աշխատանք»¹⁹: Գ. վ. Հովսեփյանը ոչ միայն ցանկանում է շարունակել իր նախորդի գործը, այլև ճիգ է ի գործ դնում ամսագիրը ավելի ճոխացնելու և նրա շուրջը նորանոր աշխատակիցներ համախմբելու համար:

Գ. վրդ. Հովսեփյանը խոսելով «Արարատ»-ի ուղղության մասին նշում էր. «Արարատ»-ը միայն մի ուղղություն կարող է ունենալ, եթե տասնյակ խմբագիրներ էլ միմյանց հետևից փոխվեն: Նա Հաւոց Հարապետական Աթոռի պաշտոնական թերթն է: Ս. Էջմիածնի միաբանության բերանը, Հայաստանյայց եկեղեցու միակ կրոնական-գիտական թերթը, որի Տերը Հաւոց Հայրապետն է:

«Արարատ»-ը երկու նպատակի է ծառայում, մի կողմից քահանայական դասակարգի և միջակ ընթերցող հասարակության թերթ պիտի լինի նա և մյուս կողմից գիտության թերթ»²⁰:

Հստ Գ. վրդ. Հովսեփյանի, ամսագրի գիտական մասը «նվիրված պետք է լինի գլխավորապէս մեր եկեղեցական պատմության, մատենագրության, հնախօսության կամ արվեստի և ընդհանրապէս եկեղեցական քաղաքակրթության ուսումնասիրության». Այդ մասին նա գրել է նաև հետևյալը. «Իսկ ինչ վերաբերում է գիտական բաժնին, կցանկանայինք Մայր Աթոռի միաբաններից և մշտական մյուս աշխատակիցներից զատ՝ նաև դրսի բանասերների մասնակցությունը տեսնել: Արդեն Մայր Աթոռի միաբան բանասերների թիվը հետզհետե բազմանում է, կարճ ժամանակից հետո հույս ունինք, որ «Արարատ»-ը գիտական տեսակետից ավելի մեծ հառաջդիմություն ցույց կտա, քան մինչև այժմ, սակայն մեզ համար ցանկալի է, որքան կարելի է գիտական բազմազան ուժեր հավաքել «Արարատ»-ի շուրջը»²¹:

Գաբեգին վրդ. Հովսեփյանը վայելելով խրիմյան Հայրիկի անվերապահ վստահությունն ու տպարանական վարչության սիրալիր աջակցությունը նշում էր, որ «Մենք պատրաստ ենք մինչև իսկ սովորական ծավալից ավելի ընդարձակել գիտական բաժինը»: Նա միաժամանակ ցանկություն էր հայտնում, որպէսզի «Հավելվածում» հրատարակվեն ընդարձակ ուսումնասիրություններ կամ բնագրեր, որոնք Վեհափառի վերոհիշյալ հրամանի համաձայն պետք է հրատարակվեին նաև առանձին գրքերով: Նրջվում էր այդ բաժինը պատկերազարդ դարձնելու մասին: Այդ մասին նոր խմբագիրը գրել է. «Մինչև այժմ խուսափում էինք պատկերազարդ հնագիտական հոդվածներ հրատարակել «Արարատ»-ում, բայց այսուհետև Հայրապետական կոնդակի համաձայն սիրով կընդունինք այսպիսիները: Ցանկալի էր մանավանդ Թ, Ժ, ԺԱ դարու ձեռագիրների նկարագրություններ, հնագոթության և մանրանկարչության պատմության համար արժեք ունեցող պատկերներով, վանքերի նկարագրություններ պատկերներով, հատակագծով և արձանագրություններով, գեղեցիկ խաչքարեր կային»²²:

Նկատի ունենալով հետագա աճող ծախսերը, Գ. վ. Հովսեփյանը իր առաջնորդություն գրում էր նաև հետևյալը. «Ս. վեհ

¹⁷ «Արարատ», 1900, էջ 3:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 19:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 20:

²¹ Նույն տեղում, էջ 21:

²² Նույն տեղում, էջ 21:

ցանկությունն է «Արարատ»-ը ճոխացնել ըստ ամենայնի, առանց նկատի ունենալու նյութական ծախսերի աճումը», քանի որ ըստ նրա ճիշտ եզրակացության, «Մայր Աթոռի բարոյական հեղինակությունը բարձր է ամեն տեսակ նյութական շահերից»²³։ Սակայն 1901 թ. մայիսին նոր պաշտոնի անցնելու հետևանքով, Գ. Վ. Հովսեփյանը ստիպվում է հրաժարվել խմբագրի պարտականությունից, որից հետո նույն տարվա վերջին համարները շարունակում է դարձյալ հրատարակել Կ. Վ. Տեր-Մկրտչյանը։ Սակայն 1902 թ. խմբագրապետ է նշանակվում Միաբանը՝ իրեն իբր օգնականներ ունենալով Սիր. Տիգրանյանին և Հ. Մանանդյանին։ Նոր շրջանում փոքրացվում է նրա ծավալը, սակայն էջերի քանակը հասնում է մինչև 100-ի։ 1907 թ. Խրիմյան Հայրիկը դարձյալ Գ. Վ. Հովսեփյանին է հանձնում խմբագրապետության պաշտոնը, որը շատ է նպաստում հայագիտական բաժնի ճոխացմանը։ Այս շրջանում էջմիածնում ձեռագրերի թիվը արդեն սկսել էր անցել 3800-ը, որոնց ուսումնասիրումը նորանոր բնագրերի հայտնաբերման առիթ է հանդիսանում։ Դեռևս 1898 թ. սկսած, «Արարատ»-ի էջերն են սկսում զարդարվել Գ. Վ. Հովսեփյանի հնագրական և պատմա-բանասիրական բնույթի գործերով, այդ թվումն էին «Ծղրութի Ավետարանը» (974), որը այժմ էլ միակ աշխատությունն է գրված այդ ձեռագրի մասին, գրչագիրը ցարդ պահպանվում է Ախալ-ցխայի մոտ գտնվող հայկական այդ գուղում, «Մխիթար Սասնեցի»-ն, որը գնահատվում է Հ. Տաշյանի և Կ. Բամաջյանի նման հայագետների կողմից և այլ մեծարժեք ուսումնասիրություններ և բնագրերի հրատարակություններ։ Հայագիտական ուսումնասիրություններով են զբաղվում Միաբանն ու Կ. Վ. Տեր-Մկրտչյանը, Ն. Մառը, Ն. Ադունը, Հր. Աճառյանը, Հ. Մանանդյանը, Մ. Արեղյանը, Ս. Կանաւանը, Եր. Վ. Տեր-Մինասյանը, Գր. Խալաթյանը, Մ. Բերբերյանը, Եր. Ծաֆագիզը, և շատ ուրիշներ։ Ընդարձակվում է ամսագրի աշխատակիցների ոլորտը, նրան թղթակցում են նույնիսկ արտասահմանում գործող հայագետներ և ամսագիրը իր տարածումով և աշխատակիցների ընդգրկումով ստանում է համահայկական բնույթ։ Նրան աշխատակցող արտասահմանյան հայագետներից հիշատակենք, Տրդատ եպ. Պալյանին, Բ. Վ. Կյուլեսերյանին, Կ. Բամաջյանին, Հ. Թիումալյանին և ուրիշներին։ Ամսագրում ամրապնդվում են հայագիտության մի շարք ենթաբաժինները. հայ երաժշտության խագերի

և շարականների մասին աշխատակցել են մեծանուն Կոմիտաս Վ.-ը, Ս. Վ. Ամատունին, Սպ. Մելիքյանը. Հայ իրավաբանական մտքի վերաբերյալ հոդվածներ են գրել Ս. Տիգրանյանը և Արս. Վ. Ղլնյանը։ Հրատարակվում են նաև «Գիրք թղթոց»-ի թերի և անոթի մասերը (հրտ. Հ. Գյուլսանդյանյան) և այլն, և այլն։

Ստեփան Մախատյան

1903 թ. էջմիածնի մատենադարանի ապագա մատենադարանապետ Ս. Տեր-Հակոբյանը հրատարակում է Վարդան վրդ. Բաղիշեցու «Ցուցակ գրոց Ամրոջու վանքին» հնագույն և արժեքավոր ձեռագրացուցակը։ Միաբանը համեմատական բնագրով լույս է ընծայում Հովհան Մանդակունու «Յաղագս սիրոյ և սրբութեան որով պրտոյաբերին արարածք» գործը։ 1904 թ. Հակոբ Մանանդյանը հանդես է գալիս Դավիթ Հարթացի փիլիսոփային վերագրված իմաստասիրական երկերի ուսումնասիրությամբ, Հուսիկ եպիսկ. Մովսիսյանը հրատարակում է «Անապատականությունն ու վանականությունը Քրիստոնեական եկեղեցում» հոդվածաշարը։ Ձեռագրագիտական նյութերից 1905 թ. լույս են տեսնում Ստ. Կանայանի «Արգար Հովհաննիսյանի ձեռագրերը» հաղորդումը և Գարեգին վրդ. Սրվանձույանցի

²³ Նույն տեղում։

«Մշոյ Ս. Կարապետ վանուց ձեռագիր գրութանը» գործը կային:

«Արարատ»-ի 5-րդ տասնամյակը, (1908—1919), որը և վերջինը եղավ նրա հարուստ կյանքում, շատ բանով զիջում է իր 3-րդ և 4-րդ տասնամյակների համարներին: Այդ առաջին հերթին հետևանք էր խմբագրական կազմի թուլացմանը: Այս առումով

Մանուկ Արեղյան

շատ վատ անդրադարձավ խրիմյան Հայրիկի մահից հետո այն ժամանակվա կաթող. տեղակալի հրամանը, որի համաձայն բազմահմուտ գիտնական Գ. Վ. Հովսեփյանը 1908 թ. նոյ. -ի 5-ին ազատվեց խմբագրատեղի պաշտոնից. այդ հրամանագրում ասված էր. «Ի նկատ առեալ, զի «Արարատ» ամսագիր ընդ Ձերով խմբագրությամբ ոչ ծառայէ նպատակի յուրում որպէս կրոնական թերթ, և որպէս պաշտոնական թերթան Ս. Էջմիածնի... արձակեմք զՁեզ ի պաշտօնէ խմբագրության, ի տեղի Ձեր կարգեմք զբարձրապատիվ Տ. Մատթեոս վրդ. Մատթեոսյանց...»²⁴: Սակայն չնայած ամսագրի ժամանակավոր վնասէջքին «Արարատ»-ի շուրջ ստեղծված մեծ խանդավառությունը

հիմնովին կասեցնել հնարավոր չէր: 1909 թ. Մատթեոս Բ կաթ. -ը խմբագիր է նշանակում Հուսիկ արք. -ին: Սակայն շուտով 1911 թ. խմբագիր է նշանակվում Աբել արքեպ. Արքահամյանը, իսկ խմբագրական անդամներ են դառնում Մ. Արեղյանը, Գ. Ալթունյանը, Ռ. Արքահամյանը, Գ. Էդիսյանը: 1913 թ. հանդեսը խմբագրում է Ներսես Վ. Միքայելյանը և իր առաջնորդողով առաջարկում է բոլոր կարող անձանց աշխատակցել: 1913 թ. վերջից մինչև 1915 թ. վերջը Բաբ. Վ. Աղավելյանի և ապա Տիրայր ծ. վ. -ի կողմից խմբագրվելուց հետո, «Արարատ»-ի վերջին շրջանի խմբագրությունն են վարում Մեսրոպ և Գարեգին եպիսկոպոսները և Գյուտ վարդ. -ը, այս վերջինը, նաև պատասխանատու խմբագրի պաշտոնը: Ծրագրվում էր «Արարատ»-ը հետագայում հրատարակել երկու մասից. Ա. իբրև երկշաբաթաթերթ՝ պաշտոնական, կրոնական և ազգային բաժիններով, Բ. գիտական, հայագիտական եռամսյա հանդես: 1918—1919 թթ. վերջի երկու համարները, որոնք շատ փոքր էին իրենց ծավալով, գրեթե ամբողջությամբ նվիրված էին հայագիտական նյութերին: Վերջին տասնամյակում պատմա-բանասիրական նյութերով հանդես են գալիս Միաբանը, Գ. Վ. Հովսեփյանը, Մես. Վ. Տեր-Մովսիսյանը, Խաչիկ Սամուելյանը, Ստ. Կանայանը, Թ. Ավդալբեկյանը, Մ. Արեղյանը, Հր. Աճառյանը և ուրիշները: Տիրայր Վ. -ը սկսում է հրտ. մոռացված մի հայ երգչի (Ֆրիկի) մասին գրած իր ուսումնասիրությունը, Մ. Վ. Մաքսուդյանը լույս է ընծայում Ազուլիսի և շերջակայքի ձեռագրերի ցուցակը, որը ընդգրկում է 37 գրչագրերի նկարագրությունը և որոնց մեծ մասը այժմ կորած է գիտության համար և ինչ որ գիտենք նրանց մասին, այն պարտական ենք «Արարատ»-ին:

Այս շրջանից անհրաժեշտ է հիշատակել նաև 1910 և 1911 թթ. Մեսրոպ եպիսկոպոսի կողմից գրված, հոդվածները Երուսաղեմում պահված Գագիկ թագավորի կամ Կարսի Ավետարանի և Գագիկ թագավորի մանրանկարի մասին, Գար. քահանա Կիրակոսյանի հաղորդումը Նոր Զուղայի մատենադարանի վերաբերյալ, Կ. եպիսկ. Տեր-Մկրտչյանի «Անհայտ մնացած մի հայ մատենագիր ԺԲ դարում», այսինքն Հովհաննեսի որդի Մուշե կրոնավորի 1118 թ. գրած աշխատության մասին կային: Բարգեն վրդ. Աղավելյանը ամսագրի 1915—1917 թթ. համարներում հրատարակում է երբեմնի մատենադարանապետ Մանուկ վրդ. Կյումիշյանից «Պատմությունը» և կամ «Համալուսություն ծննդեան և դիպումնոց Մ. Վ. Ի.

²⁴ «Արարատ», 1908, էջ 959:

Կիմիշխանեցույ» գործը և որը ուշագրավ աղբյուր է հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության համար: Ծառ բեղմնավոր է նաև այս շրջանում Գ. Վրդ. Հովսեփյանի աշխատակցությունը: Այդ թվին են պատկանում նրա «Ջենտազրական նորություններ» հոդվածը, որի մեջ ուշագրավ է Մեծ եղեռնի ընթացքում Վասպուրականից փրկված գրչագրերից՝ Ստեփանոս Սյունեցու և Ռոդֆինեսի անտիպ գործերին վերաբերող հաղորդումները, ինչպես նաև դարձյալ նրա կողմից գրված անվանի տաղերգուներ Գրիգոր Աղթամարցուն և Հովասափ Սեբաստացուն նվիրված ուսումնասիրություններն ու բնագրերի հրատարակումները: «Արարատ»-ի վերջին շրջանում Մեսրոպ Եպիսկոպոսը հրատարակում է նաև արձանագրություններ Տաթևի վանքի և շրջակայքի և Ծառուհ Բագրատունուն վերագրված «Պատմությունը»: Դարձյալ այս շրջանի համարներում առաջին անգամ հանդես են գալիս նորանոր աշխատակիցներ, որոնք ևս մեծ անուն էին թողնելու մեր վերածնվող հայրենիքի գիտական բարձր. շրջանակներում: Վերջին տասնամյակի այդ նոր աշխատակիցներից էին Արսեն Տերտերյանը՝ Հ. Թումանյանի և այլոց մասին գրած իր գրականագիտական հոդվածներով, Գր. Ղափանցյանը՝ «Հնության մի քանի հիշատակարաններ», Աշ. Հովհաննիսյանը՝ «Նոր նյութեր հայ ունիթոսական պատմությունից» և «Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենց» և այլ ուսումնասիրություններով:

Համառոտակի ուրվագծելով «Արարատ» ամսագրի շուրջ կես դար տևող հայագիտական գործունեությունը, անհրաժեշտ է եզրակացնել, որ նա ընդհանրապես կարևոր դեր է խաղացել հայ ժողովրդի հասարակական, եկեղեցական և հայագիտական կյանքում: «Արարատ»-ը անգամ իր բովանդակած կրոնական, բարոյախոսական, քաղաքական, ծիսական, մանկավարժական, հետաքրքրական և այլ բնույթի նյութերով, իբրև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության պաշտոնաթերթ, բավական կլիներ իր արժանի տեղը գրավելու մեր նման տիպի պարբերականների շարքում: Սակայն «Արարատ»-ի արժեքը ավելի քան կրկնապատկվում է, երբ նկատի ենք ունենում հատկապես նրա էջերում պարփակված ձեռագրական հրապարակումներն ու պատմա-բանասիրական բնույթի բազմաթիվ մեծարժեք ուսումնասիրությունները: Նրա էջերում հայագետը կարող է գտնել հայագիտության բազմազան և բազմաբովանդակ բնագավառների, ինչպես նաև տարբեր ժամանակաշրջաններին վերաբերող ուշագրավ գործեր:

Թե ինչքան բազմահարուստ և մնայուն արժեք ունի հայագիտական բնագավառը իր մասնաճյուղերով հանդերձ «Արարատ»-ի 50 տարվա հավաքածուում, այդ ցույց կարող է տալ նրա ընդգրկած նյութերի ոչ ամ-

Գարեգին Լևոնյան

բողջական եղող հետազա պարզ թվումն իսկ: Ամենից առաջ նա բովանդակել է հայ ձեռագրագիտության վերաբերող շատ հարուստ նյութեր, որոնք առնչվում են հայ հնագրության, մանրանկարչության, ծածկագրության, գրիչների, ծաղկողների, պատվիրատուների կյանքին, էջմիածնի և Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնվող ձեռագրատներում գտնվող գրչագրերի նկարագրության և կամ նրանց մասին տրված տեղեկությունների: Նույնպես հրատարակվել են նաև պատմական արժեքի բազմաթիվ հիշատակարաններ քաղված մեր գրչագրերից, ինչպես նաև մեր միջնադարյան մատենագիրների անտիպ գործերը, բնագրերը կորած, սակայն հայերեն թաղամասությամբ պահպանված օտար մատենագիրների աշխատություններ, ի դեպ մի շարք

հայ մատենագիրների գործերը հրապարակվել են գիտական համեմատական բնագրով: Լույս տեսած սկզբնաղբյուրների թվումն են նաև մեր միջնադարյան և նոր շրջանի, սակայն մինչ այդ անտիպ եղող, վավերագրերի հրատարակումը, հաճախ ծանոթագրություններով հանդերձ: Դարձյալ նշանակալից երևույթ է նաև ուրարտական սեպան արձանագրությունների հրատարակումը, Հայաստանի տարբեր մասերում ցրված վեմարձանագրությունների լույս ընծայումը: Նյութեր և ուսումնասիրություններ են լույս տեսել հայ ժողովրդի հին, միջին և նոր շրջանի պատմության, հայ եկեղեցու պատմության, հայ հին և նոր գրականության պատմության, հայ գաղթավայրերի պատմության վերաբերյալ: Հրատարակվել են նաև ուշագրավ տվյալներ հայ բանահյուսության, ազգագրության, հայերի և պարթևների, աղվանների, վրացիների, արաբների, թուրքերի, պարսիկների միջև եղող կապերի մասին: Կան նաև պատմա-աշխարհագրական, հայկական վանքերի, հայ աղանդների, հայ թատրոնի, նկարչության, հայ երաժշտության, հայ նշանավոր հոգևոր և աշխարհիկ գործիչների կյանքին, հայ տպարանների պատմության, հայ լեզվաբանության և բարբառագիտության, հայ փիլիսոփայության, բժշկության և իրավունքի, հայկական դրպարոցների, վարքագրության, հայ միջնադարյան արձակի և չափածոյի վերաբերյալ գրվածքներ, աշուղական և հայ նոր բանաստեղծության նմուշներ և այլ բազմապիսի նյութեր: Մեծ թիվ են կազմում նաև հայագիտական բնույթի բազմաթիվ աշխատությունների մասին գրված ուշագրավ գրախոսությունները ևս, ևս: Ավելորդ չէ նկատել նաև, որ անգամ «Արարատ»-ի «Սինոսի օրագրություն», «Ազգային», «Սուրհանդակ» հյու-գանդան» և այլ բաժինների մեջ լույս տեսած յուրերև իսկ առատ նյութ են մեզ տալիս հայ ժողովրդի անցնող հարյուր տարիների ընդհանուր պատմության մասին: Այսպիսով «Արարատ»-ը հայագիտության ուսումնասիրության նվիրված ուրույն մի հանրագիտարան է, որը միշտ էլ արժեքավոր է որևիցե բնագավառով զբաղվող գիտական աշխատողի համար:

Մենք խոսեցինք ձեռագրագիտական, ինչպես նաև ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների և նյութերի հրատարակման նշանակության մասին: Խոսել մի առ մի հայագիտության վերոհիշյալ նյութերի մասին և ցույց տալ «Արարատ»-ի մատուցած ծառայությունները, այդ արդեն մեր նպատակներից դուրս է և առանձին սովոր մի մենագրության նյութ կարող է հանդիսանալ,

սակայն այստեղ դարձյալ հարևանցի ցանկանում ենք խոսել նաև հանդեսում հայ գաղթավայրերի պատմության նվիրված էջերի մասին: «Արարատ» ամսագիրը լույս տեսնելով հանդերձ հայրենի հողում, ոչ միայն մեծ տարածում ուներ հայ գաղթավայրերի մեծ մասում, բանի-որ այն ուղարկվում էր և Ռուսաստան ու Հնդկաստան, և Թուրքիա ու Պարսկաստան, և մինչև եվրոպական երկիրները, այլ և իր էջերը նա մեծ սիրով էր տրամադրում այդ վայրերում ապրող հայերի կյանքի արտացոլման հարցերին: «Արարատ»-ը ոչ միայն անդրադառնում էր իր լուրերի բաժնում նրանց առօրյա կյանքին, այլև անգամ հոգվածներ և փաստաթղթեր էր հրատարակում նվիրված նրանց անցյալի պատմությանը: Մի ժամանակ, երբ հայագետները դեռ նոր էին պատրաստվում ուսումնասիրել հայ գաղթավայրերի պատմությունը, «Արարատ»-ում լույս տեսած հոդվածներն ու նյութերը նվիրված էին հաստատանի, Ռումինիայի, Հունգարիայի, Ռուսաստանի, Ավստրիայի, Թուրքիայի, Պարսկաստանի, Զավայի և այլ վայրերում ապրող հայերին վերաբերյալ, խոսում են հանդեսի ունեցած համահայկական հետաքրքրությունների մեծ ոլորտի մասին:

Անշուշտ «Արարատ»-ը իր կես դար տևող կյանքում ունեցել է ինչպես իր վերելքի, այնպես էլ իր վայրէջքի ժամանակաշրջանները, սակայն հանուն ճշմարտության պետք է ասել, որ բնորոշը նրա բովանդակ գործունեության ընթացքում եղել է՝ շեշտակի վերելքը: Ամսագրի ձեռք բերած արդյունքները պայմանավորված էին Մայր Աթոռում տիրող հարափոփոխ վիճակով, ինչպես նաև խմբագրապետության կոչված անձանց հրմտությամբ և հնարավորություններով: Սակայն ինչ որ հատկանշական է և էական ամսագրի կյանքում, այդ այն է, որ Ամենայն Հայոց հայրապետության գահակալներից գրեթե բոլորը լինելով հայագիտության հովանավորողներ բացառիկ ուշադրություն և գուրգուրանք են ցուցաբերել դեպի «Արարատ»-ը և նպաստել նրա բովանդակության բարելավմանն ու ձևազմմանը:

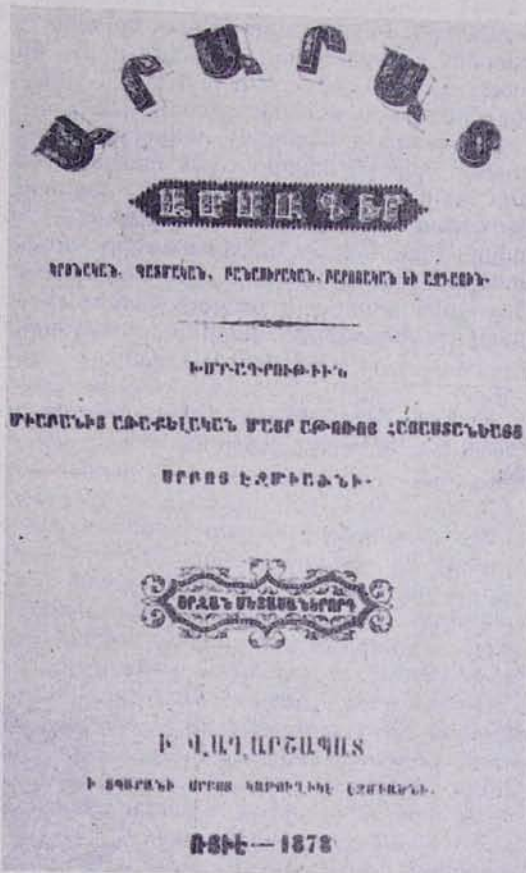
«Արարատ»-ը հանդես գալով այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ դեռևս նոր էր սկսվում լուրջ հետաքրքրություն ցուցաբերել դեպի հայագիտությունը, և ի մասնավորի դեպի մեր պապերի երկնած ձեռագիր գանձերը, նա կարողացավ նորանոր շատ ուժերի համալսմանը իր շուրջը և ստեղծել իր, այսինքն «Արարատ»-ի հատուկ դպրոցը (շկոյան) և կարևոր դեր ստանձնել հայագետների մի ամբողջ հույլ դաստիարակելու գործում: Ահա «Արարատ»-ի շուրջ ստեղծված այդ դպրոցի սաներն էին, որ հաղորդ-

վելով հետգհետե լուսին բացվող մինչ այդ անհայտ մնացած մատենագրական գործերի շնչով և թրծվելով հայ բանասիրության լավագույն ավանդույթներով, իրենք իրենց հերթին կարևոր դեր ստանձնեցին «Արարատ»-ի խմբագրման աշխատանքներում: Նոր կյանք հաղորդելով նրան՝ բարձրացրին ինչպես Մայր Աթոռի, այնպես էլ առհասարակ հայ ժողովրդի հեղինակությունը:

Նշանակալից մի երևույթ է նաև այն, որ մեր մշակույթի մեծամուն երախտավորներից ոմանք, «Արարատ»-ի էջերում են տպագրել իրենց առաջին գործերը և նույնիսկ ամենամանրակշիռ աշխատությունները: Մեծամուն հայագետ Մ. Աբեղյանը իր մեծարժեք և ծավալուն գործերը նվիրված հայկական առասպելներին, խաղերին և հայ գրականությանն պատմությանը առաջին հերթին տպագրել է «Արարատ»-ում: Նշանավոր լեզվաբան Հր. Աճառյանը դեռևս 1898 թ. սկսել է աշխատակցել նրան: Հայ ձեռագրագիտության մեծամուն վաստակավորներից հատկապես Միաքանը, Կ. վ. Տեր-Սկրտչյանը և Գ. վ. Հովսեփյանը իրենց առաջին ուսումնասիրություններից սկսած մինչև հայագիտական իրենց լավագույն գործերից շատերը հրատարակվել են «Արարատ»-ում: Մեր նշանավոր գիտնականներից Հ. Մանանդյանը, Ար. Տերտերյանը, Գր. Ղափանցյանը, Թ. Ավդալբեկյանը, Աշ. Հովհաննիսյանը, Եր. Տեր-Մինասյանը և ուրիշները իրենց առաջին հայագիտական գործերը, ինչպես նշեցինք, դարձյալ սկսել են լույս ընծայել «Արարատ»-ում: Մյուս կարևոր երևույթը, որը ցանկանում ենք մատնանշել, այդ այն է, որ «Արարատ»-ում տպագրվել են հոդվածներից ավելի նաև գրքեր, այսինքն ծավալուն ուսումնասիրություններ, որոնք միաժամանակ լույս են տեսել նաև հատորներով: Այդպիսիք են Աբել եպ. Մխիթարյանի, Ս. վ. Ամատունու, Միաքանի, Կ. վ. Տեր-Մկրտչյանի, Գ. վ. Հովսեփյանի, Մ. Աբեղյանի, Հ. Մանանդյանի, Հր. Աճառյանի, Աշ. Հովհաննիսյանի և շատ շատերի հատորներն ու գրքույկները, որոնք այժմ կարևոր տեղ են գրավել հայագիտական մեր գրադարաններում:

«Արարատ»-ը իր շուրջ համախմբած մեծամուն գիտնականներով իր ժամանակին հանդիսացել է նաև մեր գիտության ուրույն կանառ (ակադեմիկան): Այստեղից էլ բնավ պատահական երևույթ չպետք է համարել այն հանգամանքը, որ վերածնվող մեր հայրենիքի նորաստեղծ պետ. համալսարանում, ինչպես նաև գիտությունների կանառում հրավիրված դասախոսների և անդամների շարքում առաջին հերթին տեղ

են գրավել նաև «Արարատ»-ի շուրջ երբեմն համախմբված գիտնականներից ոմանք: «Արարատ»-ը իր պատմա-բանասիրական բնույթի և մնայուն արժեք ունեցող ուսումնասիրություններով և բնագրերի հրապարակումներով մեծ համակրանք է վայելել ինչպես հայրենիքում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: Ակադեմիկոս Մանուկ Աբեղյանը իր «Գևորգ Դ Մեծագործ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց» աշխատության մեջ

«Արարատ»-ի 1878 թ. տիտղոսաթերթը

նշում է, որ «Արարատ»-ի հանդես գալը «Մի շատ անհրաժեշտ բան էր»²⁵: Մաղաքիս արք. Օրմանյանը գնահատում էր նրա բովանդակությունը և նշում, որ իր ուսումնասիրությունների ընթացքում օգտագործել է նաև «Արարատ»-ի նյութերը²⁶: Վենետիկի Մխիթարյաններից հայտնի բանասեր Հ. Մկրտիչ Պոստոլյանը «Արարատ»-ի մասին

²⁵ Մ. Աբեղյան, նշված աշխատությունը, էջ 55:

²⁶ Մ. արք. Օրմանյան, Ազգապատում, Գ. հատոր, Երուսաղեմ, 1927, էջ 4248:

գրել է, որ նա ունեցել է փայլուն շրջաններ և կարող միաբանների ուսումնասիրությանը է նվիրել իր էջերը: Նա իր մատենագիտական աշխատության մեջ բազմաթիվ էջեր է նվիրել այնտեղ լույս տեսած արժեքավոր ուսումնասիրություններին²⁷: «Բազմավեպ»-ի, «Հանդես ամսօրեայ»-ի, «Բանասեր»-ի և այլ հայագիտական հանդեսների էջերում լույս են տեսել բազմաթիվ դրական գրախոսություններ նվիրված «Արարատ»-ում լույս տեսած հայագիտական ուսումնասիրություններին: Ինչպես վերոհիշյալ, այնպես էլ տարբեր հանդեսներում հաճախ լույս են տեսել նաև «Արարատ»-ի լավագույն նյութերը ընդգրկող մատենագիտություններ:

«Արարատ»-ի հարուստ ավանդույթները կարևոր օրինակ հանդիսացան հետագայում լույս տեսնող մեր հանդեսների համար: «Արարատ»-ի լավագույն ծառանգորդն է այսօր Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Էջմիածին» ամսագիրը, որի հրատարակման 25 տարին լրանում է հաջորդ տարի: «Էջմիածին» ամսագիրը վայելելով Ամենայն

Հայոց կաթողիկոս Տ. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի բարձր հովանավորությունը, ինչպես նաև Ն. Ս. Օ. մշտական սերն ու համակրանքը, աշխատում է հնարավորության սահմաններում իր լույսն ածել նաև հայագիտության գործում և ջանում է լինել իր մեծ նախորդի՝ «Արարատ»-ի լավագույն հաջորդը նաև հայագիտության ապարեզում:

Թեև հարյուր տարի է անցնում այսօր «Արարատ»-ի հիմնադրումից, սակայն նա իր բովանդակությամբ իբրև հայագիտության անպարտ զանգարան միշտ թարմ է մնում: «Արարատ»-ի կողմից հայ բանասիրությանը մատուցված մեծ ծառայությունները իրավամբ նրան դասում են համահայկական չափանիշով մեր ամենանշանավոր հայագիտական պարբերականների շարքում: «Արարատ»-ը այսօր էլ վայելում է հայագետների վստահությունը: Ինչպես անցյալում, այնպես էլ ներկայումս նրան են դիմում և ապագայում դարձյալ նրան են դիմելու հայագիտությամբ զբաղվող մեր աճող նորակոր սերունդները:

Ահա այս բոլորի մեջ է կայանում Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Արարատ» հանդեսի ունեցած պատմական նշանակությունը և նրա կողմից վաստակված անթափանչ փառքի գերագույն իմաստը:

²⁷ Լ. Մ. Վ. Պոտոյան, Հայ մամուլը տասնհինգ տարում մեջ 1894—1909, Վենետիկ, 1909, էջ 199—225:

ՀԱՅ ԼԵՉՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ «ԱՐԱՐԱՏ»-Ի ԷԶԵՐՈՒՄ

Հայ լեզվաբանական գրականությունն սկսվում է 5-րդ դարում, գրերի գյուտի հետ միասին, երբ մեր ուսումնասեր նախնիք թարգմանեցին, ավելի շուտ փոխադրեցին Թրակագու քերականությունը: Միջին դարերում ստեղծվեցին քերականագիտական ու ոճագիտական բարձրարժեք երկեր: Սակայն գիտական բովանդակությամբ՝ հայ լեզվաբանությունը մեր իրականության մեջ սկսվեց 19-րդ դարի 2-րդ քառորդին՝ Եվրոպայում: Վենետիկում հաստատված Մխիթարյան հայրերը մեր նախնյաց խորախորհուրդ լեզվի քերականության մասնազմին ուսումնասիրությամբ հնարավորություն ընձեռեցին եվրոպացի գիտնականներին ծանոթանալու հայոց լեզվին: Իսկ Հայկազյան բառարանի տպագրումը (Վենետիկ, 1836—37) հեշտացրեց հայոց լեզվի՝ այլ լեզուների հետ հանդիպադրվելու և դրանց հետ ազգակցության կապերը ի հայտ բերելու խնդիրը: 1843 թ. հրատարակվեց «Բազմավեր», իսկ ավելի ուշ նաև «Հանդես ամսօրեայ»-ն (1887 թ.):

Հայոց լեզվի ուսումնասիրության պատմության մեջ նոր էջ բաց արեց գերմանացի հայագետ Հայնրիխ Պետերմանը (1801—1876), որը տարիներ շարունակ Վենետիկում հայերեն ուսանելով՝ 1837 թ. լատիներեն լեզվով հրատարակեց «Հայոց լեզվի քերականություն» աղբյուրավոր աշխատությունը, որտեղ առաջինը խոսեց հայոց լեզվի՝ արիական լեզուների հետ ունեցած ցեղակցության մասին: Եվրոպայում ըստեղծվեց հայոց լեզվով զբաղվելու գիտական ավանդույթ, հայագիտական դպրոց: Ժամանակի լեզվաբաններ Վինդիշմանն ու Ֆ. Մյուլլերը, Պ. Դրազարդը և ուրիշներ արժեքավոր ու հիմնարար ուսումնասիրու-

թյուններ գրեցին հայոց լեզվի զանազան հարցերի շուրջ: Ֆ. Մյուլլերը մանավանդ տեսության աստիճանի բարձրացրեց և տեղնորոշ կերպով պաշտպանում էր այն տեսակետը, թե հայերենը արիական լեզուների իրանական ճյուղին է պատկանում: Ոչինչ այնքան զորեղ չէ, որքան ավանդույթի ուժը: Եվ այնուհետև ոչ ոք փորձ չարեց այս տեսության դեմ արտահայտվել. միայն գերմանացի մեծ հայագետ Հայնրիխ Հյուբշմանը (1848—1908) 1875 թ. գրած «Հնդեվրոպական լեզուների շարքում հայերենի դիրքի մասին» իր հոդվածում հակադրվեց այս տեսակետին և գիտականապես հիմնավորեց, որ հայերենը «չի կարող արիական համարվել... Ահա թե ինչու պետք է գետեղել իրանականի ու պալոլեոտականի միջև, որպես ինքնուրույն ճյուղ»: Թեև Մյուլլերը 1877 թ. նույն վերնագրով / պատասխան-հոդված / հրապարակեց երիտասարդ հայագետի դեմ, սակայն պարտվեց, քանի որ իր շատ կողմնակիցներ որդեգրեցին Հյուբշմանի տեսակետը, ի թիվս նրանց և Բ. Պատկանյանն ու Տերվիշյանը, որին ի դեպ Հ. Ահադյանը հետևյալ կերպ է բնութագրում. «Տերվիշյանի «Հնդեվրոպական նախալեզուն» (Պոլիս, 1855) Դր Լազարոսից և Հյուբշմանից հետո հայ լեզվի մասին կներկայանար իբրև երկրորդ և հայերեն լեզվով առաջին գիտական ամփոփ աշխատությունը» («Արարատ», 1902, էջ 316):

Այս ամփոփ պատմությունն արեցինք ցույց տալու համար, թե տեսական լեզվաբանության և հայերենի այսպես կոչված տոհմաբանության, ազգակցության ինչ տեսակետներ էին ընդունված գիտական աշխարհում, երբ «Արարատ» ամսագիրն

սկսեց հրատարակվել: «Արարատ» ամսագրի տպագրության 50 տարիների լեզվաբանական-հայրենագիտական հոդվածների ուսումնասիրությունը մեզ բերում է այն եզրակացության, որ հայագետներն ու լեզվաբանները մեծ մասամբ Հյուսիսային և արևմտահայկական ճիշտ տեսակետի վրա են կանգնած եղել՝ հայերենն ընդունելով որպես անկախ հնդեվրոպական լեզու:

«Արարատ» ամսագրի դերն ու նշանակությունը մեծ է հայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ, իսկ մեր ժողովրդի արեւելահայ իրականության մեջ՝ շատ բարձր ու բացառիկ: Կարելի է վստահորեն ասել, որ արեւելահայ իրականության մեջ ոչ մի ամսագրում հայագիտությունը չի ներկայացված այնպիսի բարձրությամբ և հետևողականորեն, ինչպես «Արարատ»-ում, որտեղ հինգ տասնամյակ շարունակ տպագրվող կրոնական, պատմական, բարոյական, մանկավարժական և ազգային բովանդակությամբ լուրջ և գիտական հոդվածների հետ մեկտեղ մեծ տեղ է տրված նաև լայն առումով բանասիրությանը և մասնավորապես հայ լեզվաբանությանն ու հայերենագիտությանը: Հենց սկզբից ասենք, որ հատկապես 1898 թ. սկսած «Արարատ»-ում տպագրվեցին լեզվաբանական-հայրենագիտական այնպիսի հոդվածներ, որոնք իրավամբ մեր ներկա հայ լեզվաբանության հիմնաքարերը հանդիսացան: Ահա թե ինչու «Արարատ» ամսագիրն արժանի է գիտական լայն հետաքրքրության, մասնավորապես հայագիտական առումով:

Մեր նպատակն է առավել ընդհանուր գծերով սույն հոդվածում ներկայացնել հայ լեզվաբանությունը «Արարատ» ամսագրի էջերում՝ որոշ չափով անդրադառնալով նաև հայերենի դասավանդման մեթոդական վերաբերյալ եղած նյութերին:

Անցյալ դարի 60—70-ական թվականները հայ իրականության մեջ նշանավորվեցին լեզվաշինարարությամբ: Ազգային զարթոնքը և ազգային արժանապատվությունը անհամատեղելի էին հայոց լեզվում գտնվող բոռ-բոռ օտար բառերի գործածության հետ: Այս հարցերի մասին «Արարատ» ամսագրում հոդվածներ է գրել Գաբրիել Մերունի Պատկանյանը, որն առողջ ելակետից քննադատում է հայոց լեզուն անհարկի օտար բառերով ծանրաբեռնելու ձգտումը: «Մի»-թե իրավի մեր ազգային գրականությունն այնքան անմշակ է, այնքան աղքատ է, այնքան թշվառ է, որ երկու տող չիք հնար գրել՝ առանց օտար լեզվե բառ մտնալու»,— գրում է նա: Ապա և՛ «Լեզվի և խոսակցության մեջ օտար բառերի

սպրդումն... ընդ ամենայն տեղիս մեր քրնքուշ և քաղցր բարբառն աղավաղել է և խանգարել»: Նկատենք, որ հետազայում և՛ 1912 թ. Գևորգ Այթունյանը նույն մտահոգություններով քննադատում է Մ. Հարությունյանի օտար բառերի բառարանը՝ ցույց տալով, որ հեղինակը քաղաքացիություն է տվել այնպիսի օտար բառերի, որոնք հայոց լեզվում չեն էլ գործածվում: Լեզվի մաքրության հարցով մարդիկ հետաքրքրվում են, որովհետև «Լեզուն ազգությանց դրոշմն է, կուգե՛ս ջնջել ազգություն մը, ջնջե՛ այդ ազգին լեզուն» (1873, էջ 237): Ահա թե ինչու առաջ է քաշվում մի կարևոր հարց. կաթողիկոսի գլխավորությամբ կա՛մ հանձնաժողով, կա՛մ ակադեմիա ստեղծել, որ զբաղվի հայոց լեզվի և նրա մաքրության հարցերով: Ավելի ուշ Սահակ Թանդյանն էլ, խոսելով լեզվական կանոններ որոշող մի հեղինակավոր հաստատություն ունենալու անհրաժեշտության մասին, գրում է. «Լեզվի ուղղագրության մեջ փոփոխություններ մտցնելը պետք է վերապահված լինի բարձրագույն գիտական հաստատության և հեղինակավոր լեզվագետ անձանց և ոչ առաջին պատահած քնարերգ բանաստեղծի կամ հրապարակախոսի»:

Պատմական դառն ճակատագրով երկփեղկված է մեր ժողովուրդը: Եվ ահա 19-րդ դարի 30—50-ական թթ. անհատ լեզվաշինարարների ձեռքով և անհետատեսությամբ հայ ժողովրդի երկու հատվածները երկու բարբառային հիմքերի վրա որդեգրեցին տարբեր գրական լեզուներ: Հայագիտությանը հուզող հարցերից մեկն է սա, որ ամենայն սրությամբ արտահայտվել է «Արարատ» ամսագրի էջերում: 1897 թ. հրատարակված «Մեր երկու գրական լեզվի միության խնդիրը» վերնագրով հոդվածում Մ. Աբեղյանը, քննելով երկու գրական լեզուների կազմության պատմական հանգամանքները, գտնում է, որ «մենք մի հայ ազգ ենք և մի հայ գրականություն ու գրական լեզու պիտի ունենանք: Իսկ եթե չունենանք այդ, կնշանակե մեզ պակասում է արդի ժամանակների հոգևոր միության համար ամենամեծ ուժը» (էջ 427): Սակայն, պետք է խոստովանել, որ դժբախտաբար Մ. Աբեղյանն իր մտածումը իրականացնելու համար գործնականորեն ընդունելի, տրամաբանորեն համոզեցուցիչ առաջարկներ չի անում, այլ, ինչպես նկատում է հայտնի մանկավարժ Ս. Մանդինյանը «Արարատ»-ում 1898 թ. ընդդեմ Մ. Աբեղյանի այդ հոդվածի գրած պատասխանում, Աբեղյանի կարծիքով

U. R. U. R. U. S.

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

PROCEDED, MUSTERED, AND DISCHARGED BY THE FOLLOWING

9 b S L L G U B

(d) 10/11/11.

4868

11.31.11.1.

9 0 5 0 6 0 9 0 6 3 6 4 6 4 0 6 6 6 6 6

Հրապարակումը Միացիկ Ա. Լ. Ջ. միանձնի

Իրանիուման բարեօրոշումն որոշուն Սթեփան ստեփաննսուն որ Վարդանուշ ցաղաբի Նայոց երեցփոխանն է, իրենց եկեղեցւոյ շինութեան համար Նոյիրեշ էր տասներեք հազար ռուպլն արծաթ առաւ ՚ի Սէնփառ. հայրապետն ընկալաւ Կնդակն օրհնութեան ըստ յայտարարութեան Ղազարոսի վիճակին ՚ի բոլոր լեւոյթիւն և փառքերեղանդ. մերացնելից։

Ի շէքանդարտօրէ Թեմի իմանալոյ
 Վրիժար Հարգապետե տէր Վեպրեան
 Խր իմանալոյնց արարունց հաճոյ՝ Վե
 հախաւ Հայրապետե հրահանաւ ցրիտե

ցաւ. որպէս ՚ի պաշտօնէ, նոյնքան ՚ի վե-
 ղալեան, ՚ի փիլոնէն և ՚ի վարդապետական
 խաչէնուն առաքնեցաւ. յապաշխարութիւն
 ՚ի Սեան, ՚ի Գլուշտ, Թիւն և ՚ի խրատն ու
 բաւաւ յապաշխ և նորա տեղը կարգուե-
 ցաւ. ինչպէս զվարդապետ տէր Վալդե-
 սեանն, որ դանձապետութեան պաշտօն
 է՝ վարէր յայնժամ.

Ըստ յայտարարութեան Բզգային
 քաննած պալատին Օգին սենյոյ յարապատ
 հիւսիսային հանդուպին տը բարեկիւրատակ պատ-
 ւարներունց Կրկնաբ Բաշի անկիւնոցուց-
 տը Ե Օգին սենյոյ և Խանդակին վարձարու
 նոց և հիւանդանոցոց սենտակէ և Ե հո-

«այսուհետև բոլոր զիշումները արևմտյան բարբառից պետք է պահանջվին, իսկ արևելյանը հանգիստ հոգով կարող է ոչ մի նշանակեցից չհրաժարվի... այստեղ իսպառ արհամարհված է իրավախոհության *do ut des* «տալիս եմ, որպեսզի փոխարինես» առածը: Այս դատավճիռը անարդար և խիստ վտանգավոր է» (էջ 129): Ս. Մանդիկյանն իրավացիորեն գտնում է, որ երկու գրական լեզուների միություն պետք է հասկանալ որպես նրանց նոխարություն, բարգավաճում, կատարելություն, քանի որ «անկարելի է լեզվի մի մասին անպատիժ դիպչել, առանց խախտելու և մյուս մասերը, որոնք առաջինի հետ սերտ կապված են ներքին ծածուկ շաղկապներով և հյուսվածությամբ» (էջ 131), ուստի այժմ ժամանակը չէ լեզվի միությունը նեղ կանոններով կաշկանդել, որն արդեն ինքնին բնական ընթացքով է կատարվում, այլ մեր երկու գրական լեզուները պետք է ազատորեն օգտվեն միմյանց չիջողներից՝ նույնիսկ քերականական ձևեր փոխառնելով, «որպեսզի բնական ընտրությամբ հաղթականը հաղթե և մեր արևելյան բարբառը գործնա, կանոնավորվի, գեղեցկանա» (էջ 134): Եվ իրոք որ արևմտահայ գրական լեզուն Մեծ եղեռնի ժամանակ կորցրեց իր գրական հսկաներին, մեր ժողովրդի արևմտյան հատվածը սրվորվեց ամբողջ աշխարհով մեկ և երբեմնի բարգավաճ արևմտահայերենը ինչ-որ չափով դժգունեց...

Տնտեսական-քաղաքական զարգացում ունեցող երկրներում բյուրավոր հայրդիներ այսօր արդեն օտարախոս են. պատմությունը մեզ սովորեցնում է, որ անցյալում հայերենից ղուրս եղած հայ հոծ գաղութներն իսկ ուժացումից խուսափել չկարողացան, օտարացան, ձուլվեցին... Մյուս կողմից՝ հատկապես վերջին երկու տասնամյակում արևմտահայ գրական հսկաների երկերի բազմահազար տպաքանակով հրատարակումն ու բեմականացումը արևմտահայ գրականն ավելի սիրելի ու սրբալից դարձրին Սովետական Հայաստանի լայն զանգվածների համար. այժմ ամեն մարդ իր խոսքը համեմտում է Հ. Պարոնյանի թևավոր խոսքերով, ամեն մարդ ոգևորությամբ արտասանում է Դուրյան, Մեծաբենց, Վարուժան, Սիամանթո... Վերջին տարիներս նույնիսկ հրապարակ եկան գրքեր, որոնք լավագույնս կարողացել են օգտագործել մեր լեզվի երկու հատվածների հարստությունները: Այսօր այսպես պետք է հասկանալ մեր երկու լեզուների մերձեցման հարցը՝ փոխադարձ հարգանք,

միմյանցով հարստացում, երկուսի կողմից էլ յուրաքանչյուրին առանձնահատուկ բանական, ոճական և քերականական ձևերի կիրառություն...

Լեզվաբանության և հայերենագիտության հարցերի լուսաբանումն «Արարատի» էջերում բոլորովին նոր որակ է ստանում, երբ նրան աշխատակցում են Հ. Աճառյանը, Մ. Աբեղյանը, Գր. Ղափանցյանը, Ռ. Աբրահամյանը և ուրիշներ: Յուրացրած լինելով եվրոպական հայագիտության բոլոր նվաճումները, հենց Եվրոպայում անցնելով օտար մեծ հայագետների դպրոցները, նրանք ի նորո խորապես ուսումնասիրում են հայոց լեզվի՝ գրաբարի, հայ բարբառների և գրական հայերենի լեզվական իրողությունները: 1898 թ. «Արարատ» ամսագրի 3 համարներում տպագրած «Չայնաբանություն վրացերեն հայերենից փոխառյալ բառերի» հոդվածում Հ. Աճառյանը քննության առնելով և՛ հայերենում, և՛ վրացերենում հանդիպող 900 բառերի հնչյունային կազմությունը, համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ այդ բառերի մեծ մասի աղբյուրը հայերենն է, քանի որ այդ բառերը վրացերենում հանդիպում են հայերենի հնչյունական օրենքներին համապատասխան փոփոխված վիճակում, ինչպես՝ զմրուխտ-զուրմուխտի, զանձ-զանձի, անդերձ-անդերձի, բազմակ-բազմակի (էջ 310): Առավել ևս անատարկելի են այն քսան բառերը, որոնք վրացերենում հանդիպում են հին հայերենի ուղղական-հոլովիչով վերջավորությամբ, ինչպես՝ շուր-շիւրդո, շտո-ոստոյ, կալո-կալոյ և այլն: Նշանակում է՝ սրանք հայերենից փոխառված պետք է լինեն 1-ին դարի վիճակից: Նկատի ունենալով, որ պարսկերենից, ասորերենից, արաբերենից, այլև հունարենից փոխառյալ բառերից շատերը վրացերենում հայերենի հնչյունական օրենքների համապատասխան փոփոխված վիճակով են հանդիպում, Աճառյանը գտնում է, որ Վրաստանի հարաբերությունները այդ ժողովուրդների հետ Հայաստանի միջոցով էին կատարվում, ինչ որ բացառիկ երևույթ չէ ազգերի պատմության մեջ:

Հայտնի է, որ Ն. Մառը ևս, քննելով վրացերենով գրված 14 վարքաբանությունների լեզուն, հանգեց այն եզրակացության, որ դրանք հայերենից են թարգմանված: Գրեգին վարդապետ Հովսեփյանցը «Արարատում» 1900 թ. Մառի հայագիտական գործունեության մասին գրած գրախոսականում հաստատում է, որ նույնիսկ ձեռագրերից մեկում նշում է եղել հայերենից թարգմանված լինելու վերաբերյալ, «բայց անհարա-

գատ ձեռքեր աշխատել են քերել այդ նկատողությունը:

Հ. Աճառյանը «Արարատում» տպագրեց «Քննություն Ղարաբաղի բարբառի» (1899, 1900, 1901) արժեքավոր աշխատությունը, որը յուրովի ընդօրինակելի դարձավ երիտասարդ բարբառագետների համար: Իր իսկ վկայությամբ Հ. Աճառյանը դեռևս աշակերտական տարիներից սկսել էր կազմել հայերենի արմատական բառարան: Հետագայում ծանոթանալով պատմա-համեմատական դպրոցի խոշոր ներկայացուցիչների՝ հայերենի արմատների ստուգաբանությանը նվիրված աշխատանքներին, ստեպ-ստեպ անդրադարձել է այդ հարցին՝ ցույց տալով առանձին բառերի ոչ ճիշտ ստուգաբանությունը, իսկ մյուս կողմից՝ ստուգաբանելով նորանոր արմատներ: Այսպես, «Արարատ» ամսագրի էջերում տարբեր տարիներում «Հայկական» ընդհանուր խորագրի տակ Աճառյանը տվել է կամ ճշտել մի շարք բառերի ստուգաբանությունը, ինչպես՝ **պատարագ** (1908), **հեղհարություն**, **սոխոած**, **պզողք** (1911), **խոսցոց** (1915), **շարաղար**, **լկնել**, **մոռմոռոզ**, **նկահ**, **փանդանել** (1917) և այլն: Սրա հետ մեկտեղ Աճառյանն անդրադարձել է նաև ստուգաբանության տեսության հարցերին: Այսպես՝ 1902 թ. «Արարատ» ամսագրում (էջ 313—323) տպագրած «Հյունքարպեյենությանի լեզվաբանական դրությունը» հոդվածում խոսելով լեզվաբանական մտքի՝ Հյունքարպեյենությանի բառարանի մասին պահած հանցավոր լուռության մասին իրավացիորեն գտնում է, որ պետք է հանրությանը ծանոթացնել, քանի որ «Հյունքարպեյենությանի դրությունը ինչքան ալ անմիտ և անարժեք լինի, վերջապես մի դպրոց է»: Հանուն ճշմարտության Աճառյանը չի խնայում նույնիսկ իր ուսուցիչ Գարագաշյանին՝ ցույց տալով, որ վերջինս խիստ աչառու կերպով պաշտպանում է Հյունքարպեյենությանին՝ ոչ գիտականություն և տգիտություն խրախուսելով: Արդ, ո՞րն էր Հյունքարպեյենությանի «լեզվաբանական դրությունը»: Նրա համար փոխառությունները որոշելու առանձին կանոն, հնչյունական օրենք չկա, նույնպես և կարևոր չէ, որ փոխառյալ և փոխառու ձևերը նույն կամ գոնե նման նշանակություն ունենան: Հայերեն ամեն բառ ըստ պատենի կապում է իր իմացած լեզուների՝ հունարենի, լատիներենի, պարսկերենի, թուրքերենի և արաբերենի հետ: Այսպես՝ **վառյակ** առաջացած է համարում արաբ. *fāra* «մուկ» բառից, քանի որ երկուսն էլ փոքր կենդանի լինելու ըմբռնման հետ են կապվում, **առաքինի** բառից՝ **արագիլ**, **աշունից՝ շուն**, **արա-**

գից՝ արեգ, **արեգակ**, **քակորից՝ հաղթ**, **գաղթ**, **աղքատ**, **խոյակ**, **խակ** և այլն, և այլն:

Հովհաննես Հովհաննիսյան

Ինչպես վկայում է Աճառյանը, Հյունքարպեյենությանի ստուգաբանությունները խորքում գործնական սպացույցի ճիգեր էին իր այն տեսության, թե հայերենը... թուրանյան լեզու է: Գարագաշյանը, թեև պաշտպանում էր այս «տեսությունը», բայց բարեբախտաբար հյունքարպեյենությանական տեսական մարգարեներով չզբաղվեց, այլ գործնական բանասիրությամբ՝ իր համար պատվավոր տեղ ապահովելով հայագիտության պատմության մեջ, իսկ հյունքարպեյենությանականությունը թաղվեց. այսօր նրա ստուգաբանությունները պարսպ վախտի խաղալիքի նման մի բան են:

Զգիտենք, թե գերմանացի լեզվաբան Յոզեֆ Կարստը ծանոթ էր արդյոք Հյունքարպեյենությանի «տեսությանը», սակայն, ինչքան էլ այն տարօրինակ լինի մանավանդ մի հայագետի համար, որ միջին հայերենի վերաբերյալ արժեքավոր հետազոտություններ ունի, 1911 թ. հրատարակած «Հայոց ազգագրական դիրքը» ուսումնասիրության մեջ գտնում է, որ «հայերը կազմում են ալայան-ալարոդյան կամ պելասգա-հիթիթյան մարդկային ցեղի արևելյան

նյութը, որ իբրև մարդաբանական միջին ու կապող անդամ առաջին հերթին քամյանների և ուրալ-ալթայանների միջև է գտնվում»:

Մեր դարի սկզբին ուսումնասիրություններ են ծավալվում հնդեվրոպական-սեմական, հնդեվրոպական-ուգրոֆիննական, կովկասյան-սեմական և հնդեվրոպական-կովկասյան լեզվական ընդհանրություններ հայտնաբերելու ուղղությամբ: Այդ հորձանուտի մեջ է նետվում և Ն. Մառը և ձայնակցելով Կարստին, հայերենի համար սահմանում է նոր ծագումաբանություն՝ հայերենը հաբեթական լեզու է, նույնիսկ հայերենը մեկ լեզու չէ, այլ երկու հայերեն լեզու կա. ք-ով հայերեն և ր-ով հայերեն (ըստ ք և ր հոգնակիակերտների): Իր տեսության որպես կենդանի ապացույց Մառն սկսում է փնտրել «հաբեթական տարրը Հայաստանի լեզուներում» (яфетический элемент в языках Армении) և մի շարք բրոնզագրուսիկ համեմատություններ է անում:

Կարստ-մառյան այս տեսությունն արտացոլվել է և «Արարատ»-ում: Ռ. Աբրահամյանը 1912 թ. «Արարատ»-ում գրած «Ի՛նչ կերպ հնարավոր է հայերենի գիտական ուսումնասիրությունը» հոդվածում գտնում է, որ «հաբեթական թեորիային սպասում է մեծ ապագա» (էջ 479) և Մառի հետևողությամբ ակամա լեզվի դասակարգայնության գաղափարին հանգելով՝ երկփեղկվում է հայոց լեզուն, գտնելով թե՛ «հայկական ճյուղի հնագույն ներկայացուցիչն է գրաբարը, արիստոկրատական (նախարարական) (sic!) խոսակցական լեզուն, որ որպես գրական լեզու հայտնի է դարձել Ե դարում» (էջ 479): Այսպես, պարզվում է, որ գրաբարի արիստոկրատական լեզու լինելը Մառի «լեզվի նոր տեսության» և 1930—40-ական թթ. նրա ուղղափառ հետևորդների «հայտնագործումը» չէ:

Մառը լայն առումով հեղինակավոր հայագետ էր, թեև վատ հայերենագետ: Իր տեսությունն ազդում է շատ-շատերի վրա: Եվ ահա **Էսգեթ** ստորագրությամբ հանդես եկող մեկը «Արարատ»-ի էջերում սուտ ու մուտ ստուգաբանություններ է անում հապացույց այն բանի, որ սեմական լեզուների հետ ծագումաբանական աղերսակցություններ ունի հայերենը: Նա 5-րդ դարի հայ մատենագրության մեջ օգտագործված **հարս, սև, գրահ, լեզու** բառերը բխեցնում է արաբերեն արուս «հարս», ասուստ «սև», սիլահ «գեմք», լեզու (լիսան) բառերից և եզրակացնում, թե բանի որ այս բառերը 7-րդ դարում փոխառված չեն արաբերենից, այլ 5-րդ դարում կային, ուստի հայերենն ու

արաբերենը ծագումաբանական աղերսակցություն ունեն: Ավելին. Մառի տեսությունը հակադրում է պատմա-համեմատական մեթոդին և վերջինիս վրա քամախրանքով է խոսում. «Վերջին ժամանակներս ակադեմիկ Ն. Մառը փորձում էր հայ լեզուն մոտեցնել կովկասյան ցեղերի լեզվախմբին: Արդ, եթե լուրջ ուսումնասիրվի սեմիտական տարրը մեր լեզվում... կհարկադրի մեզ փնտրել մեր և սեմիտական լեզուների մեջ որևէ ներքին հաստատուն կապ. այն ատեն գուցե համեմատական լեզվագիտությունը այլ հիմքեր գտնի իր աշխատանքների համար հայ լեզվի վերաբերյալ» («Արարատ», 1915, էջ 500): Ի պատիվ Հ. Աճառյանի ասենք, որ դեռևս 1914 թ. «Արարատ» ամսագրում Մառի «տեսության» դեմ տպագրած հոդվածում, անդրադառնալով հաբեթաբանության հարցին, գրում է. «Հայտնի է, որ Մառի **հնարած** (ընդգծումը մերն է—Ս. Ա.) վարդապետությունը (իր բառով՝ հաՓեթագիտությունը) ո՛չ մեկ հետևող ունի եվրոպական գիտական աշխարհի մեջ: Բոլոր այն գիտնականները, որոնք առիթ ունեցած են այս մասին խոսելու, ցույց տված են Մառին ոչ հաճելի վերաբերմունք: Պր. Մառը առայժմ միմակ է» (էջ 281—282): Այդ նույն հոդվածում Հ. Աճառյանը մեջ է բերում իր ուսուցիչ Ա. Մեյլեի ջախջախիչ հոդվածը Կարստի նույնքան հնարովի տեսության դեմ. «Հազիվ կարելի է հավատալ, որ այս հոդվածը Կիլիկիո հայերենի քերականության, այն պատվական գրքի հեղինակին գործն ըլլա: Լեզուներու ազգակցության այն որոշ գաղափարին փոխարեն, որ կարելի եղած է կազմել, իր կողմեն դնելով ամեն տեսակ լեզուներու հարաբերության տարտամ գաղափար մը, որ պր. Կարստ տարակույս կը հայտնե հայերենի գուտ հնդեվրոպական նկարագրի մասին... Հյուրըման, որուն մեթոդը այնքան ապահով և զգույշ էր, չպիտի ճանչնար իր աշակերտը» («Արարատ» 1914, էջ 283):

Հ. Աճառյանն «Արարատ»-ում տպագրել է նաև մի շարք այլ գիտական հանրամատչելի հոդվածներ՝ նպատակ ունենալով ծանոթացնել հայ հանրությանը լեզվաբանական գիտությանը: Ուշագրավ է հատկապես 1902 թ. գրած «Մեր լեզվի տարրերը» հոդվածը, որի մեջ հայագետների համար ծրագրային մի կարևոր հարց է առաջ քաշում. «Հայ լեզվաբանության գործածելու միջոցների մեջ մի մեծ թերի մաս կա. խիստ քիչ բան է հայտնի կապարովկերենից, փոյուզերենից, խալդերենից և փոքր-ասիական այլ լեզուներից, և սակայն սրանք շատ մեծ դեր ունեն մեր լեզվի կազմության մեջ» (էջ

68): Եվ իրոք, ներկայումս այս ուղղությամբ պրոֆ. Գ. Զահուկյանի կողմից կատարվող աշխատանքները մեծ ներդրում են հայ լեզվաբանության մեջ հայերենի կազմության, բառապաշարի ու քերականության մի շարք կնճռոտ հարցեր լուսաբանելու ուղղությամբ: Դեռևս հին հույն պատմիչները խոսել են հայ-փյուռքիական աղերսակցությունների մասին: Արդար լինելու համար նշենք, որ Մառն իր հաբեթական տեսության որոնումների ճամփին տվեց մի քանի ճիշտ ստուգաբանություններ, որոնցից է **Սատուած** բառի ստուգաբանությունը՝ կապվելով փյուռքիական **Սաբազիս** բառի հետ: Հուսիկ արքեպս. թարգմանությամբ Մառն այդ հոդվածը «Սաբազիս աստուած առ Հայա» վերնագրով լույս է տեսել 1911 թ. «Արարատ» ամսագրում (էջ 794—799): Սակայն այստեղ ևս Մառը, հավատարիմ իր տեսության, պնդում է, որ «հայերը փյուռքացիների ցեղակից են», ապա և՛ «հենվելով մի քանի ավանդությունների վրա, հիմք կա կարծելու, որ հնդեվրոպական արմենները ծագել են փյուռքացիներից» (էջ 794):

«Արարատ»-ում լեզվաբանական ծանրակշիռ հոդվածներ է տպագրել նաև հայ լեզվաբանության մեկ ուրիշ կադմիկ՝ Գ. Ղափանցյանը: Հայտնի է, որ Ղափանցյանն սկզբում որդեգրել էր երիտքերականների դպրոցը, մասնավորապես հոդուեն դե Կուրտենեի ուղղությունը: Ահա տեսության այդ դիրքերից է գրված «Լեզվաբանական դիսցիպլինաներ և լեզու» հոդվածը, որ տպագրվել է 1914 թ. (էջ 261—271): Բնորոշելով լեզվաբանության բաժինները՝ ա) Ներածություն լեզվաբանություն, բ) Ընդհանուր լեզվաբանություն, գ) Պատմական լեզվաբանություն, «երիտքերականների նման լեզվական բոլոր իրողությունների հիմքում տեսնում է մարդկային հոգեկան աշխարհի գործունեությունը, ամբողջ լեզվական երևույթների բովմ է համարում մարդկային հոգին» (տե՛ս Էդ. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 2-րդ, էջ 206): Այդ հոդվածում Ղափանցյանը գրում է. «Լեզվային երևույթները, ինչ պատճառից էլ առաջացած լինեն, միայն մի շարվով են իսկապես երևան գալիս լեզվի մեջ,— այդ մեր հոգեբանության միջնորդությունն է.... Այդ լեզվական երևույթներն... իրենց իսկական «մկրտումը» և ձևավորումը ստանում են մեր հոգեկան բովը անցնելով»:

Ղափանցյանի այս հոդվածն առավել արժեք է ստանում նրանով, որ այն փաստորեն հիմք հանդիսացավ 1937, ապա և 1939 թ. հրատարակված «Ընդհանուր լեզվաբանություն» խիստ արժեքավոր աշխատության համար:

Դեռևս 1914 թ. լույս ընծայած հոդվածում երևում է, որ հանձին Ղափանցյանի մենք ունենք մի մեծ հնչունաբան լեզվաբան: Հեղինակը հայագետներին առավել համոզեց այդ հարցում

Հրաչյա Աճառյան

իր «Ընդհանուր լեզվաբանություն» աշխատությամբ, որն «անշուշտ նշանավորում է մի նոր էտապ: Նրա բերած նորություններից հատկապես պետք է նշել ձևության, որպես լեզվաբանական կատեգորիայի, ըմբռնումը» (տե՛ս Էդ. Աղայանի վերոհիշյալ աշխատությունը, էջ 215): Ղափանցյանն իր լեզվաբանական գործունեության հենց ըսկզբից իրեն դուրս դրեց պատմա-համեմատական մեթոդից, որոշ վերապահություններ անելով՝ սակայն իր ամբողջության մեջ որդեգրեց Մառի հաբեթաբանությունը: Այս իմաստով ճանաչողական մեծ արժեք է ստանում 1917 թ. «Արարատում» Ղափանցյանի տպագրած «Հայա-արմենական լեզվախմբի ազգակցության բովանդակությունը» (էջ 205—231) հոդվածը: Նախ՝ հաբեթաբանության մասին. «Հաբեթական լեզուների ընտանիքը» պրոֆ. Մառի այդ հան-

նարեալ գյուտը (ընդգծումը մերն է—Ս. Ա.) փոխած է եղել առավելապէս Փոքր Ասիայի հյուսիս-արեւելյան մասում և Կովկասում և ազգակից է համարվում սեմական լեզուների հետ, իբրև երկվորյակներ» (էջ 207): Դափանցյալն ընդունում է նաև, որ դասական հայերենն ու արդի հայ բարբառները առաջացել են երկու տարբեր լեզվական զանգվածներից՝ պատմականորեն մեկը՝ հայկականից, մյուսը՝ արմենականից (էջ 209): Այնուհետև Դափանցյալը գտնում է, որ հայերենն ուսումնասիրողի համար «գիտական դոգմա (ընդգծումը մերն է—Ս. Ա.) պիտ համարվեն հետևյալ չորս սկզբունքները. առաջին՝ որ պատմական Հայաստանի հարավային մասն է եղել հայ ազգի և լեզուների բնագավառը և օրրանը. երկրորդ՝ որ մինչև «պատմական» հայ ազգի կազմը վերջ աչդ տեղում ապրելիս են եղել առավելապէս այլևայլ հաբեթական ցեղեր (ոչ արամեական, այսինքն՝ սեմական)՝ ազգակից ըստ պրոֆ. Մառի սեմական ժողովուրդների հետ. երկրորդ՝ որ եկվոր փոյուգիական հայերի և այդ տեղացիների ձուլվելուց է առաջացել պատմական հայ ազգը. և չորրորդ՝ որ այդ ազգի լեզուն (կամ լեզուները) գոյացել է երկու լեզվական սիստեմների և տարրերի հարկադրաբար բաղադրվելուց և ներկայակցվելուց որպէս հնդեվրոպական և հաբեթական, որ պատմականորեն ի հայտ է եկել երկու տարբերակներով՝ ա) ուստանիկ բարբառով, բ) ուսմականով (էջ 213)»:

Սակայն այնուամենայնիվ Դափանցյալն ընդունում է, որ «հաբեթական մորֆեմականությունը (ձևաբանությունը) համեմատաբար ավելի նվազ քանակով է մնացած, քան հնդկա-եվրոպականը, քայց «բառարանի» տեսակետից հաբեթականը գերիշխում է, մանավանդ մեր արդի բարբառներում» (էջ 228):

Ամեն ինչ ասված է պարզ ու մեկին. հայերենը հնդեվրոպական ընտանիքին չի պատկանում, այլ խառնածին լեզու է՝ հաբեթական դիմորոշումով: Հնդեվրոպականը հայերենում մի շերտ է միայն, իսկ հայագետի սուրբ պարտականությունը պիտի լինի ոչ թե այդ շերտը, այլ հայերենի բուն կազմող տարրը ուսումնասիրել:

Հետագայում Դափանցյալն իր աշխատանքները ծավալեց այս ուղղությամբ. այլևայլ առիթներով պնդելով, թե՛ «հայոց լեզուն իր տիպոլոգիական կառուցվածքային և ստադիալ-գաղափարախոսական շատ դրսևորումներով ու հատկություններով անկասկած ցեղակից է հին փոքրասիական (ասիանական), քան թե հնդեվրոպական լեզուներին («К происхождению

армянского языка, 1946»): Արդ՝ ինչպե՞ս պետք է գնահատվի Դափանցյալի «Հայաստանական լեզվախմբի ազգակցության բովանդակությունը» հոդվածը և ընդհանրապէս նրա «ասիանական» տեսությունը, որն իր ամբողջական ամփոփումը գտավ «Хайаса-колыбель армян» աշխատության մեջ: Պրոֆ. Էդ. Աղաջանը «Հայ լեզվաբանության պատմության» մեջ, քննության առնելով Դափանցյալի ասիանական տեսությունը, իր ամբողջության մեջ որպէս սխալ՝ «ոչ միշտ» է բնութագրում (էջ 227). այնուամենայնիվ Դափանցյալն իր աշխատություններում առաջ է քաշում հայերենի ամբողջ նյութի քննարկման անհրաժեշտությունը՝ զանազան հին լեզուների հետ ունեցած ընդհանրությունները վեր հանելու համար և դրանով իսկ մեծապէս ընդարձակում է հայերենի ուսումնասիրության շրջանակները» (էջ 247):

«Արարատ» ամսագրին աշխատակցում էր նաև մեծավաստակ հայագետ Մ. Աբեղյանը: Ընդհանուր լեզվաբանության հարցերը Աբեղյանին քիչ են հետաքրքրել. նա որպէս լեզվաբան բառիս բուն իմաստով արևելահայերենի քերական է: Ժիշտ է, որ մինչև Աբեղյանը Ստ. Պալասանյանն ստեղծել էր արևելահայ լեզվի քերականության դասընթաց, սակայն լեզվական երևույթների բացատրության խոր գիտականությամբ Աբեղյանն անհասանելի բարձունք է. այս իմաստով նա Պալասանյանի հետ կարող է վիճարկել առաջնության դափնե պսակը:

«Արարատ» ամսագրի 1908 թ. համարներում տպագրվեց Մ. Աբեղյանի «Աշխարհաբարի հոլովները» հայտնի հոդվածը, որ ահա վեց տասնամյակ հետո էլ փոթորկահույզ վեճերի պատճառ հանդիսացավ: Ելակետ ունենալով այն սկզբունքը, թե ձևաբանության մեջ միայն ձևի հետ պետք է գործ ունենալ, Աբեղյանը գտնում է, որ արևելահայ աշխարհաբարը հինգ հոլով ունի: «Մեր աշխարհաբար լեզուն ըստ ձևի միայն հինգ հոլով է զանազանում, ուստի ձևաբանության մեջ (ընդգծումը մերն է—Ս. Ա.) միայն հինգ հոլով պիտի դնել» (էջ 865), իսկ կոչականը, հայցականն ու սեռականը «ձևերի կիրառություններ են, որ շարահյուսության նյութն են» (էջ 74—75): «Ինչպէս կոչականը, նույնպէս հայցականն ու սեռականը միայն ըստ նշանակության կարելի է հոլով համարել, ուստի դրանց ուսուցումը պետք է մտնի շարահյուսության մեջ» (էջ 865):

Արժեքավոր է նաև 1912 թ. «Արարատ»-ում տպագրած «Բայի եղանակներն արևելյան աշխարհաբարում» հիմնարար հոդվածը, որտեղ խոսելով եղանակի ու ժամանակի

տրամաբանական և քերականական ըմբռնումների մասին, պարզություն է մտցնում Սո. Պալասանյանի հաստատած կարգի մեջ և հիմք է դնում արևելահայ գրականի եղանակի ու ժամանակի քերականական կարգի ներկա պարզ ու հստակ ըմբռնման:

«Արարատ»-ի էջերում լեզվաբանական և հայրենագիտական լուրջ հոդվածներ է տպագրել նաև Մեսրոպ վրդայ. Մաքսուդյանը: Այսպես՝ 1914 թ. գրած «Նշխարներ հայ լեզվի պատմության» հոդվածաշարում նպատակ է դնում գրաբար լեզվով գրված գրականության բնագրից դուրս եղած մասում, այն է՝ ծանոթությունների, հիշատակարանների մանր դիտողություններով վեր հանել լեզվական տարբերություններ, որոնք ժամանակի աշխարհաբարն են ներկայացնում: Եվ իրոք, Էջմիածնի մատենադարանի 259—2627 ձեռագիր Աստվածաշնչում (22Է—1338 թ. Սիս) նշում է երկու բարբառային հիմքով լեզվածներ. մեկը՝ կիլիկյան հայերենը (1338 թ.), մյուսը՝ Դարանաղյաց կամ Երզնկայի բարբառը (1425 թ.): Մաքսուդյանց վրդայ. արժեքավոր դիտողություններ ունի նաև հայերենում ածման (1915), եղանիմ բայի ձևափոխությունների (1915), ինչպես նաև հայերենի տաղաչափության վերաբերյալ: Ուշադրության արժանի է հատկապես նրա այն դիտողությունը, թե հին հայերենն ունեցել է երկար ու կարճ ձայնավորներ, ինչ որ արտահայտված է հունարեն ω -ի-ով տառադարձությանը, ինչպես՝ Հերովդես, Յովսէփ և այլն:

Արդեն առիթ ունեցել ենք նշելու Ռ. Արահամյանի անունը, որ «Արարատ»-ում տպագրել է լեզվաբանական մի քանի կարևոր հոդվածներ: Այսպես՝ 1912 թ. տպագրած «Ի՛նչ է լեզվաբանությունը» հոդվածում նա գիտականորեն բնորոշում է լեզվաբանության առարկան, նրա բաժինները, լեզվաբանական առարկաները և գաղափար է տալիս ներքին և արտաքին խոսքի մասին: Իսկ «Ի՛նչ կերպ հնարավոր է հաշտեցնել գիտական ուսումնասիրությունը» (1912, էջ 364—377) հոդվածում հայոց լեզվի համակարգային (սիստեմատիկ) դասընթաց ստեղծելու ծրագիր է առաջ քաշում՝ ծանրության կենտրոնը դնելով բարբառների ուսումնասիրության վրա: Բարբառների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը շեշտելու համար Ռ. Արահամյանը մեջ է բերում գերմանացի գիտնական Վեգների այն միտքը, թե բարբառների ուսումնասիրության համար պահանջվող ծախսերը պետք է պետությունը վերցնի իր վրա:

Իսկ ինքը ծրագիր է տալիս այդ աշխատանքները կատարել Գևորգյան ճեմարանի ուսանողության ուժերով: Ի տես լեզվական իրողությունների այն հարստության, որ ի հայտ է բերում բարբառների ուսումնասիրու-

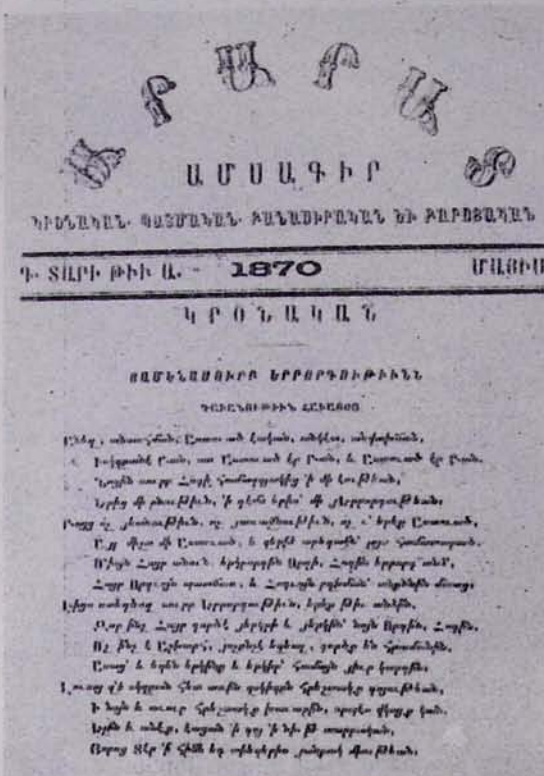

Լ. Ե. Ռ.

թյունը, Արահամյանը ճիշտ կերպով նկատում է, որ հետազոտողները գրաբարն ընդունում են որպես «հայկական նախալեզու» և բարբառների ամենալն երևույթ աշխատում են բացատրել գրաբարով: Ի դեպ, նկատենք, որ Ռ. Արահամյանը գրախոսել և բարձր է գնահատել Հ. Աճառյանի «Հայ բարբառագիտություն» աշխատությունը («Արարատ», 1912, էջ 556—561):

Արժե երկու խոսք ասել նաև հայ և օտար հայագետների հայագիտական և լեզվաբանական աշխատությունների մասին «Արարատ» ամսագրում լույս տեսած գրախոսականների, այլև տարբեր հեղինակների տպագրած ստուգաբանությունների մասին. ինչպես՝ Մ. Արեղյանի գրախոսականը Մեսրոպ վրդ. Մաքսուդյանի «Le parler armenien d'Akn» (Փարիզ, 1912) բարբառագիտական արժեքավոր աշխատության մասին, Գ. Տեր-Մկրտչյանի «Հայկական» խորագրի տակ Մատի «Վարդանի առակա-

գրքի» և Ստ. Լեհացու երկասիրությունների մասին (1899 թ.) և Թադեոս վրդայ. Աստվածատրյանի «Համաբարբառ Հին և Նոր կտակարանաց» աշխատության մասին: Պատարագ բառն ստուգարանելով արսկ. ֆաղդեք «բաղարշիկ» բառից է ծագած համարում Մ. Ադամյանը, իսկ Սա. Ծահնագարյանը, ուղղելով Աճառյանին, պնդում է,

«Արարատ»-ի 1870 թ. առաջին էջը

որ Ղարաբաղը մորտել բառ չունի, իսկ որեւոր կազմված է համարում որ + եար մասերից կալյն, կալյն:

Արժեքավոր է հատկապես Մատի՝ Անիում հնագիտական ինստիտուտ հիմնելու մասին հոդվածը, որ թարգմանաբար տպագրված է 1910 թ.: Մառը, հիացած Երեւոյքի և Ագարակի բազիլիկայով և Տեկորի տաճարով, բացագանչում է. «Կովկասը կարող է նաև հպարտանալ երկնքի մի այլ քաղաքակրթական գանձով՝ Անիի ավերակներով, այս՝ յուր հնագիտական թագի մեջ ամենամեծ մարգարիտով»:

«Արարատ» ամսագրում արժեքավոր հոդվածներ են տպագրված նաև հայոց լեզվի ուսուցման հարցերի վերաբերյալ: Այսպես Ս. Մանդինյանն ուղղակի փառում է իր

մանկավարժական տաղանդով: «Ծարադրական վարժություններ» (1890 թ.) վերնագրով գրած հոդվածում նա խոսում է ստակներով շարադրություն գրել սովորեցնելու մասին, իսկ «Քերականական լուծումն» հոդվածում գործնականորեն նախադասություններ լուծելու հմտություն զարգացնելու մասին է խոսում: Դիտողություն անելով, որ «լեզվի ուսումը ավելի հիմնված է քերականության դասերի վրա», որի արդյունքը քիչ է լինում, առաջարկում է ընթերցանության մի ամբողջ պատմություն հիմք դարձնել ուսումնասիրության ժամանակ, իսկ դրա համար պետք է, որ նախադասության կենտրոնը դիմավոր բայն ընդունվի և ոչ թե ենթական: Մանդինյանը միաժամանակ ուսուցչության ուշադրությունն է հրավիրում, որ հայ լեզվամտածողության ուսուցանվի նորից. «Մեր ուսուցիչը ոչ միայն ուղիղը պետք է սովորեցնե, այլ մահու և կենաց պատերազմ հայտնե օտարաբանություններին, որոնք ամենայն խորշերից մտնում, աճում, բազմանում են մեր մթնոլորտի մեջ» (1890, էջ 327): Ս. Մանդինյանը միաժամանակ գրախոսություններով հակահարված է տվել իր ժամանակի վայ-մանկավարժների մեթոդական տգետ առաջարկներին: Այսպես, 1897 թ. գրած հոդվածում ջախջախիչ քննադատության է ենթարկում Տ. Միրաքյանի «Այբբենարան առանց ուսուցչի կարդալ սովորելու համար» գիրքը, որն իսկապես համբակի գործ է: Իսկ 1899 թ. «Լեզվի մի համեստ դաս» հոդվածում քննադատում է Վանցյանի կամայական վերաբերմունքը. Վանցյանն առաջարկում էր հայերենում արական և իգական սեռերի տարբերակում մտցնել և ելնելով օտար լեզուներից առաջարկում էր կարճ ձևերը՝

ճրա, ճրանցից, ճրանով—il, он

որպես արական օգտագործել, իսկ երկար ձևերը՝ որպես իգական.

ճորա, ճորանից, ճորանով—elle, она
«Լեզուն կենդանի կազմվածք է, լեզվին քմահաճո պատվերներ տալ չի կարելի: Պետք է աշխատել վարպետորեն տվյալ լեզվից արտահայտության ձևեր գտնել»,— ճիշտ կերպով դիտում է Մանդինյանը:

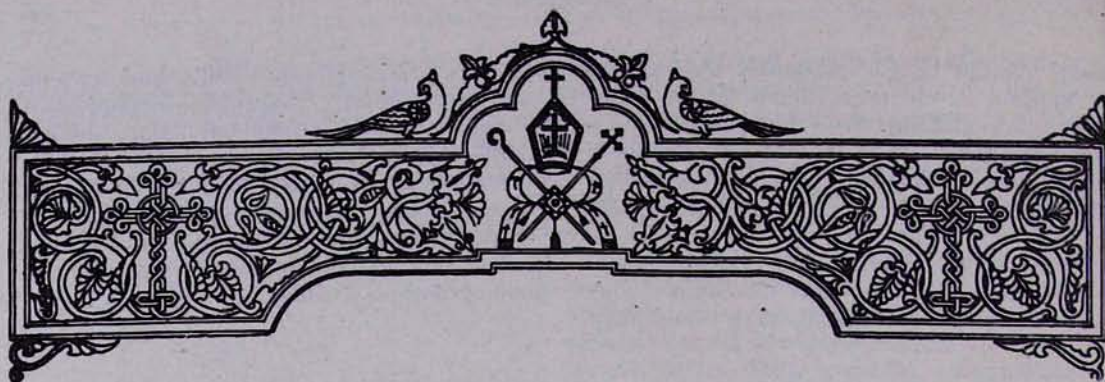
Ս. Մանդինյանը մեծապես հոգ է տարել, որ ուսաց լեզուն լավ դասավանդվի հայկական դպրոցներում: Ինքն էլ կազմել է դասագրքեր և գրել է հոդվածներ ուսաց լեզվի ուսուցման վերաբերյալ: Այն ժամանակ տարածված է եղել այն կարծիքը, թե ուսերենի ուսուցման ժամանակ պետք է առավել շատ մերկ բառեր սովորեցնել, որպեսզի աշակերտը հայերենի շարժումությամբ

խոսք կազմի: Արան հակառակ՝ Մանդիկյանը պնդում է, որ «աշակերտը պետք է տվորություն ունենա միշտ կենդանի նախադասություններ ձևացնել, միշտ մտքեր և մտքեր արտահայտել հարազատությամբ» (1910 թ., «Բուսերենը մեր ուսումնարաններում»):

Առավել ընդհանուր գծերի մեջ վերցրած՝ ահա սրանք են «Արարատ» ամսագրում արձարծված լեզվաբանական, այլև հայերենի

ուսուցման խնդիրները: Անկասկած է, որ այս հոդվածները ձևավորեցին լեզվաբանական և մանկավարժական միտք, նպաստեցին հայագիտության զարգացմանը, միաժամանակ գործնականորեն օգնելով հայ ուսուցչությանը՝ լեզվաբանության հիմունքներին ծանոթանալու և հայոց լեզուն գիտական ու մեթոդական իմաստով առավել լավ դասավանդելու համար:

ԳԵՎՈՐԳ Դ-Ի ԿՈՆԴԱԿԸ Կ. ՊՈԼՍԻ ՊՈՂՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԺԻՆ՝
ՎԱՏԻԿԱՆԻ ԺՈՂՈՎԻՆ ՄԱՍՆԱԿՑԵԼՈՒ ՀՐԱՎԵՐԻ ԴԵՄ

(«Արարատ», 1870, փետրվար)

Գերապատիւ Պատրիարքի Կ. Պօլսոյ Պօղոսի Սրբազան Արքեպիսկոպոսի սիրելի Եղբօր մերոյ խնդալ:

Զյայտարար գրութիւն ձեր ի 14 դեկտեմբերի անցելոյ ընդ համարաւ 1417 ընկալեալ հանդերձ թարգմանութեամբ թղթոյ Սրբազան Հայրապետին Հռովմայ Պիոսի Թ. մատուցեալ Ձեզ ի կողմանէ փոխանորդի Նորին եղելոյ այդր ի Մայրաքաղաքիդ, և ընթերցեալ զայն ուշի ուշով տեղեկացաք դիտաորութեանն, որով մտադիր է կազմել ժողով ընդհանրական յՑն դեկտեմբերի այսր ամի ի Հռովմ. առ որ հրաւիրեալ է զՁեզ և զայլս:

Ըստ անհասանելի կամաց բարձրելոյն Աստուծոյ և մերս նուաստութիւն գոլով մի ի հովուապետաց Քրիստոսական հօտին, թէև ցանկամբ միութեան կաթողիկէ եկեղեցոյ և փափաքիմք համապագ տեսանել զկրճմն հակառակութեան բարձեալ ի միջոյ, և զսէր և զխաղաղութիւն ի միութեան անդ Եկեղեցոյ թագաւորեալ. ըստ որում հակառակորդին է գործ ընդդէմ կալ միութեան մարմնոյ Եկեղեցոյն Քրիստոսի, բայց քաջ հաստ եղեալ մտաց և իմաստից թղթոյ ս. Պիոսի Թ. ցաւիմք յոյժ, զի բաղձալին և մեզ միութիւն, զոր կամի և Փրկիչն աշխարհի և աղօթէ առ Հայր թէ «եղիցին մի, որպէս և մեք մի եմք», անյուսալի իմն երևի այժմէն իսկ ի ժողովոյ անտի:

Եթէ իրապէս փափաքեալ էր Հռովմայ՝ միութեան եկեղեցոյն Քրիստոսի, ապաքէն պարտ էր կանխաւ հետամուտ լինել այնմ թէ՛ ուստի՝ սկիզբն էառ պառակտումն եկեղեցոյ ի միութենէ, և զմէ՝ արդեօք դաւանութեամբ և սիրով ի միութիւն Գլխոյն Քրիստոսի զօդեալ անդամք որոշեցան ի միմեանց, և ծագեցաւ ցաւալին այն բազմադարեան գծտութիւն յընդհանուր Քրիստոնէայս, ո՛չ ապաքէն որպէս քաջայայտ է բովանդակ աշխարհի՝ ծնունդ էր այն տքնութեանց Աթոռոյն Հռովմայ առ ի նախապատիւ և գերազան հանդիսանալ քան զայլ Աթոռս Արևելեայց:

Ապա ուրեմն ցանկալի էր ամենայն ճշմարտասիրաց տեսանել նախ զջանս Նորին Սրբազնութեան ի բառնալ զնախասկիզբն գծտութեան ի միջոյ և ընթանալ ընդ արահետ շաւիղս նախնի Հարցն սրբոց, և ըստ օրինի կանխապէս խորհրդակցեալ ընդ Արևելեան Եկեղեցոյ Հովուապետս իւրաքանչիւր Ազգաց՝ յայտնել կանոնական յօդաճովք զբուն նպատակ իւր և զկենսս խնդրոց քննելեաց ի ժողովի անդ, և յետ ընդունելոյ զհաւանութիւն Նոցին՝ համակրութեամբ որոշել զտեղի և զժամանակ ժողովոյն:

Սակայն ի բաց թողեալ ս. Հայրապետին Հռովմայ զայն որ յղծալին հայի միութիւն ի Յիսուս Քրիստոս, ինքնին հաճեալ է հրատարակել նախ զօրինակ:

հրաիրական թղթոյ, և ապա առաքել զայնս առ Հովիս Եկեղեցոյ, որով ի կարծիս տայ ձկտիլ ամենեցուն թէ՛ Նորին Սրբազնութիւն կամի զամեն իր ցուցանել գերագոյն իշխող, և գլուխ Քրիստոնեութեան՝ ոչ ճանաչելով զՀովնապետս Արևելեան եկեղեցոյ համապատիւս ինքեան աստիճանօք և իրաւասութեամբ և Առաքելական յաջորդութեամբ պատուեալս, զորս Հոգին սուրբ հաւասար իշխանութեամբ և շնորհօք զարդարեաց: Եւ զի զԱթոռն Հռովմայ բացալայտ հռչակէ ի թղթին կեդրոն միութեան, զոյսիսի վարդապետութիւնս ոչ ընդունի սուրբ և ուղղափառ եկեղեցին Հայաստանեայց ընդ այլոց ազգաց Արևելեան եկեղեցեաց՝ Գլուխ Եկեղեցոյ զՓրկիչն մօր միայն՝ զՔրիստոս ճանաչելով:

Նա որ խնդրէ զմիութիւն եկեղեցոյ, զանց արարեալ զկարի կարևորօք, որք պարտ էին լինել անշեղի հիմն գումարման ժողովոյն, իրովն կարծեցեալ միապետական գերիշխանութեամբ ինքնին իսկ ևս քան զևս հեռանալ ի միութենէ Կաթողիկէ Եկեղեցոյ. և ո՞ւմ չիցէ յայտնի՝ թէ յայնպիսի սկզբանց հակառակելոց իմաստից ողջամիտ վարդապետութեանց սրբոյ Աւետարանին, դժուարին է ակնունել ճշմարիտ միութեան, թերևս նորանոր վէճից և անդամանելի պառակտմանց ևս և դառնագին հակառակութեանց բացցին ասպարէզ ի գայթակղութիւն բազմաց և ի նախատինս Քրիստոնէական սուրբ կրօնի:

Ապաքեն մեք որ յամենայն ժամ տքնիմք վասն հոգւոց ի Քրիստոս հաւատացեալ ժողովրդոց յանձնելոց մեզ ի Տեառնէ և ջանամք պահել զանդորրութիւն Հօտին մերոյ, և պարծիմք Տերամք յԱռաքելական սուրբ Եկեղեցին մեր, որ ի ձեռն սրբոց Առաքելոցն Թադէոսի և Բարթողիմէոսի հաստատեցաւ ի Վէմն Քրիստոս. Եւ աղօթիւք բազմաչարչար նահատակի Ս. Գրիգորի մեծի Հայրապետի ցալսօր կայ անդորրուելի ի դրանց դժոխոց ինքնուրոյն իրաւասութեամբ, հարկ անհրաժեշտ համարիմք ծանուցանել Սրբազան Եղբայրութեան ձերում զգոյշ լինել ի հրաիրմանէ անտի և ի ժողովոյ որ զրկեալ գտանի ի հիմանց օրինաւորութեան և զգուշացուցանել նաև զԱրքեպիսկոպոսոմոս, և զամենայն Առաջնորդս վիճակաց և Եկեղեցեաց մերոց որ ի Տանկաստան, չտալ տեղի շփոթից և տարաձայնութեան:

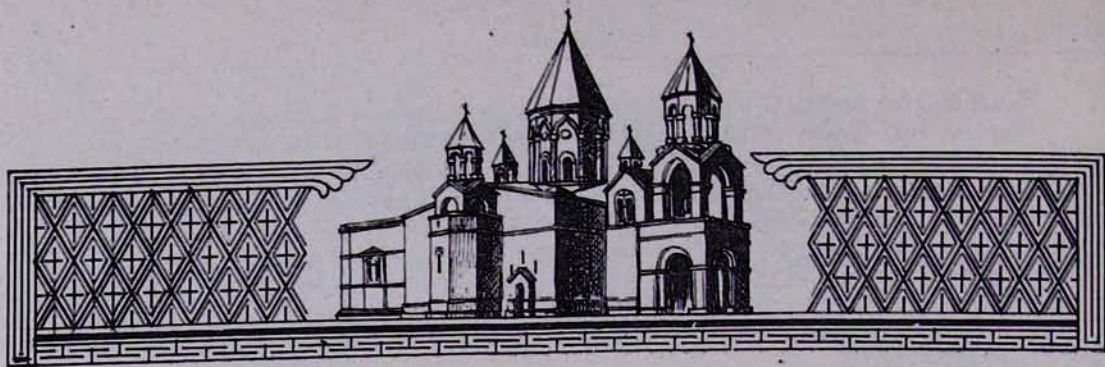
Եւ միաբան աղաչեցուք յամենայն սրտէ, որպէս և միշտ աղաչեմքս, զի Գլուխն անկեան և խաղաղութիւն Եկեղեցոյ սրբոյ Քրիստոս Փրկիչն ամենեցուն, որ արար խաղաղութիւն արեամբ խաչին իրոյ կոչելով զամենեւին ի մի արօտ Աւետարանական վարդապետութեան, պահեցէ ի խաղաղութեան գեկեղեցի իր սուրբ, և զԱզգս Հայոց պահպանեցէ յանակնունելի փորձութեանց:

Ողջ լերուք զօրացեալ Տերամք:

Համար 31

ի 11 փետրուարի

ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿՈՆԴԱԿԸ

Ողջո՛յն քեզ, Առաքելական Եկեղեցի Հայաստանեայց, Թաղեոսի, Բարթողիմեոսի և Գրիգորի անտարանաւ ծնեալք ի Քրիստոս. անեալք և զարգացեալք հաւատովք Աստուածաշարժութեան:

Ողջո՛յն քեզ, Մայր Սիօն՝ լեառն Աստուծոյ Երուսաղէմ. եթէ ի քեզ երեւեցաւ լոյսն աշխարհի Մարմնացեալ Փրկիչն, նոյն Միածին էջ ի Հօրէն, եղ զհիմն Այրարատայ Եկեղեցոյն լուսակերտեալ սուրբ Էջմիածնի:

Ողջո՛յն քեզ, Տուն և Առաքելական Աթոռ Սրբոց Յակովբեանց: Ողջոյն համայն միաքանական ուխտին Հայոց, որ իբրև խաչակիր զինուոր տքնիք և պաշտէք զսոսիկական սուրբ տեղիս և ամենայն անձնութեամբ պաշտպանէք զվիճակն Հայոց ցանկալին և նախանձելին համայնից ազանց:

Ողջո՛յն Ձեզ, Կաթողիկոսունք և Պատրիարքունք, որ ընդիս համալծակից Եղբայր էք ի վարել և տանել զպաշտօն Քրիստոսի Եկեղեցոյն. զիտե՞ք թէ քանի՞ մեծ է պատասխանատւութիւն մեր առաջի մեծ Հովուապետին, զի իրաքանչիւր ոք ի մենջ զիւր հօտին համարս ունի տալ:

Ողջո՛յն Ձեզ, հովիւք և Առաջնորդք փոքրիկ հօտին Հայոց, որ արթուն աչօք հսկէք և արածէք զհաւատացեալ հօտն Քրիստոսի, յիշելով զբան Տեառն թէ՛ «Հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց»:

Ողջո՛յն Ձեզ, վարդապետք Եկեղեցոյ, որ ուսուցանէք և անտարանէք զԲանն կենաց. մխիթարեցէ՛ք զժողովուրդ, զի լի եղև տրտմութեամբ. թողեալ լիցին մեղք իւր, ասէ Աստուած:

Ողջո՛յն Ձեզ, քահանայք Բարձրելոյն Աստուծոյ, որ մատակարար էք սուրբ խորհրդոյ Եկեղեցոյն, դաստիարակք և պահապան ընտանեկան Սրբութեան, և զիտէք թէ քանի՞ մեծ է պաշտօն ձեր:

Ողջո՛յն Ձեզ, Սարկաւագունք, որ խունկ արկանէք առաջի Սեղանոյն Աստուծոյ և մատակարար էք որբոյն և աղքատին. յիշեցէք զԽաղ սարկաւագն մեծին Ներսիսի՝ նմանողք լերուք նմա:

Ողջո՛յն Ձեզ, Դպիրք, որ քաղցրաձայն երգօք Ծարականաց և տեղից՝ շարժէք զհոգին ջերմեռանդութեան ի ժողովուրդն, պաշտել և սիրել զԱստուած, դուք զվերին սրբաբան դասուցն քերէք զմանութիւն:

Ողջո՛յն Ձեզ, Հարք և Եղբարք վանական ուխտին, որ պահապան հրեշտակք էք մնացեալ նշխարաց վանորէից, որ յաւերժական պարծանաց յիշատակ են մեր նախնի կրօնաւոր և գրասէր սուրբ հարց:

Ողջո՞ւն Ձեզ, վարժապետք և ուսուցիչք. Ձեզ յանձնեալ է ազգային կրթութիւն և դաստիարակութիւն մանկանց ի պէս պէս ուսմունս և գիտութիւնս, որոյ նպատակն է միայն վարել և տանել զմարդիկ ի լսաագոյն կեանս. ոչ միայն ի բարեբաստիկ վիճակս աշխարհի, այլ և ի վերին Քրիստոսի արքայութիւն:

Ողջո՞ւն Ձեզ, խմբագիրք Հայոց, որ ճգնիք անդադար յաշխատութիւնս և իբրեւ հրապարակախօս մունենիկ, գրով և թղթով վարէք զժողովուրդն ի յառաջդիմութիւն և քաղաքակրթութիւն՝ բանալով զմիտս նոցա ընդունել զլաւն և խորշիլ ի վատէն: Զգո՞ւ՛, զգո՞ւ՛, ջանացէք միշտ ի շինել, զի այս է ձեր սեպուն պարտիք:

Ողջո՞ւն Ձեզ, յօրինիչ մատենագիրք և թարգմանիչք գրոց ի զանազան լեզուաց հեղինակութեանց, զորս օգտակար համարիք բարոյական կրթութեան և ձեռնտու արուեստին գիտութեան:

Ողջո՞ւն Ձեզ, Բարեբար Մեկենասք, որ քաջալերելով զգրասէր աշխատաւոր մշակն՝ ի լոյս հանէք զնորս վաստակն և ընծայէք ազգին, որով ճոխանան և հարստանան աղքատիկ մատենադարանք Հայոց:

Ողջո՞ւն Ձեզ, նախանձաւորք սուրբ Կրօնի, եկեղեցասէր, ժողովրդասէր բարեպաշտ Ոգիք, որ շինէք զեկեղեցիս և զդպրանոցս, հաստատելով և պահելով կրօնի և ուսման տաճարս, որով յուսաւորին որդիք եկեղեցոյ և ժողովուրդն յորդորի յԱստուածապաշտութիւն, որ քան զամենայն ինչ զօրաւոր է:

Ողջո՞ւն Ձեզ, ուսանող մանկունք և օրիորդք, եղբարք և քորք, որ ձեռն ի ձեռն տունեալ ի միասին երթայք և գայք ի կրթութեան տաճարն. բարեբաստիկ և երջանիկ էք, եթէ հաւասար կրթութեամբ պատահեալ միմեանց ձեռն տայք յաւոր պսակադրութեան Ձերոյ ի սուրբ ամուսնութիւն:

Ողջո՞ւն Ձեզ, մայրաքաղաքացիք և գաւառական քաղաքացիք, որ պարապիք ի ձեռակերտ արուեստս և ի շահավաճառութիւնս, որ աշխատիք յառաջ վարել զգործս Ձեր իմաստուն տնտեսութեամբ և ճարտարագիտութեամբ, միշտ մրցելով և զարգանալով ըստ պահանջման ժամանակին:

Ողջո՞ւն Ձեզ, բնակիչք դաշտաց և լեռանց շինական երկրագործ ժողովուրդ, որ սիրէք զհողն և ման, զոչխարն և տաւար, դուք աշխարհի բարի և անխարդախ մշակն էք, դուք հարազատ որդիք էք նախահօր մերում. գործեցէք զերկիր և պահեցէք, գիտելով թէ միայն երկիրն է Ձեր կեանք և զօրութիւն. միշտ ջանացէք անկորուստ պահել այդ հայրենատուր ժառանգութիւն:

Յետ ողջունելոյ զամենայն դասակարգս Ձեր, ժողովուրդ Հայոց, դառնամ արդ պատմել Ձեզ թէ զինչ արար Տէր ընդ իս և գիտէք արդէն զի հոչակեցաւ ընդ ամենայն աշխարհ:

Ո՛չ որպէս կամին մարդիկ, այնպէս առնէ Տէր, այլ որպէս ինքն կամի և ո՛վ կարէ հասու լինել անքննին խորհրդոց Նորա. զի ո՞ գիտաց զմիտս Տեառն և ո՞ եղև նմա խորհրդակից թէ խելամուտ արասցէ զնա:

Մինչ փոքրիկ և կրտսեր էի ի մէջ եղբարց և արածէի զիմ փոքրիկ հօտն ի լեռն վարազայ, առ հովանեաւ Քրիստոսի Ասագ սուրբ Նշանին, Ձեռն Տեառն կալաւ զիս, ած յԵրուսաղէմ և կացոյց ի վերայ լեռինն Սիօնի, ուր երևեցաւ Բանն Բժիշկ մարդկութեան և վերանորոգիչ հնացեալ մարդոյն:

Յերեսուն ամաց անտի մինչև ցեօթանասուն ամն իբրև խեցեղէն մի տկար անօթ միշտ վարեալ և գլորեալ ընդ քարքարոտ ելէջ առապարս յաշխարհի, այնպէս եղէ զի կարծեցին մարդիկ թէ իսպառ ջախջախեցայ. և

զի՞նչ էր, որ կենդանի պահեր զիս. միայն հեզոպիան, և իսպառ համբերություն:

Անդ ի Սիօն մօտ էր նորոգիչ Բրուսոն Յիսուս, որ անդրէն վերստին նորոգեաց զբեկեալ անօթս: Միանգամ և երկիցս հիւանդացայ յոյժ, այնպէս թուեցաւ ինձ թէ հասեալ կամ առ դուռն գերեզմանին, և եղէ ես որպէս գոստայն մերձ ի հատանիլ, սիրտ իմ և շունչ գելաւ յիս, լացի և գոչեցի. ո՛վ Տէր, դէտ տարածամ է ասացի, դէտ բազմապատիկ պարտս ունիմ առ Քեզ և առ եկեղեցին, թոյլ տուր, դարձո՛ւ գոգի իմ, զի կեցի՛ց և վճարեցից: Ո՛հ թէ մեռանիմ չմնամ պարտապան առաջի քո ահաւոր ատենիդ:

Լուա ինձ Տէր և ողորմեցաւ, և յաւել ինձ նոր կեանս, վերացոյց ի լեռնէն Սիօնի, եղ ի Սիօն Այրարատայ, ի Կաթողիկէ Էջմիածին և ասաց. Որդի մարդոյ, դէտ կացուցի զքեզ տանդ Հայոց և հովիւ վարատեալ հօտին սուրբ Գրիգորի: Ահա քեզ և ժամանակ, ե՛րթ վճարեա՛ւ զպարտս քո:

Խոնարհելով առաջի երկնից Հօր կամաց և մեծարելով զհամագգային միաձայն ընտրութիւնն, ահաւասիկ գամ ի վճարել զմնացորդ նուիրական պարտս իմ, զոր ունիմ առ Եկեղեցին Հայաստանեայց և առ ժողովուրդ Հայոց և գիտե՛ք թէ քանի՞ շատ բազմապիսի և բազմապատիկ են չափ և կշիռ պարտոցս:

Այլ ևս մինչ հասեալ կամ ի ծերութիւն և անցեալ զեօթանասուն ամն, մինչ ձեռս ի վեր կալեալ այլքն ամեն ինձ գօտի, ի՛նչ կարացից վճարել զայնչափ պարտս գոնէ փոքրամասն տաղանդին չափով, զոր ինձ աւանդեալ է Տէրն և պահանջէ շահագործել տոկոսիւք և պարզերես կալ առաջի պահանջողին:

Մինչ խոկամ զարհուրիմ ես, ո՛վ Եկեղեցի Հայաստանեայց, որ ընդ ամենայն հեռաւոր աշխարհս սփռեալ կաս տարագրեալ ի հայրենի քո տանէն, չը գիտեմ թէ որպէ՛ս կարեմ վարել զհովուական տեսչութիւն իմ: Միթէ նըստեալ յԱյրարատ՝ մինչ ի Հնդիկս և յԵւրոպ և այլ հեռավայրս գօրե՛մ տեսանել զՁեզ: Եւ զի՞արդ հնար է ինձ արածել զհօտն սեփական, որ ընդ ամենայն աշխարհս ցիր և ցան կան, անտես յաչաց իմոց և ուր չկարեն հասանել ոտք այցելութեան իմոյ:

Այո՛, առաքեցայ ես ի լեռնէն Զիթենեաց, այլ չեմ ազատ առաքեալ, շրջել ոչ ի հեթանոսս, այլ յամենայն եկեղեցիս Հայոց, կենդանի բարբառով բարոզել և ուսուցանել, աշօք իսկ տեսանել զցասս հօտին իմոյ և հոգալ զդարմանն: Այլ զի՞նչ իցէ մարդոյն դարմանն: Իցե՛՛ թէ գթած Սամարացիին անցանէր զքն:

Ուստի մնայ ինձ միայն, որ ըստ նախնի սովորութեան հօտասէր հովուաց՝ Ընդհանրական գրով և թղթով խօսիլ ընդ ձեզ, ժողովուրդ Հայոց, թէ յերկրի աստ մինչչև մեռեալ իցեմ և թէ յերկինս, զի և անդ կենդանի եմ հոգւով, ուր հոգիք մեր նախնի սուրբ Հարց կան և աղօթեն վասն ձեր:

Այլ ունիմ ես աչս, որ մօտ են և տեսանեն զՁեզ, նոքա են իմ ընտրելակից եղբարք, Հովիւք և Առաջնորդք իւրաքանչիւր վիճակաց, որ յանձնեալ է ոչ յինէն, այլ Քրիստոսէն. հովուել և յանձնել, պահել և հաստատել ի հաւատս Առաքելական Եկեղեցւոյն Հայաստանեայց, որոյ հիմն Թադէոս և Բարթողիմէոս եղին և զողջ շինուածն ամ ի կատար հրաշալի նախառակութեամբ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն:

Գիտե՛ք իսկ և հոչակեցաւ, թէ յաւուր հանդիսի օծման մերում առաջի Իջման սուրբ Տաճարին՝ ուխտեցի հաւատարիմ մնալ առ այդ հիմն, և շին-

ուածն առաքելական եկեղեցոյս Հայաստանեայց և պինդ պահել զաւանդութիւնս մեր նախնի սուրբ Հարց, զգուշանալ չխրամատել զցանկն հայրենի:

Եւ դուք իսկ ուխտակից էք ընդ իս և զնոյն ուխտն ունիք ի ձեռնադրութենէ շնորհաց, անարատ և անաղարտ պահել զկնիքն, որ աւանդեալ է մեզ ի Քրիստոսէ յԱռաքելոց և ի սրբազան Հայրապետաց:

Ուստի կայ և մնայ մեզ ամենեցուն երկիւղածութեամբ ծառայել առաջի Տեառն, զի ունիմք մեք իւրաքանչիւր զմեծ պատասխանատւութիւն ըստ աստիճանի և շնորհաց, որ տուեալք են ի Հոգւոյն պաշտել զեկեղեցին, հոգալ վասն եկեղեցոյն և թէ յաշխարհի աստ պատրաստի և առաջի մեր Քրիստոսի խաչ՝ յօժարութեամբ կրել և երթալ զհետ զօրագլխոյն, որ ասաց. «որ ոչ առցէ զխաչ իւր և եկեացէ զկնի իմ՝ չէ ինձ արժանի»: Ծնորհ մեծ է մեզ, եթէ սիրով և համբերութեամբ կրիցեմք զնոյն խաչ:

Աղօթեցէք վասն իմ, ով գործակից հոգևոր իմ Եղբարք, զի գիտէք թէ խաչն իմ ծանրագոյն է, զոր եղ ի վերայ թիկանց իմոց Եկեղեցին Հայաստանեայց: Այլ թէ դուք զօրավիգ լինիջիք ինձ, որպիսեօք Սիմէօն Կիրենացին, ես յայնժամ զօրացեալ ի Հոգւոյն՝ բարձեալ զխաչն սիրով, ածեմ ի կատար Գողգոթային:

Եւ ես աղօթեմ վասն Ձեր, զի և դուք զնոյն խաչն համբերատար սիրով բարձեալ երթիջիք զհետ խաչեալ Փրկչին մերոյ, զի անհնարին է մեզ խուսափել ի խաչէն, քանզի ասաց Յիսուս. յաշխարհի աստ նեղութիւն ունիցիք: Եւ զի՞նչ իցէ նեղութիւն մեր առ նեղութիւն նահատակ նախնեաց:

Իսկ դու Եկեղեցի և ժողովուրդ Հայոց, որ ընտրեցիք զիս հովիւ Ձեզ, ես ապաստան լինիմ աղօթից ձերոց և հաւատամ թէ լսէ Տէր ձայնի աղաչանաց Ձերոց և պահէ զիս վասն սիրելի եկեղեցոյն իւրոյ:

Կեցից ես վասն Ձեր և դուք վասն Քրիստոսի: Ամէն:

ՄԿՐՏԻԶ

Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

Գրեցաւ անդրանիկ Կոնդակս օրհնութեան ի 15 դեկ. 1893 ամի Փրկչական եւ ըստ տօմարիս ՌՅԽԳ. ի Մայր Աթոռս Հայաստանեայց ի Ա. Էջմիածին. Ի վաղարշապատ: (Ձերարատ, 1893, դեկտեմբեր, էջ 955)

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍԱՐԿԱԽԱԳ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ

ՈՒԽՏԻ ԽՈՍՔ
ԱՐՏԱՍԱՆՎԱԾ Տ. Տ. ԳԵՎՈՐԳ Դ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԾԻՐԻՄԻ ՎՐԱ

Ծիրիմ, որ մեր բարերար Հօր նշխարներն են ամփոփում. ահիւ և դողութեամբ ենք մօտենում քեզ այս վճռական խորհրդաւոր պահուս կրկնելու և երեքկնելու մեր ուխտը՝ ուխտ սրբազան հաւատարմութեան և անքակտելի հաստատութեան. դու մեզ վատահոյսին ներշնչիր մեծ մեծ պարտքերի մի այսպիսի ծանր լուծ քաղցր հեշտութեամբ մեր վերայ առնելու: Անձկալից սրտով քեզ ենք կանչում, Վեհին Գէորգայ պանծալի անուն, որ ոսկեղէն տառերով մեր կրթութեան դրօշակի վերայ մակագրած՝ տարիներէ ի վեր մեզ ոգեւորել, ուղղութեան ճանապարհով մինչև այս կէտն են առաջնորդել, դու և այժմ կնիք եղեր մեր ուխտի համար, արթուն յուշարար մնալով կեանքի ամեն քայլափոխումս թէ որոյ ոգոյ ենք մենք գաւակ. այդ անուամբ զուարթանալք տազնապի լուսելում. այդ անունից երկնչենք, երբ փորձանաց դէք գայթակղութեան թուլութեան որոգայթ մեր առաջը լարէ, և ո՛վ է այն չուսուկանը, որ սրբութեան քողը կրել համարձակելով այդ անուան արատ բերելոց պիտի չփախչէ:

Այժմ Հա՛յր, որ անշուշտ դիտում են երջանիկների կայանքից մեր այս գումարումը թող խաղաղեն բազմաշխատ գործերդ, փափագներդ լեցում են. հեռատես խորհուրդներդ կատարումն ընդունած. Քո մեծ գործին արդիւնք, բազմապատիկ խնամոցդ տրիտուր, ահա Տիրոջ սեղանի առաջ ենք դնում մեր սրտերդ, մեր հոգին, մեր ամբողջ կարո-

ղութիւնը, Նորան լինի ամենը, Նորա տան սպասաւորութեան սուրբ գործին նուիրած: Տկար են արդարև ու տարութեւ մեր սրտերն ու հոգին, յողողող մեր մտքերը, անհաստատ մեր կամքը. ըստ ամենայնի դուզնաքեայ է և անարժան թերևս մեր այս նուէր, սակայն ամենայն յօժարութեամբ քերած. օրհնի՛ր մեր ուխտը և բարեխօս եղիր Նորա առաջ, որ ոչինչը ինչ դարձնել կարող է, տկարր՝ զօրացնել, անարժանը նուիրագործել և արժանի կացուցանել. Նա՛ տայ մեզ կարողութիւն սրբութեամբ սկսելու և կատարելու:

Հայաստանեայց Սրբազնագոյն Հովուապետի, մեր մեծագոյն հայրապետաց արժանընտիր յաջորդի ձեռն ենք լանձնում մեր այս սրբազան ուխտի կնիքը, կրկնելով իր առաջ ուխտ մտադիր հնազանդութեան. Նա, որ տէր է ցաոյ և գաւազանաւ առաջնորդելու մեր սպասաւորութեան գործին, այլ որի աջու աչք գորովագութ հայր են խոստանում ամենքին: Անկեայ է նա և անհաղորդ մեր սրբազան ուխտին, որ այդ հայրական գթոյն Վեհութիւնը գնահատել չի իմանայ և կմոռանայ երբէք կամակոր հպատակութեամբ պատրաստ գտնուել մեր հոգևոր Տիրոջ մէն մի հրամանին: Հայոց Հայրիկր, որ ասես մեր երջանիկ նախնեաց շարքից է իջել, հայ կրօնաւորի տիպարը կենդանի օրինակաւ մեր առաջը նկարելու. որի սիրտը միշտ վառ է եղել հայ անուան սիրոյ կրակով, որի բերանում միշտ կենդանի է եղել սուրբ աւետա-

րանի ճշմարտության խօսքը՝ Նա թող ներշնչե մեզ այն հոգին, որ մարդկանց հոգիները սիրով կապել, ճշմարտությանը ղեկավարել գիտե: Անտեր ազգի հոգների ու վշտերի ծանրության ներքոյն ներմակցած ալիք մեր երիտասարդական անձնապատանությունը մինչև գետին է խոնարհում Ձեր պատկառելի վսեմության առաջ, Ձեզ ենք կամենում հետևել հեզ և խոնարհ սրտով, ամբասիր ու բարեբեր մի կենաց առաջնորդ մեզ եղէք:

Օրհնեցէք մեզ և դուք, Սրբազան հայրեր, Ս. Էջմիածնի հնօրեայ միաբանություն, ներկայացուցիչ փառալուր անցեալի և պահապան առանդական սրբությանց, որ այսօր կրկին նուիրագործությամբ ի շարս ձեր դնել յօժարում էք մեր տհաս ոգիքը. ձեր առաջ ենք երեքվնում մեր ուխտը. յարգել անցեալը ճշմարտությամբ պահել նուիրական առանդությունները, խոնարհել այն ամեն սրբության առաջ, որ մեր պաշտելի նախնեաց անուան ու գործի դրոշմն է կրում. օրհնեցէք և աղօթեցէք, որ այդ հայրերի շաղկապն ունենալ մեր մոծով հին բայց և միշտ մեր կենդանի, հարազատ և կենդանաբար ոգին արծարծել կարող լինենք:

Հապա դու, Հայոց ժողովուրդ, որ այդպես հետաքրքիր աչքերով դիտում ես մեզ և պիտ շարունակես դիտել ու քննել մեր իրաքանչիւր քայլափոխը. որ անտուն անտեր գաղթականից սկսած մինչև ճոխ պալատների մէջ գուարնացող մեծատունը թշուառությանց ու մոլորությունների մի ծով ես ներկայացնում, բռնում ես անհամար վերքեր, որոնց սպեղանի, վշտեր, որոնց ափովում պետք է և մատով ցույց ես տալիս. ահա մեր հովիտներն ու վարդապետները. ահ, ես ճանաչում եմ այդ հայրածքը, դարձուր, տանել չեմ կարող, նա հալում մաշում է իմ երիտասարդ հասակը: Տես ժողովուրդ, Հայի արիւն արցունքը թող լինի մեր ուխտի չորրորդ կնիքը. քո հառաչանքը երբէք դադար չտայ մեզ թմրության անկողնի վերայ, ընդոստ վեր ելնենք, Կայենի նման աստանդական շրջենք, եթէ քո ցաւերը տեսնենք ու անտարբեր մնանք. ուղեկցիր և դու մեզ քո մաղթանքներով, Լուսաւորչի Աստուածը չի միրհում, Նա քո աղաչանքն էլ կլսէ:

Եւ վերջապէս Դուք, ներկայացուցիչներ մեր ուսուցիչների և դաստիարակների, որ

մեր մանուկ սրտերն ու մտքերը ղեկավարել էք, բարոյ և ուղղության շաղկապ դրել. վերջինը ձեզ ենք յիշում, բայց ոչ ի յետինս, և դուք եղէք մեր ուխտին վկայ և աղօթեցէք, որ ձեր ցանած բարի սերմերը զարգանան և պտղաբերեն:

Իսկ դուք Գեորգեան ճեմարանի սիրասուն սաներ, մեր սննդակից եղբայրներ, որ նոյն դաստիարակության շաղկապ ընթանում էք մեր ետևից. նոյն Մասեաց հովն է ձեր կուրծքերին գործունէ տալիս նոյն սուրբ տեղիք են իրենց հովանին ձեր վերայ սփռում, այս անդակների ոգին ձեզ այժմ տակաւին օրօր է ասում. անո՛ւշ այդ կազդուրիչ բունը բարեխառն թող լինի արթնության լուսնին. յո՛ւշ ձեզ այն ժամանակ այս պահուն խորհուրդը: Թող շնորհաց Ս. Հոգին առաջնորդէ ձեր քայլերը և տայ իրաքանչիւրին, ինչ որ արժան է և իւր բարի կամաց տրամադրությունը. սակայն երբ ժամը հնչէ ու այս ուխտի կնիքը նաև ձեր առաջ բացուի. Ս. Եկեղեցու ապաստարանական գործին նուիրելու հրաւիրէ. քայլեցէք անվախ, վստահությամբ դրէք ձեր ձեռքը մաճի վերայ և ետ մի նալէք, արտի Տերը կհոգայ թէ ձեր և թէ իւր ցանքի մասին. խոյ մի մնաք միայն այս ժողովրդի հառաչի համար, այս սրբազան տեղեաց խորհրդաւոր լեզուն հասկանալ սովորեցէք: Այո, այդ լեզուն խօսէ թող այս ժամուն և մեր սրտերում. մեր շնորհատու մայր Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ գերագահ Աթոռ և լուսոյ խորան, թող և մեր շուրջ շողայ այն լոյսը, որով յղփացած մեր երանելի նախնիք նահատակության ասպարէզ ելան, այդ լոյսը նուիրագործէ մեզ սրբությամբ մօտենալու ահաւոր խորհրդոյն, քո ապաստարանական, քո վերաշինության գործի հաւատարիմ ծառայության արժանի շնորհքն ընդունելու: Երկնաւոր ճարտարապետ այս հրաշագան տաճարի, Յիսուս, Անմահ խաչեցեալ... «Ո՛» տացէ ի Սիոնէ գիրկութիւն Իսրայէլի, ի դարձուցանել Տեառն զգերութիւն ժողովրդեան իւրոյ:

«Ձմի խնդրեցի ի Տեառնէ և զայն աղաչեմ, բնակել ինձ ի տան Տեառն զամենայն ատուրս կենաց իմոց»:

(«Արարատ», 1894, սեպտեմբեր, էջ 291—292)

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍԱՐԿԱՒԱԳ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՑ

ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ ԿՈՉԸ.

Եկայք շինեցուք սուրբ զԽորանն լուսոյ:
Ծարական.

Մեր բաղդի անհր այսօր մի տարօրինակ շրջան է կատարում: Մեզ թուում է, թէ մի կործանիչ ոյծ իր գօրութեան ազդեցութիւնն է տարածում մեր բովանդակ կեանքի ամեն մի շրջանի վերայ, և թէ մենք արհմով ներկուած վերջալոյսի ականատեսի մի սերունդ ենք, որ արևի վերջին ճառագայթների հետ՝ պէտք է մայր մտնեն և մեր լուսոյ վերջին նշույնները:

Բայց ահա մեր ականջին հնչում է սրբազան երգչի խօսքերը. «Էջ Միածինն ի Հօրէ և յոյս փառաց ընդ նմա» և մեր միտքը պլանում է դէպի այն երջանիկ ժամանակը, որի համար երգում են այս նուիրական տողերը: Մեր հոգու առաջ կենդանանում է Հայի հոգետը վերածնութեան սկիզբը, Լուսաւորչի հսկայ անձնաւորութիւնը իր կենսաբեր գործունէութեամբ և հետևանքներով: Նա անձեռագործ մի արձան կանգնեց անելի տևական և անելի խօսուն, քան պղինձն ու երկաթը, բայց և այդ անձեռագործ արձանի յայտարար հիմնեց այն անշուք շէնքը, որը սակայն Հայի վերածնութեան առաջանն է եղել դարէ ի դար: Դարեր են եկել, դարեր անցել, բայց նա հաստատուն խարիսխ է մնացել մեր գոյութեան համար: Նա իբրև կենդանի վկայ՝ ականատես է եղել իր որդւոց գլխին հասած անլուր աղէտներին և իբրև գթաւատ մայր

մխիթարութեան և սփոփանքի աղբիւրներ է հոսեցրել նոցա արտի մէջ: Ծառ անգթութիւնների և անբուսների է տեսել նա, բայց ամեն անգամ էլ վերակենդանութեան յոյս ներշնչել լուսահատ արտերի մէջ: Այսօր ևս, երբ մեր մտքի առաջ պտտող պատկերները հազարաւոր Հայերի յօշոտուած դիակներն են, երբ մերկ, սովալլուկ որբերն ու այրիները, կանայք և տղամարդիկ հեռու իրենց սրբազան երկրից՝ օտարի, անելի լաւ առած, մահուան դռներն են բաղխում, և երբ հայրենիքի և եկեղեցու փլատակների փոշին ամեն կողմից վեր է բարձրանում՝ սրբազան երգչի խօսքերը յիշեցնում են մեզ, որ դեռ ևս ամեն ինչ կորած չէ, թէ դեռ ևս կանգուն է Հայութեան «Լուսոյ Խորանն», Մայր Աթոռ ս. Էջմիածինը:

Քաղցր և նուիրական անուն:

Ե՛րբ է եղել Հայի օրը այնպես սև, ինչպես այժմ. ե՛րբ է եղել նորա ապագան անելի մոռլ և լուսահատ, քան այժմ: Բայց այսօր ևս Մայր տաճարի սրբազան կամարների տակ հնչում է Լուսաւորչի քարոզը. «Եկայք շինեցուք սուրբ զԽորանն Լուսոյ»: Ինչպէ՛ս խորհրդաւոր է հնչում այդ կոչը, երբ հոգևոր և բարոյական անբաւականները մէկ մէկու տեղի են տալիս:

Սրբազան երգիչը հիմնուելով Լուսաւորչի

տեսիլքի վերայ՝ այս հաստատությունը «Լուսոյ Խորան» է անուանում: Դորանով որոշումած է և նորա կոչումը: Նա հիմնում էր հոգևոր դաստիարակության մայր լինելու, նորանից պիտի բխեին անտարանի լուսոյ ճառագայթները Հայության սրտի խորքերը լուսաւորելու: Անցեալից գիտենք մենք, որ նա հաւատարիմ է մնացել այդ կոչման: Եկեղեցին հայության հոգևոր քաղաքակրթության լուսաւորութեան փարոսն է եղել միշտ: Հայի հոգևոր և մտաւոր շարժման արդիւնքները համարեա առանց բացառութեան Լուսոյ Խորանի աղբիւրներից են բրդիւն: Գիր, մատենագրութիւն, սրբագան արուեստ, հոգևոր կեանք, այս բոլորը մեր եկեղեցու շնորհն է, որ մենք վաշելելու բաղդ ունինք: Նա մեր հոգևոր վերածնութեան որորանն է եղել, երբ խաւարն ու մահր մեզ կլանել են սպառնացել:

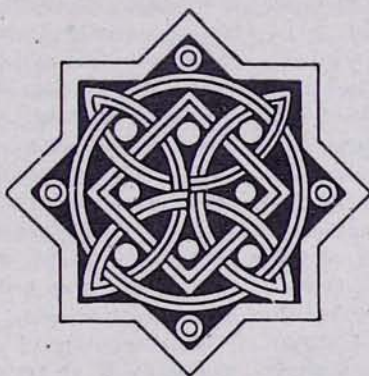
Այսօր եւ, երբ Լուսաւորչի հոգին մեր եկեղեցու աներակների վերայից վերաշինութեան հրաւեր է կարդում, մենք ուրիշ ճանապարհ չունինք ընտրելու, բայց եթէ կրօնական, հոգևոր վերածնութեան ճանապարհը: Ազգերի վերակենդանութեան ճշմարիտ ճանապարհը կրօնական վերակենդանութեան ճանապարհն է: Փրկչի խօսքը՝ «Եթէ ոչ ոք ծնցի վերստին, ոչ կարէ տեսանել գարբայութիւնն Աստուծոյ» կարելի է և ազգերին ուղղել: Կրօնն է ճշմարիտ կեանքի աղբիւրը, ուրեմն և կրօնական վերածնութիւնը մի նոր և ճշմարիտ կեանքի սկիզբ: Մեր ներկայ կեանքը լի է վերքերով: Մեր կեանքը լի է հիւանդ երևոյթներով, որոնք իրենց կողմից

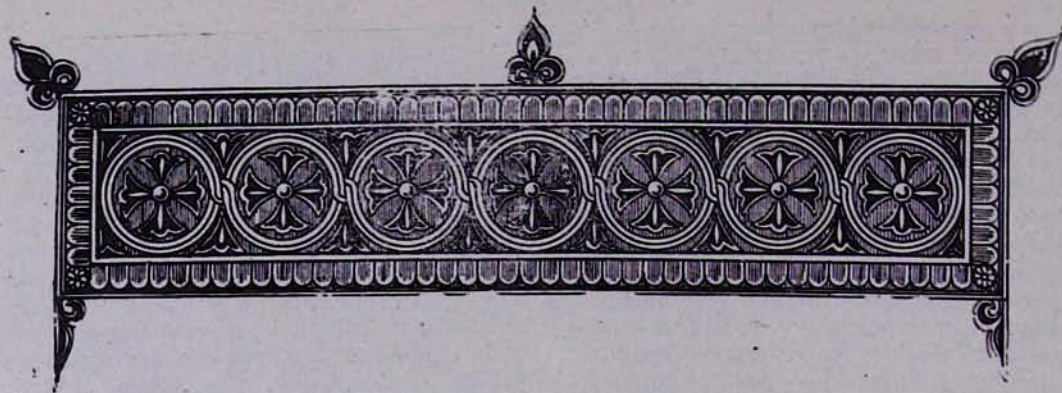
ամենաճանր հետևանքներ են յառաջ բերում: Հոգևոր են այդ վերքերը, հոգևոր գէնքերով էլ պէտք է դոքա ապաքինուին:

Մենք մի մեծ մարտ ունինք խաւարի կործանիչ ոյծի դէմ, ուստի և մեզ գէնք է պէտք, ոչ մետաղից, այլ Աստուծոյ հոգւով կրած: Նա անելի սուր է և կտրուկ, քան երկաթն ու պողպատը: Ժամանակը ծանր է և լուրջ, իսկ մենք թեթև ենք և անհետատես, ժամանակը հիմնաւորութիւն է պահանջում և գործ, իսկ մենք օդային ամրոցներ ենք կառուցանում և բառեր արտասանում: Մեր անկեղծ համոզմամբ ճշմարիտ վերակենդանութեան աղբիւրը կրօնական վերածնութեան մէջ պէտք է որոնել: Մեր եկեղեցին պէտք է անելի բարօշական ոյծ, կենսատու գործութիւն ունենայ, եթէ մենք յուսալից մի նոր կեանք սկսել ենք կամենում:

Արդ Մայր Աթոռն է այն կեդրոնը, որտեղից հայության համար հոգևոր, կրօնական կեանքի մի նոր հոսանք պիտի սկսուի. «Օրէնք ի Սիոնէ ելցէ»: Այստեղ է հաստատում Լուսաւորչի՝ Հայաստանեայց վերածնութեան հօր՝ սուրբ գաւազանը, որ նորա հօտին միշտ ի փրկութիւն է հովուել: Այստեղ եւ պէտք է նորա հոգին, որ Հայի վերածնութեան սկզբնաւորութեան առիթն է եղել, միշտ կենդանի և միշտ գործունէայ մնայ: Նոյն հոգին և այսօր սրբագան երգչի բերանով Մայր Աթոռի միաբանութեանն է ուղղում իր հրաւերը: «Եկայք շինեցուք սուրբ զԽորանն Լուսոյ»:

(«Արարատ», 1897, հունիս, էջ 269—270)

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՑ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ ՄԵՐ ՄԻՐԵԼԻ ԱԶԳԱԿԻՑՆԵՐԻՆ

Մարդկային սեռի անհատները զանազանում են միմեանցից ըստ զարգացման և ըստ պարապման, բայց մի կոչում կայ, որ մարդ անուան հետ սերտ և անքաժանելի կերպով կապակից է, որով և բոլոր մարդոց մի անգամազանելի միանմանություն է քերում: Այդ կոչումն է աշխատությունը:

Աշխատությունը՝ է կատարում կենսական պահանջմանց: Մարդու կենսքը կայանում է հոգւոյ, մարմնոյ և մտաց միավորութեան մէջ, ուստի և կենսական պահանջմունքները որքան մարմնական են, մի նոյնքան ևս հոգեկան են և մտաւորական: Մեր էրկնային Տէրը, որ իւր անսահման սիրովը նախախնամում է բոլոր արարածներին, իսկ մարդուն առանել ևս սիրելով հաղորդակից է արել Իրեն և երկրի վերայ թագաւոր կարգել նորան, այսքան սիրելոց յետոյ, աշխատութիւնը իբրև թշուառութեան աղբիւր չէ դրած մեր բնութեան մէջ, այլ իբրև մի բնական պահանջմունք: Այն բոլոր բնական պահանջմունքները որ ունինք մենք, դոցա ոչ թէ կատարելն է թշուառացնում մեզ, այլ չկատարելը և վատ կատարելը: Ինչո՞ւ ուրախանում ենք մենք, երբ պատահում ենք մեր տարիներով անջատուած ծնողին, բարեկամին, հայրենակցին: Այդ թշուառութի՞նն է միթէ Արարչից շնորհած մեր հոգուն: Բայց պարտ է գիտել, որ եթէ մարդու միտքը այնքան չէ զարգացած, որ կարողանայ տիրել իւր հոգեկան կիրքերի վերայ, ուրեմն և ուրախութեան, նա կարող է չարիազանց ուրախանալ, մինչև ուշագնաց լինելու աստիճան, գծուելու, և մեռնելու անգամ: Ինչ որ ասացինք այս հոգեկան պահանջման մասին, նոյնը կարող ենք ասել և մտքի և մարմնի մասին: Ի՞նչ հարկաւոր է միտք զբաղեցնել պնդիսի խնդրի վերայ, որ գեր ի վեր է մարդկային մտաւոր կարողութեան սահմանից, և կամ այնքան քեռն դնել մի մէջքի վերայ, որ նորա ուժից բարձր լինի և տանել անկարելի: Բայց ի՞նչպէս քաղոք է մտածել զգալի էակների վերայ, ճանաչել նրանց, և

նրանցով նրանց Ստեղծողի անսահման սէրը զգալ ու սիրել՝ նորան գիտակցաբար՝ ամենայն անձամբ՝ հոգւով և մտօք: Ի՞նչպէս քաղոք է իւր տնկած ծառի տակ նստելը, նորան դարմանելը և անեցնելը:

Կարծել՝ որ երջանկութիւնը հանգստութիւնն է, այդ թէ աստուածային և թէ բնական օրինաց դէմ մեղանչել կնշանակէր, վասն զի ամբողջ բնութիւնը « Ի հոսման և ի ծորման » է, ամենայն տեղ շարժողութիւն է, ամենայն տեղ կեանք է: Եթէ ասենք՝ Աստուած մեզ ատելով է եկթարկել աշխատութեան, այդ կը նշանակէր ասել, թէ Աստուած մեզ ատել է, մեր մարմնոյն հոգի կենդանի տալով և նոցա կատարելու համար մի միտք. վասն զի այնտեղ է հանգստութիւնը, որ հոգի—կենդանութիւն կամ շարժողութիւն չկայ: Բայց ո՞ր է այդպիսի մի տեղ բնութեան մէջ. մեր անշունչ բնակարանը անգամ անընդհատ շարժողութեան մէջ է իւր բոլոր մասուներովը: Ծառը իւր պտղովը, ծաղիկը իւր հոտովը, մեղուն իւր մեղրովը, շերամն իւր մետաքսովը. բոլոր, բոլոր անքան արարածները անգամ ակն յանդիման ատում են ծովութիւնը, որ մայր է ամենայն չարեաց, և ապացուցանում աշխատութեան անհրաժեշտ կարևորութիւնը և երջանկութեան միակ աղբիւր լինելը: Եթէ բնագողաբար ապրող, միակ գլխապահութեան ետևէ ընկած մարդուն անասունի ենք մտանցնում, ապա ուրեմն այն մարդուն, որ իւր միակ գլուխը պահպանելու չափ գործունէութիւն չունի, պէտք է նմանեցնել ցեցի, որ ուսում է առանց աշխատութեան ուրիշի աշխատանքը:

Մեր նպատակը չէ այստեղ բնագիտական մետոդով ցոյց տալ, թէ ինչ պատճառներից է յառաջանում ծովութիւնը, և հետևապէս ցուցանել, թէ ինչ պատմական և բնական պայմանների է կարօտ մի որ և իցէ ծովովորդի գործունէութեան աստիճան և կերպ, այլ առ այժմ կամենում ենք ասել միայն, թէ աշխատութիւնն է երջանկութեան միակ ճանապարհը, և որքան գիտակցաբար լինի աշխատութիւնը, այնքան

մաշակի կը մօտացնէ մարդուն այդ նպատակին: Բայց մտան մարդիկ, որ երևակայութեանից թելադրված, սորանց անձը ենթարկել են ծուլութեան, ապառու են հաստատու, որ երջանկութիւն ձեռք բերել միայն աշխատութեամբ կարելի է, թէ այս անցաւոր կենցաղոյս վերաբերութեամբ և թէ այն: Արքայութիւնն իրկնից բռնաբարի և բռունք յափշտակին զնա: Չէ՞ որ մենք առաքինութեամբ կարող ենք ձեռք բերել մահաց երջանկութիւնը. քաց ռ'լ է լսել, որ առաքինութիւնը մի վերացական բան լինի և ցնորաբարութեան հետեւանք: Առաքինութիւնը գործ է, աշխատութիւն է, որ իր նմանակցին սիրելու և կարելի լինելու մէջ է կայանում: Եթէ մենք ճշդիս կատարենք աստուածային այս կենսատու պատուէրը, մահշուշտ այս կեանքի մէջ ևս կարող ենք երջանկութեան մօտենալ:

Կարո՞ղ է միթէ հասարակութեան մի անհատը իր յարողար աշխատութեան պտուղը վայելել, եթէ միւս ուղտոր անհատները գող և ծոյլ մարդիկ են: Եւ եթէ հասարակութեան մի անդամը, կարծելով որ միմիայն նիւթական ճոխութեամբ կարող է հասնել երջանկութեան, և այդ կարծիքը իրեն համար մի նոր ճիշտ համարելով, ուզում է հասնել այդ նպատակին ճանքնորոշմամբ, դա պիտի նախանձի անշուշտ իր զննելիքի քաղդի վերայ, պիտի ամենայն ջանք ի գործ առնէ, որ նա ևս չնոխանայ, որպէս զի ինքը միշտ անհամեմատ բարձր մնայ նորանից: Եւ ազգային վերապով հարստացած մարդը մի՞թէ երջանկութեան մօտեցած կը համարվի: Ամեննիւ ո՛չ. վասն զի երջանկութիւնը մետաղ չէ և ոչ մետաքս, այլ հաւատարմակշտութիւն պահպանել է հոգեկան, մարմնական և մտաւորական պահանջմանց մէջ: Եթէ այդ պահանջմանց կատարելովը միայն կարելի է մօտենալ երջանկութեան, ապա ուրեմն որքան ընդհանրական լինի այդ ձգտողութիւնը, որքան ընկերական, աշխարհական շուտ կը մօտեցնէ մարդուն իր նպատակին: Ամենք չենք կարող մի գրկանք հասցնել մեր ընկերին, և հանգիստ խղճմտանքով մեր հոգին վեր ուղղել դէպի Արարչի աթոռը, և եթէ այդպէս անենք, իրկնի պատիժ կընդունինք կրկնապատկելով մեր խղճմտանքի տանջանքը. վասն զի՝ երթ, կստէ, նախ ճաշտեալ'ց ընդ եղբոր քում..... վասն զի՝ զկատուած, գոր ոչ տեսանես, զի՞արդ կարիքես սիրել...

Վերջապէս ասել կամեցանք այսքան խօսելով, թէ աշխատութիւնը մի բնական պահանջմունք է՝ մարդուն բնութեան մէջ դրած ի սկզբանէ անտի Արար-

չագործի ձեռամբ, թէ չկայ մարդ, որ ազատ լինի այդ օրէնքից, և թէ դա մարդկային սեռը երջանկութեան մօտեցնող միակ գործին է, թէ անցաւոր կենցաղոյս վերաբերութեամբ, և թէ անանց:

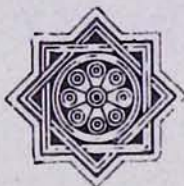
Այն բոլոր միջոցները, որոնք համարվում են լուսաւորութեան միջոցներ, ծառայում են այդ նպատակին. ցոյց են տալիս փորձով և բանի, թէ ի՞նչպէս անելի դիրագոյն է, յարմարաւոր է, բնական է, վաշելու է և, վերջապէս, օգտաւէտ աշխատել:

Պարբերական թերթը լինելով լուսաւորութեան գործիքներից մինը, արձակ ճանապարհ ունի մտնելու ընդհանրութի մեջ և նորան իր մտաց զարգացման աստիճանին յարմար սնունդ տալու և հսկակացնելու, թէ ինչպէս պիտոյ էր աշխատել:

Ձեռք առնելով Արարտի երկրորդ տարվան ընթացքի դէպք, զգում ենք, որ այդպիսի մի պարտաւորութիւն և մեզ վերայ կայ կատարելու մեր ժողովրդեան մէջ. հայ ժողովրդեան եմ ասում, որին երբ համեմատում ենք այլ ժողովրդաց հետ, բոլորովին տարբեր ենք գտնում նորան թէ՛ ըստ քաղաքականին և թէ ըստ մտաւորականին և բարոյականին: Մեր խորին ուշադրութիւնը դարձնելով այս տարբերութեան վերայ, մենք նկատում ենք, որ ոչ ամենայն աշխատութեան կերպ, որ գործ է դնում ուրիշ ազգ, կարող է գործ դնել և Հայ ազգը, քաց ինչ կերպ որ ամենակարեւորագոյնն է և անհրաժեշտ հարկաւորը, այն կարող է գործ դնել և Հայը: Այդ կերպն է՝ երկայնամտութեամբ և միաբանական սիրով աշխատելը: Միաբանական սէրը պէտք է լինի հիմն մեր աշխատութեանց, ընդհանրութի օգուտը նորա վերայ կառուցած: Ուրախութեամբ սրտի մենք նկատում ենք, որ այս պատուական ձգտողութիւնը այժմ ամեն Հայի մէջ էլ զարթել է. ուսման և կրթութեան կարեւորութիւնը ձայն բազմաց է դառնել. սակայն ցաւելի է նկատել, որ շատ տեղերի յառաջընթացութիւն անգիտակցաբար և աննպատակ է.....

Արարատը այս նկատողութիւնը անելով իր սիրելի որդոցը, պիտի աշխատէ և ինքը, ընդհանուր ազգի օգուտը և բարին գերադասելով ամեն բանից: Արարատը իր ամեն ջանքը պիտի գործ դնէ լինել այնպիսի մի պատկեր, որոյ մէջ Հայը կարողանայ տեսնել իր անցեալը և ներկան, և յուսով է, որ իր հարազատ որդոց լուսաւորեալ մասը ամենայն կերպով դիրութիւն կը տայ այդ նպատակին մօտենալու:

(«Արարատ», 1889, մայիս, էջ 1)

Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԽԱՉԸ

Սիրտս վշտահար, մոլորուած մտքով,
Նայում եմ առաջ, դիտում եմ հեռուն,
Եւ հարցնում եմ՝ վհատած հոգով,
Թէ ուր պիտ հասնի մեր նաւն երեւուն:

Ալեծովի ծովին դարձած խաղալիք
Եւ խաւարի մէջ կորցրած ուղին,
Առաջ ենք գնում՝ վաստակած, լոկկ,
Անգոր հպատակ մեր ճակատագրին:

Եւ տեսնում եմ ես, ամէնքս խոնարհ,
Մի յուսով միայն չենք ընկճում ցայսօր.
Այդ մեր փրկութեան խաչն է յուսավառ,
Մեր յաւէտ անշէջ փարոս դարաւոր:

Սևաթուր երկնից մռայլ երեսին.
Փայլել է նա միշտ իբր յուսոյ մի շող—
Սիւն կենդանութեան, Մայր Էջմիածին,
Տարագիր հօտի արթուն ժողովող:

(«Արարատ», 1896, մայիս, էջ 227)

ԽԱՉԻ ՆԵՐՔՈՅ

Գիշերուան այս սև, ամռելի խաւար,
Չվհատեցնէ թող քեզ, իմ եղբայր.
Վառ ատտաքեր օրուայ է նշան:
Այդ արշալուսի ընկերն անբաժան:

Չե՛ս տեսել, ինչպէս մռայլ փոթորկին
Յաջորդում է միշտ լուսագեղ երկին,
Եւ քաղցր ժպտով արևը պալծառ
Գգում է կրկին սար, դաշտ ու անտառ...

Խաչիդ տակ ճնշուած դարձեալ դու յուսա—
Փրկութեան քո ժամն անշուշտ պիտի գայ.
Արեամբ անրկուեցաւ առաջ Գողգոթան,
Ապա թէ ծագեց սուրբ օրն յարութեան:

(«Արարատ», 1896, սեպտեմբեր, էջ 405)

Մ Ա Յ Ր Ս

Հոգեմաշ ցառով ամենայն գիշեր
 Եւ քուն եմ մտնում արտասուքն աչքիս,
 Եւ խոտն երամով տանջող պատկերներ
 Ծուռ պաշարում են տառապեալ հոգիս...
 Մենակ ապրեցայ կարօտ գգուանքի,
 Փորձով եւ ուսայ խորհուրդը կեանքի,
 Օրըս սեւացաւ այրող կրքերից,
 Չըգրտայ երբեք մի սիրտ կարեկից:

Եւ քուն եմ մտնում ամենայն գիշեր
 Արտասուքն աչքիս, հոգեմաշ ցառով—
 Հանգիստ չեն տալիս սեւ սեւ պատկերներ,
 Որ պաշարում են ինձ խոտն երամով...
 Եւ ահա դու ես որ ինձ այդ պահուն
 Երեւում ես, մա՛յր, պսակով զարդարուն.
 Դու գրկում ես ինձ սիրով կաթոգին,
 Գոչում ես՝ «որդի՛» ձայնով անմեկին:

Եւ տեսնում եմ ես քո փշեայ պըսակ,
 Խոցելով ծածկուած քո սիրուն ճակատ,
 Եւ մի թափանցիկ նուրբ շղարշի տակ՝
 Կուրծքիցդ հոսող արիւնը կաթ կաթ:
 Աչքդ աղերսալիւ տեսնում եմ վերաս,
 Կանչում եմ քեզ «մա՛յր» եւ ձայնով նըւագ,
 Եւ կրկին ելնում անքուն վշտահար—
 Ա՛խ, մա՛յր, ի՛նչ անէ որդիդ քեզ համար....

(«Արարատ», 1896, հոկտեմբեր, էջ 456)

ՎԱՀԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐՅԱՆ

(Հայրապետական փոխանորդ Արարատյան թեմի)

«ԱՐԱՐԱՏ»-Ը ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

1878 թվականի մարտի 3-ին ստորագրվեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը միջազգային հարաբերությունների լարված պայմաններում: Ռուսական պատվիրակությանը հաջողվում էր Արևմտյան Հայաստանի հարցը մտցնել հաշտության պայմանագրի մեջ, որպես նրա 16-րդ հոդվածը, որն ուներ հետևյալ բովանդակությունը. «Նկատի ունենալով, որ Հայաստանում գրաված, բայց Թյուրքիային վերադարձվելիք վայրերից ռուսական զորքի հեռանալը կարող է կոնվենիերի և բարդությունների տեղիք տալ և բացասաբար անդրադառնալ երկու պետությունների բարյացակամ հարաբերությունների վրա, Բարձրագույն Դուռը պարտավորվում է հայկական մարզերում, առանց ուշացման, գործադրել տեղական պայմաններից բխող բարեկարգություններ ու ռեֆորմներ և հայերի ապահովությունը պաշտպանել քրդերից ու չերքեզներից»¹:

Այնուհետև, եվրոպական պետությունների մրցակցության պատճառով, Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածը վերաքննության ենթարկվելով, դառնում էր Բեռլինի վեհաժողովի տխրահռչակ 61-րդ հոդվածը, ըստ որի ռուսական բանակը պետք է անհապաղ

դուրս բերվեր Արևմտյան Հայաստանից և ռուսական վերահսկողության փոխարեն ստեղծվում էր եվրոպական խոշոր պետությունների հավաքական վերահսկողություն:

Բեռլինի ժողովի 61-րդ հոդվածից հանվել էր «Հայաստան» անունը և մտցվել՝ «հայաբնակ» տերմինը:

Հովհաննես Թումանյանը այս մասին գրում է. «Հայկական հարցը Բեռլինից չի սկսվում և եվրոպական պետությունները չեն դրել, այլ Սան-Ստեֆանոյից է սկսվում և ռուսներն են առաջին անգամ հայկական հարցը մտցրել միջազգային խնդիրների շարքը»²:

Հայ ժողովուրդը 1878 թ. Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի ժողովներից հետո ապրում է համազգային ուրախության և միաժամանակ դառն հուսախաբությունների մի շրջան:

Ըստանյան կառավարությունը յուրահատուկ ձևով է հասկանում և գործադրում հայկական վեց գավառներում բարենորոգումների ծրագիրը: Կազմվում է վեց վիլայեթներում ապրող հայության սիստեմատիկ բնաջնջման ծրագիրը. «համիդիե» զնդերի կազմությամբ, որոնք արտաքնապես պետք է ապահովեին Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի կյանքի, պատվի, ինչքի անվտանգությունը, բայց ներքնապես, գաղտ-

¹ Сборник договоров России с другими государствами, 1856—1917, Москва, 1952, стр. 168—169.

² Հովհաննես Թումանյան, Բ. 4, էջ 225—226:

նորեն հրահանգված էին թաղել հայկական հարցը կոտորածների կազմակերպումով:

Խրիմյանը երբ հայրապետական Աթոռ բարձրացավ, արդեն Արևմտյան Հայաստանից հասնում էին ջարդերի և կոտորածների արյունոտ լուրերը: Եվ այդ թվականից սկսված Մայր Աթոռը Ամենայն Հայոց հայրապետների գլխավորությամբ ստանձնում էր արևմտահայության ապահովության և պաշտպանության դեկավարությունը և իր բոլոր միջոցներով հետապնդում հայկական հարցի խաղաղ լուծումը:

Այդ տարիներից «Արարատ» ամսագիրը լայնորեն իր էջերն է տրամադրում հայկական հարցի վերաբերյալ, հայոց հայրապետների դիմումներին, կոչերին, բոլորքներին և Արևմտյան Հայաստանից ստացված տխուր լուրերի հրատարակությանը:

«Արարատ» ամսագիրը հայրենասիրական խորունկ գիտակցությամբ պաշտպան էր կանգնում արևմտահայության իրավունքներին և պահանջում էր հայկական հարցի արդար լուծմանը:

Պետք է երախտագիտությամբ արձանագրել, որ Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթը համարձակորեն կանգնում էր հայրենասիրական այդ դիրքերի վրա 1895 թ. մինչև 1919 թվականը:

Թուրքական բռնապետությունը, սկսած 1870-ական թվականներից, սիստեմատիկ ջարդեր կազմակերպեց Արևմտյան Հայաստանում: 1870-ական թվականներին կոտորածները սկսեց Սասունից, այնուհետև 1898 թվականին՝ Վասպուրականում: Այդ կոտորածների առթիվ «Արարատ»-ը մեղադրում էր նաև Արևմտյան պետություններին: «Քրիստոնյա աշխարհի բոլոր ջանքերը ծնեցին մեռյալ բարենորոգումներ, որ սկսվեցան տմարդի կոտորածներով և վերջանում են ահա երկրի ամաչանալով: Այս երկու տարվա ընթացքում շատ խոսվեցավ և գրվեցավ հայոց մասին, բայց իսկական ճշմարտությունը երևան չէլավ»³:

1896 թ. հայկական կոտորածի ժամանակամիջոցին սկսվում է Արևմտյան Հայաստանի գաղթականության հոսանքը դեպի Արարատյան դաշտ. «Ս. Էջմիածինը պատրաստել է օրական 500—600 գաղթական, որոնք միշտ տեղի տալով նորեկներին, ցրվում են դեպի կենտրոնական քաղաքներն ու հայաքանակ գյուղերը»⁴:

Ս. Էջմիածինը գաղթականներին Հայաստանի շրջանները բաժանելուց բացի, հիվանդներին վաճում էր խնամում. «Վեհափառ հայրապետի հրամանով վանքի գյուղի

միջի տունը, նախկին տղայոց դպրոցը, փոխարկվել է հիվանդանոցի, որ տասնյակ հիվանդներ են խնամվում ճեմարանի բժշկի ձեռքով: Գաղթականների մի մասը ևս վանքի գոմանոցումն է, որոնց վրա հոգաժողովուն ունեն ճեմարանի սարկավագ աշակերտները»⁵:

Այնուհետև «Արարատ» ամսագիրը «Տանկահայք» ենթավերնագրի տակ խոսում է մանրամասնորեն Հայաստանի և Կիլիկիայի մեջ տեղի ունեցած 1895—1896 թվականների հայկական կոտորածների մասին, հրատարակելով նաև այդ հարցերի առնչությամբ բազմաթիվ վավերագրեր⁶:

Խրիմյան Հայրիկը 1898 թվին գրում է համար 493, 494, 497, 498, 499 սրբատու կոնդակները ռուսահայոց թեմական արքեպիսկոպոսներին և պատվիրում է աջակցել «ի գործ վերադարձի գաղթականացի հայրենիս»⁷, իսկ 501 կոնդակով Կ. Պոլսի պատրիարքին, որով պատվիրում է բանակցել առ որ անկ է գաղթականների ապահով վերադարձի մասին յուրաքանչյուրը իր հայրենիքը և տեղը, և փնտրելու առաջնորդներին և փոխանորդներին ջանալ՝ ըստ ամենայնի «արգել լինել հետ այսու նորոգ գաղթականությունեան»⁸:

1909 թվականի ապրիլի 25-ին Ամենայն Հայոց Հայրապետի տեղակալ Գևորգ արքեպիսկոպոսը, Կ. Պոլսի պատրիարքական տեղապահ Հովհաննես արքեպիսկոպոս Արշարունուն հետագրում է և խնդրում մանրամասն տեղեկություններ հաղորդել Կիլիկիոյ մեջ տեղի ունեցած վերջին սոսկալի ջարդերի մասին:

Պատրիարքական տեղապահը իր գեկուցագրում մանրամասն տեղեկություններ տալուց հետո խնդրում է, որ սինոդը և հայրապետի տեղակալը օգնության հասնեն Կիլիկիոյ հաղությանը⁹:

Սինոդը որոշում է միանվագ 500 ռուբլի ուղարկել Կիլիկիոյ աղետյալներին¹⁰:

«Արարատ» ամսագիրը 1908 թվականի 1146—1147 էջերում և 1909 թ. 107—108 էջերում տպագրում է Իզմիրյան պատրիարքի կոչը Տանկա-Հայաստանի և Կիլիկիոյ մեջ սովի մասին: Հայրապետական ամսագիրը հրավեր է կարդում նյութապես օգնել սովյալներին: Ս. Էջմիածնի միաբանությունն էլ իր միջից հանգանակում է 280

⁵ Նույնը, էջ 419:

⁶ Նույնը, էջ 420—424, 472—476, 525—530, 578—586:

⁷ «Արարատ», 1898, էջ 235:

⁸ Նույնը, էջ 235:

⁹ «Արարատ», 1909, էջ 526:

¹⁰ Նույնը, էջ 416:

³ «Արարատ», 1896, էջ 417:

⁴ Նույնը, էջ 419:

նույնի և այն Մեսրոպ վարդապետի միջոցով փոխադրում է Կ. Պոլիս, պատրիարքարան¹¹:

1912 թ. նոյեմբերի 10-ին 1482 թվակիր կոնդակով Գևորգ Ե-ն Պողոս-Նուպար փաշային նշանակում է հայրապետական պատգամավոր և 1913 թվականի հունվարի 4-ին՝ ազգային պատվիրակության նախագահ¹²:

Գևորգ Ե-ի հանձնարարությամբ Պողոս-Նուպար փաշան ահագին ճիգ և ջանք թափեց այդ ուղղությամբ, ինչպես երևում է կաթողիկոսի և Պողոս-Նուպար փաշայի միջև փոխանակված հեռագրերից, որոնք տպագրված են «Արարատ»-ի էջերում:

Գևորգ Ե կաթողիկոսը օրհնության և շնորհակալության հատուկ կոնդակ է ուղղում Պողոս-Նուպար փաշային 1914 թ. փետրվարի 20-ին 258 համարով և հանձնարարում է նրան շարունակել որպես իր ներկայացուցիչը՝ ազգագույն իր գործունեությունը¹³:

«Արարատ» ամսագիրը իր 1914 թվականի փետրվար-մարտ համարներում մանրամասն տեղեկություններ է տվել «Տաճկա-Հայաստանի բարեկորդումների ծրագիրը» խորագիրը կրող հոդվածաշարքում, ինչպես նաև Պողոս-Նուպար փաշայի գործունեության մասին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Տաճկա-Հայաստանում սկսվում են թուրքական և քրդական շարժումները, Բիթլիսի, Մուշի, Բաղեշի հայերի կոտորածը:

Գևորգ Ե-ն հրահանգում է իր դիվանին, ինչպես նաև Կ. Պոլսի տ. Ջավեն պատրիարքին՝ «շուտով մանրամասն զեկուցանել Բիթլիսի, Մուշի հայերի վիճակի մասին, լրագրերում հուզիչ լուրեր կան»¹⁴ և ստանում է տեղեկություններ այդ իրադարձությունների կապակցությամբ:

1914 թ. սեպտեմբերի 28-ին 1511—1523 թվահամար կոնդակով կոչ է անում իր բարձր հովանավորության ներքո առնել հայ ժողովրդին եղբայրական օգնության գործը, որի նպատակն է ամեն կերպ խնամել պատերազմից վերադարձած վիրավոր և հիվանդ զինվորներին և նյութապես օգնել նրանց անօգնական ընտանիքներին¹⁵:

1914 թ. նոյեմբերի 15-ին 1750, 1751 համար կոնդակներով Երևանի փոխ-թեմակալ

տ. Խորեն եպիսկոպոսին և Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ տ. Մեսրոպ եպիսկոպոսին հրահանգում է անհապաղ գնալ պ. պ. Հովսեփ Խունունցի, Ծիրվանզադեի, Հովհաննես Թումանյանի և Սմբատ Խաչատրյանի ընկերակցությամբ ուսուսանական պատերազմի ճակատ, նախ հայտնել գործի հրամանատարներին Նորին վեհափառության օրհնությունն ու բարեմաղթությունները, երկրորդ՝ գորաքանակն այցելելու ժամանակ հարմարավոր տեղում կատարել Կայսերական մաղթանք, օրհնելով գորականներին ու գործին, երրորդ՝ հաղորդել բոլոր հայ զինվորներին և կամավորներին՝ լինել միշտ պարտաճանաչ, լավ և օրհնակելի բոլոր գործերում, չորրորդ՝ քննել Ռուսաց տիրած մասի հայ գյուղական ժողովրդի վիճակը և նրանց կրոնական ու բարոյական և տնտեսական կացության մասին մանրամասն տեղեկություն ժողովել, և, հինգերորդ՝ ուսումնասիրել հայոց ազգային կրոնական ու աստվածահաճո հաստատությունների, կալվածների վիճակը. նաև նույն շրջանի հայ հոգևորականության մասին տեղեկություն քաղել, պատվիրելով վերջինս միշտ մխիթարել հոգեպես և բարոյապես հայ ժողովրդին, որ ծանր կացության մեջ է, շրջագայությունից հետո մանրամասն զեկուցագիր ներկայացնել Նորին վեհափառության¹⁶:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը հայ ժողովրդի համար հանդիսացավ կործանարար:

Եղեռնի օրերին ս. Էջմիածինը իր կարելին արել է փրկելու համար մնացորդը մեր ժողովրդի:

Ս. Էջմիածնի կատարած դերն ընդգրկում է գործունեության մի քանի բնագավառ: Հատկապես շատ կարևոր էր ս. Էջմիածնի հովանավորությամբ գործող եղբայրական օգնության հանձնաժողովի կատարած աշխատանքը: Գաղթականների օգնության գործը արդյունավորապես կազմակերպելու համար երջանկահիշատակ Գևորգ Ե կաթողիկոսը գրում է իր 28 դեկտեմբեր 1914 թվականի համար 1990 կոնդակը, որ վշտահար հայրապետն ասում է. «Դարձյալ լսում ենք Հայաստան աշխարհի ողբը և աղաղակը՝ մեր սիրելի զավակների անօգնական վիճակի մասին»¹⁷:

Կաթողիկոսի հրամանով Երևանի փոխ-թեմակալ տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրատբեկյանը մեկնում է Իգդիր, կազմակերպելու եղբայրական օգնության հանձնաժողով,

¹¹ Նույնը, էջ 187:

¹² «Արարատ», 1914, էջ 120—121:

¹³ «Արարատ», 1914, էջ 195—198, 217—219, 404—406:

¹⁴ Նույնը, էջ 325:

¹⁵ Նույնը, էջ 870—873:

¹⁶ «Արարատ», 1914, էջ 1066:

¹⁷ «Արարատ», 1915, հունվար, էջ 3, 4, 5:

կարգադրություններ անելու, ընդունելու և խնամելու ժամանող գաղթականներին:

Այդ օրերին շարունակվում է գաղթական արևմտահայերի հոսանքը դեպի Իգդիր: Դարձյալ կաթողիկոսի հրամանով Իգդիր է մեկնում նաև տ. Գարեգին վարդապետ Լուսեփյանը, տեղական հանձնաժողովի հետ ընդունելու և պատասխարելու գաղթականներին, ինչպես նաև կազմակերպելու նրանց փոխադրության գործը դեպի Էջմիածին: Նույն նպատակով Արիստակես վարդապետը և ճեմարանի մի քանի ուսանողներ մեկնում են Մարգարա գյուղը՝ սնունդ մատակարարելու գաղթականներին և ճանապարհելու նրանց դեպի ս. Էջմիածին:

1914 թվականի դեկտեմբերի 26-ին ս. Էջմիածին է հասնում գաղթականների առաջին մեծ հոսանքը: Ցուրտը, քաղցը, հոգևածությունն ու բարոյական տանջանքները միանգամայն ճնշել և կենդանի մեռելներ էին դարձրել գաղթականներին: Այդ մասին մանրամասն նկարագրում է Կարևո շրջանի վարժարանների տնօրեն Ա. Բաբաջանյանը «Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս գաղթեցինք» հոդվածաշարում¹⁸:

1915 թվականի փետրվարի 13-ին ս. Էջմիածինը իր միջոցներով գաղթականների համար բաց է անում հատուկ հիվանդանոց, որի ղեկավարությունը հանձնվում է թիշկ Ծգսեմտ Տեր-Հարությունյանին:

Այդ օրերին արդեն դեպի Էջմիածին էր շարժվում նաև Վաասպուրականի 120 հազար գաղթական հայությունը: Գևորգ Ե կաթողիկոսը իր համար 462 սրբատառ կոնդակով¹⁹ կոչ է անում. «Լիալոյս եմք, զի ամենայն պարտաճանաչ և գիտակից ազգայինք մեր սրտեռանդն ոգով օգնեցնեն նիւթապէս և բարոյապէս վասն շինարար փրկարար գործունեութեանս աչտորիկ՝ յօգուտ և ի փրկութիւն փախտական գաղթականաց մերոց»²⁰:

Սրտատուչ է նաև Եղբայրական օգնության հանձնաժողովի 1915 թվականի ապրիլյան կոչը, ուղղված համայն հայ ժողովրդին:

«Արարատ» ամսագրի 1915 թվականի հունիս-դեկտեմբեր համարներում կան հաշվեցուցակներ հետևյալ վերնագրով. «Հաշիվ ս. Էջմիածնի Սինդոքում գաղթականների աճուրդով ստացված գումարների»²¹, Ըստ

հաշվեցուցակների, 1915 թվականի օգոստոսի 1-ից մինչև 1917 թվականի դեկտեմբեր ամիսը հանգանակությամբ և նվիրատվությամբ Եղբայրական օգնության ֆոնդին մուտք է եղել 3.187.778 ռ. 65 կ.:

Հայ ժողովրդի վշտահար Հայրապետը 1915 թ. ապրիլի 7-ին իր կոչերով և հետագրերով դիմում է նաև աշխարհի պետությունների ղեկավարներին («Արարատ» 1915 թ. էջ 170—175), հրավիրելով նրանց ուշադրությունը հայ ժողովրդի նահատակության վրա: Համանման գրություններ ուղղում է Կովկասի փոխարքա կոմս Իլյարիոն Իվանովիչ Վարանցով-Դաշկովին, Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սերգեյ Դմիտրիևիչ Սազանովին, Իտալիայի թագավոր Վիկտոր Էմանուել Գ-ին, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահին, ֆրանսիական հանրապետության նախագահին, Անգլիայի թագավոր Գևորգ Ե-ին:

Վեհափառ Հայրապետը աշխարհի մեծ պետությունների ղեկավարներին գրած իր դիմումների մասին տեղյակ էր պահում Ազգային պատվիրակության նախագահ և իր անձնական ներկայացուցիչ Պողոս-Նուպար փաշային:

Գևորգ Ե-ի ապրիլի 7-ի թվակիր դիմումներին պատասխանում էին ռուսական արտաքին գործոց մինիստր Սազանովը և փոխարքա Վարանցով-Դաշկովը, ինչպես նաև Անգլիայի արտաքին գործոց նախարար Գրեյը («Արարատ», 1915, էջ 175—176):

Հայ գաղթականներին օգնելու կոչով Գեվորգ Ե-ն մասնավորապես դիմում է ԱՄՆ-ի նախագահին, ասելով. «Իմ ժողովրդի Տաճկաստանում կրած տանջանքներն անհուն են և անսահման: Մարդկային պատմությունն այդպիսի օրինակներ չունի»²²:

Հայոց Հայրապետը իր 21 մարտի 1916 թ. համար 670 կոնդակով դիմում է նաև Ամերիկայի բարձրաստիճան եկեղեցականներին՝ Ուիլյամսի, Լեոնարդի, Մըլ-Քորմանի և Ռայլընդրայի (եպիսկոպոսների), և կոչ է անում նրանց իրենց գործակցությունը քերել հայ բազմաշարքար և նահատակ ժողովրդին, որպեսզի «մի խախտեցի ի հիմանց ընդ Արևելս» ի դրոմս հնոյ աշխարհին առաքելաշախիղ եկեղեցիս Հայաստանեայց, որոյ ի նախկին դարուց անդի շաղախմամբ արեան Քրիստոսի նահատակաց անսասան հատատեալ ի վերայ վիմին հաւատոյ»²³:

Գևորգ Ե կաթողիկոսը կոչեր էր ուղարկում նաև Անգլիա և Ֆրանսիա, օգնելու

²² «Արարատ», 1915, էջ 843—844:

²³ «Արարատ», 1916, էջ 163—166:

¹⁸ «Արարատ», 1915, փետրվար-մարտ, էջ 150—169, 573—585:

¹⁹ «Արարատ», 1915, էջ 101—103:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 103:

²¹ «Արարատ», 1915, էջ 150—151, 505—512, 664—667, 793—799, 925—928:

հայ ժողովրդին: 1916 թ. մայիսի 22-ին Լոնդոնի հայ փախստականներին օգնող ընկերության պատվավոր քարտուղար, վերապատվելի Հարող Բաքատուն տեսակցություն է ունենում Գևորգ Ե-ի հետ և պատմում նրան Անգլիայում գործող հանձնաժողովների և ընդհանրապես հայանպաստ շարժման մասին: Անգլիայում կազմակերպված հայանպաստ շարժման գլուխն են կանգնում Լոնդոնի Լորդ Մերթ, Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսը, Յորքի եպիսկոպոսը, Կարդինալ Պորթ, Լոնդոնի ռուսական դեսպանը, լորդ Ջեյմս Բրայսը և այլ երևելի անձնավորություններ: Հանձնախումբը Կովկաս է փոխադրում 38 հազար 239 անգլիական ոսկի հայ տառապյալներին բաշխելու:

Հիշարժան է լորդ Ջեյմս Բրայսի անկաշատ գործունեությունը ի նպաստ հայ ժողովրդի արդար դատի պաշտպանության: Հանրահայտ են մամուլում տպագրված նրա զեկուցումները: Ահա այդ առիթով է, որ ի գնահատումն նրա կատարած ազնիվ հայանպաստ գործունեության, 1916 թ. ապրիլի 27-ին Գևորգ Ե-ն կոնդակով գրում է Ջեյմս Բրայսին. «Ձի արդարամիտ և ազնուագույն որդիք ազգաց մեծաց և ազատաց, յորոց և զմին զվսեմաշուք Տերդ դիտել գիտեմք, զպաշտպանութիւն տկարացն ընկալեալ յանձինս, փութացին դատ առնել հրապարակաւ ընդ Մեզ և ընդ ոսոխի մերում և չտալ թող զի իսպառ կոխան լիցուք ոտից թշնամեաց մերոց»²⁴:

Մեծ եղեռնի դժվարին օրերին Ֆրանսիայում կազմակերպվում է ֆրանս-հայկական մի ընկերություն, որն իր ամենաջերմ համակրության զգացումներն է դրսևորում հայ ազգի հանդեպ: Այդ հանձնաժողովը բաղկացած էր նշանավոր անձերից: Այդ հանձնաժողովին ևս Գևորգ Ե կաթողիկոսն ուղղում է իր գոհունակության և օրհնության խոսքը, մաղթելով նրանց կատարյալ հաջողություն, հույս հայտնելով, որ նրանց համակրությունները, և անձնվիրությունը հայ դատի պաշտպանության նկատմամբ կըպասկվի հաջողությամբ և հայ նահատակ ժողովուրդը հավետ երախտապարտ կլինի նրանց:

Գևորգ Ե իր մասնակի ուշադրությանն է արժանացնում Անատոլ Ֆրանսի գործունեությունը ի նպաստ հայ ժողովրդին²⁵:

Համանման կոնդակներ Գևորգ Ե-ն գրել է Ժնևի հայանպաստ հանձնաժողովի նախագահ Լեոպոլդի Ֆաուրիին, որտեղ վըշտահար հայրապետը գրել է. «Գոհանամք զՁեզ, զի տառապանս հօտին մերոյ, ոչ հա-

մեցաք տարածանել զբազուկ մարդասիրականիդ և հայրանակակցացդ ի բարձուստ, ի լերանց Ալպեաց... Շնորհս ունիմք առ Ձեզ վասն գործոց առաքինութեան Ձերոյ»²⁶:

Գևորգ Ե-ն կատարում է նաև գործնական քայլեր, կորուստից փրկելու համար մեր մշակույթի արժեքավոր գանձերը: Կաթողիկոսը, նկատի առնելով ռուսական զորքերի առաջացումը, Մուշի և շրջակա գյուղերի ազատագրումը ռուսների կողմից, նշանակում է մի աշրավախումբ (Մայր Աթոռի միաբան Իսահակ սրկ. Տեր-Ղազարյան (հետագայում Գյուտ եպիսկոպոս), ճեմարանի տեսչի օգնական Ավետիք Տեր-Պողոսյան և ճեմարանի ուսուցիչ Բահաթուր Բահաթուրյան), որոնք Մայր Աթոռից պիտի գնային Մուշ և նրա շրջակայքը, հետևյալ հրահանգություններով.

ա) Մուշի և շրջակայքի ժողովրդի գաղթի ժամանակ, վանքերի և եկեղեցիների գույքը, զարդերը, եկեղեցական անոթները, որոնք զանազան թաքստոցներում պահված էին, ինչպես նաև վանքերին և եկեղեցիներին պատկանող ձեռագրերը գտնել, հավաքել, ցուցակագրել և ուղարկել Մայր Աթոռ:

բ) Ծանոթանալ ժողովրդի այժմյան վիճակին, ուր լինելու և քանակի մասին, հնար եղածին չափ, ավերից և կողոպուտից ազատված ազգագրական, հնագիտական արվեստի և այլ մնացորդները ժողովել և հասցրնել Մայր Աթոռ՝ ա. Էջմիածին, ինչպես և տեղական թշվառ հայ ժողովրդի մնացորդներին ցույց տալ հոգատարություն և խնամարգություն:

Մուշ գնացող արշավախմբի անդամները 1916 թ. մարտի 29-ին մեկնում են Մայր Աթոռից և մայիսի 29-ին վերադառնում ա. Էջմիածին ու վեհափառ Հայրապետին ներկայացնում իրենց զեկուցագիրը: Պարզվում է, որ Մուշի շրջանի վանքերը ավերված են, ա. Կարապետի վանքի զանգակատունը կանխօրոք մտածողությամբ և ուժանակի միջոցով պայթեցված: Այդ շրջանում մնացել են վեց հազար հոգի: Արշավախմբի անդամները գտել են մի թաքստոց ա. Կարապետի վանքին պատկանող եկեղեցական զգեստների ու սպարքների ու մասնավոր անձանց մոտ գտնվող արժեքավոր ձեռագիր մատյաններ, որոնք հանձնաժողովի անդամների շնորհիվ բերվել են Մայր Աթոռ²⁷:

Արժանի է հիշատակության նաև Վասպուրականի վանքերի որոշ արքությունների և մշակութային արժեքների ազատագրումը Հովհաննես վարդապետ Հյուսյանի կողմից.

²⁴ Նույնը, էջ 814:

²⁵ «Արարատ», 1916, էջ 369—386:

²⁶ Նույն տեղ:

²⁷ «Արարատ», 1916, էջ 566—586:

Դիվանի գրություն մայր տաճարի լուսարարապետի անունով, որով հանձնարարվում է Վանից տեղի Հովհաննես վարդ. Հյուսիսային ողարկած եկեղեցական արծաթյա իրերը բանալ տեղի Սահակ արքեպիսկոպոս Այվատյանի և լուսարարապետի օգնական Արիստակես վարդապետի ներկայությամբ, ցուցակագրել և պահել Մայր տաճարի խորանում, ցուցակը ներկայացնել դիվանատուն²⁸:

«Արարատ»-ը իր հրատարակության առաջին օրից զբաղվել է ոչ միայն հայության արևմտյան հատվածի լեզվական հարցերով

(«Արարատ», 1868, համար 1), այլ նաև հանգամանորեն զբաղվել է արևմտահայության ազգային, եկեղեցական, ազատագրական ու հայկական հարցերով:

Հայ ժողովրդի համար տագնապալի օրերին «Արարատ»-ը հույս և հավատ ներշնչելով բովանդակ հայ ժողովրդին իր պայծառ ապագայի մասին, գրում էր. «Հայ ժողովրդի առաջադիմության համար հայ գիրը և գրականությունը հիմնական սկզբունքն է և հայ մարդը լուր ծանր, նեղ օրերին անգամ գրի-գրականության վրա պետք է կենտրոնացնի իր ուշքը»²⁹:

²⁸ Նույնը, էջ 778:

²⁹ «Արարատ», 1917, էջ 850:

Ն. ԹԱՀՄԻԶՅԱՆ

(Արվեստագիտության թեկնածու)

«ԱՐԱՐԱՏ» - Ն ՈՒ ԵՐԳ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ

Մայր Աթոռի առաջին պաշտոնաթերթը, կրոնական միակ հանդես և ուսանալի մամուլի հնագույն օրգան «Արարատ»-ը, որ իր կրոնական, ազգային, գրական-քաղաքական, գիտական և հայագիտական բաժիններով մեծապես նպաստեց հայոց պատմության, գրականության ու արվեստի ուսումնասիրությանը և սնեց ու դաստիարակեց հայ գիտնականների մի ողջ կամառ, իր էջերը լայնորեն բացեց նաև երգ-երաժշտության, և, մասնավորապես, հայ երաժշտության խնդիրների արծարծման ու լուսաբանությանը: «Արարատ»-ում տպագրված և հայ երաժշտության հարցերին վերաբերող նյութերի առանձնացումը, դասակարգումը, քննադատությունն ու գիտական մշակումը կարող էր մի մեծագործության ծրագիրը դառնալ: Ամսագրիս մեջ՝ նրա գոյության հիսնամյա պատմաշրջանում երևացած ու մեզ հետաքրքրող նյութերը խմբավորվում են հետևյալ չորս կետերի շուրջ. ա) ժամանակի հայ երաժշտական ընթացիկ կյանքի արտացոլումը, բ) մախորդ դարավերջի ու ներկա դարասկզբի հայ երաժշտական մշակույթի զարգացման հետ կապված մի քանի կարևոր երևույթների քննությունը, գ) հայ հին երաժշտության պատմության ու տեսության հարցերի լուսաբանությունը, և դ) երաժշտության ընդհանուր պատմության վերաբերող առանձին խնդիրների պարզաբանումն ու միջազգային երաժշտական կյանքի մի շարք երևույթների անդրադարձումը: Սույն հոդվածում համառոտակի կանգ կառնենք նշված կետերից միայն առաջինի վրա:

Ա

Ժամանակի երաժշտական ընթացիկ կյանքն արտացոլում են՝ այլևայլ լուրերն ու հաղորդումները, ազգային-կրոնական, եկեղեցական և թատերական-դպրոցական առօրյայի փաստերը, գրախոսություններն ու առանձին լսելի-դաժողներին նվիրված հոդվածները:

Այլևայլ լուրերն ու հաղորդումները, քննականաբար, խայտաբղետ պատկեր են ներկայացնում: Դրանցից իմանում ենք, թե ե՞րբ և ի՞նչպիսի՞ երաժշտական գրքեր են հրատարակվել Էջմիածնի տպարանում կամ այլուր, թե ազգային երաժշտական ի՞նչ երևույթներ մթնոլորտ են ստեղծել տեղում և զաղթօջախներում, և կամ թե ի՞նչպիսի՞ն են եղել Մայր Աթոռի վերաբերմունքը դեպի մեր այս կամ այն ստեղծագործողը և այլն: Դժվար է այստեղ խիստ դասակարգում կատարել: Որոշակի պատմաշրջանի հայ երաժշտական կյանքի ուսումնասիրության առումով շահեկան տվյալներ են՝ օրինակ՝ Պոլսում Եր. Տեր-Անդրեասյանի ձեռնարկած աշխարհաբար Ծարականի մասին տեղեկությունը¹, Մաղ. արք. Օրմանյանի հրահանգով, Պեշիքթաշի ս. Աստվածածին եկեղեցու երաժշտապետ Ար. Բը-ժըշկյանի՝ եվրոպական ճաշակով պատրաստած մանկական ճոխ երգարանի վերաբերյալ տեղեկությունը², և կամ Էջմիածնում հայ կամավորների հավաքին ու մի ամբողջ գիշեր տևած ինքնաբուխ երգեցողության վերաբերող տեղեկությունը³ և նմաները, որոնց վրա մեկ-մեկ ծանրամալը մեզ հետոն կտաներ: Ավելի կարևոր է ի մոտո ծանոթանալ այն հաղորդումներին, որոնք ցույց են տալիս Էջմիածնի վերաբերմունքը դեպի Կոմիտաս վարդապետը: Պարզվում է, որ Մայր Աթոռը սկզբից ևեթ նկատելով Կոմիտասի բացառիկ տաղանդը, ամեն կերպ աջակցել է երաժշտին՝ բարձրագույն կրթություն ստանալու և կյանքում իր առաքելությունը կատարելու գործում: «Ընմարան ավարտած սաներից արժ. Կոմիտաս վարդապետը,—կարդում ենք ամսագրի էջերում,—որ երգեցողության ուսուցիչ էր ճեմարանում անցյալ տարի և այս տարի Թիֆլիզում

¹ «Արարատ», 1902, էջ 1127:

² «Արարատ», 1904, էջ 328—329:

³ «Արարատ», 1915, էջ 289:

պ. Եկամյալանին էր աշակերտում, իրավունք ստացավ Նորին Վեհափառությունից արտասահման գնալու և երաժշտական արվեստում կատարելագործվելու: Հայր Կոմիտաս վարդապետի ուսման ծախքն հոգավ խոտաացել է հայտնի բարեգործ պ. Աղեքսանդր Մանթաշյանը, որին այդ առթիվ ազգիս Վեհափառ կաթողիկոսն յուր առաքելական օրհնությունն հանձնեցավ տալ հատուկ կոնդակով⁴: Ավելի ուշ, Էջմիածինը ոչ միայն գրկաբաց ընդունում է արտասահմանում կրթությունն ավարտելով վերադարձած Կոմիտասին, այլև արտանցողունելով նրա՝ հայ եկեղեցական երաժշտության մեջ աշխարհիկ-ժողովրդական հիմքեր որոնելու և հայտնաբերելու ձեռնարկները, «մեն սպագա» է կանխատեսում կոմպոզիտոր-երաժշտագետին: Ահա թե ինչպես է արձագանքել ամսագիրը՝ Կոմիտասի կազմակերպած երկույթներից մեկին: «Երազիրը հարուստ էր և բազմազան՝ հոգևոր և ժողովրդական երգեր, դասախոսություններ երաժշտության պատմությունից, գավելտական գեղեցիկ արտասանություններ: Ծառ հետաքրքրական էր մանավանդ Ռ. Կոմիտասի դասախոսությունը, որով սպացուցանում էր, թե հայոց եկեղեցական եղանակները ժողովրդական են՝ շարականները համեմատելով ժողովրդական երգերի հետ: Բոլոր ներկա եղած հանդիսականները երաժշտական ճշմարիտ վաղելք ստացան երկույթից և ամենագոհ սրտով և ոգևորությամբ լի թողին դահլիճը: Հ. Կոմիտասը, կարող ենք վստահությամբ ասել, մեն սպագա ունի հայոց երաժշտության պատմության մեջ, ցանկանք, որ նա յուր բարի ձգտումներն իրագործել կարողանա»⁵: Վերջապես, ամսագիրը խորին հարգանքի տողեր ունի նվիրված Կոմիտասին, նաև նրա գործունեության հետագա տարիներին վերաբերող արտասահմանյան երկույթների առնչությամբ: «Ս. Էջմիածնի միաբան Ռ. Կոմիտաս վարդապետը, գրված է այնտեղ, — Փարիզի «Salle des Agriculteurs»-ում և «l'Ecol d'Art»-ում տվել է հայկական համերգ, մի քանի սիրողների մասնակցությամբ: Գաղղիական⁶ հատկապես մասնագիտական երաժշտական երկշաբաթաթերթերը «Le Courrier Musical» № 24, «Le Mercure Musical» № 23—24, «Le Monde Musical» № 23 և «L'Auror» օրաթերթը իրենց դեկտ. 21-ի համարում հիացմամբ են խոսում այն համերգների մասին: Խոսք չեն գտնում գովելու հայոց պատարագի արարողության եղանակների քաղցրությունը, վիճակները և ներդաշնակությունը: ...հացի Կոմիտաս վարդապետից մասնակցություն են ունեցել օրիորդ Ծուշիկ և Մարգարիտ Բաբայանները և պ. Մուղույան, Ծախ-Մուրադյան երգել և նվագել են. իսկ պ. Չոբանյան մի գեղեցիկ դասախոսությամբ ծանոթացրել է ժողովականներին հայոց բանահյուսության հետ: Բոլոր մասնակիցները իրենց շնորհակալ երգերով և նվագով հիացրել են հանդիսականներին և

իրենց մայրենի երկրի հանճարը փայլեցրել: Դենեք պատեղ բանիմաց և երաժշտական արվեստին տեղյակ անձանց կարծիքը» և այլն⁷: Սրանով չեն սպառվում ամսագրում Կոմիտասին վերաբերող նյութերը, ինչպես կտեսնենք ստորև: Բայց այս փորձիկ հաղորդումներն իսկ, փաստերի լեզվով ըստ ամենայնի գծում են Էջմիածնի հետ Կոմիտասի ունեցած հարաբերությունների իրական պատկերը:

Ազգային-կրոնական կյանքի փաստերը, որ ընդհանրապես տրված են դարձյալ հաղորդումների ձևով, հիմնականում վերաբերում են սովետական տարրեր տոների, ինչպես՝ Հոփսիսմանց-Գայիան-հանց, ս. Սահակի և Մաշտոցի, առհասարակ Թարգմանչաց, Վարդանանց, կաթողիկե Էջմիածնի, Գեվորգ 'Ի-ի անվան ու ճեմարանի բացման տարեդարձերի, կամ Երևանում թե Թիֆլիսում հաստատվող որևէ նոր դպրոցի, այլև ուրիշ առիթներով կազմակերպված հանդեսներին ու գրական-երաժշտական երկույթներին: Դրանք ունեն ճանաչողական նշանակություն: Ասենք՝ Կոնդրյան ճեմարանի բացման տարին, տոնակատարության միջոցին «երբեմն գինվորական նվագաձուռաց խմբին եղանակներ, և մերթ դարաց ազգային ընտիր և գեղեցիկ երգեր» են հնչել⁸, որտեղից պարզ է, թե նվագախումբը հրավիրված է եղել: Զինվորական հրավիրված նվագախմբի հանդիպում ենք նաև ավելի նոր ժամանակներում, երբ այն՝ հայ գրերի գյուտի 1500 և հայ տպագրության 400-ամյակի առիթով Էջմիածնում անցկացված շքեղ հանդիսություններին մի հավելյալ փայլ է տվել⁹: Բայց 1890-ական թվականներին ճեմարանը ունեցել է և իր սեփական նվագախումբը, որ հանդես է եկել Վարդանանց տոնի առթիվ: «Հանդեսը բացվեց «Նորահրաշ» շարականով: Այնուհետև կարդացին ճառեր, հատվածներ Եղիշեից և ոտանավորներ մեր նորագույն բանաստեղծներից: Ծեմարանի նվագախումբը և երգեցիկ խումբը փոփոխաբար նվագում էին և երգում»¹⁰: Նման հանդիսությունների ժամանակ ճեմարանի երգեցիկ խումբը կատարել է ոչ միայն հոգևոր, այլև աշխարհիկ բովանդակության ազգային երգեր¹¹, որոնց մի զգալի մասը հայրենասիրական ազնիվ զգացումներ արծարծելուն զուգընթաց, երաժշտական եվրոպական ճաշակի ընկալման ու տարածման միջոց է ծառայել մի մեջ: Եվ հետաքրքիր է, որ Էջմիածնի միջավայրը, պատրաստակամությամբ ընկալելով առաջադիմական այդ հոգերը, հիշյալ երգերի ոճով նույնիսկ նորերն է ստեղծել, մերթ ընդ մերթ հրատարակելով դրանք ամսագրիս էջերում, հայկական ձայնահնչե-

⁶ Բերված են մի ամբողջ շարք հիացական կարծիքներ Ս. Հարությունյանի թարգմանությամբ: «Արարատ», 1907, էջ 142:

⁷ «Արարատ», 1874, էջ 345:

⁸ «Արարատ», 1918, էջ 16 (հավելված ԺՄ, համարի):

⁹ «Արարատ», 1892, էջ 170:

¹⁰ Տե՛ս «Արարատ», 1879, էջ 319:

⁴ «Արարատ», 1896, էջ 189:

⁵ «Արարատ», 1901, էջ 217:

րով, ինչպես օրինակ՝ «Ցաւոր օրհնութեան բացման ճեմարանի Ուղերձը»¹¹, եռաձայն Ուղերձը, «Առ վեհափառ Հայրապետն Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Մակար»¹² և այլն: Տարբեր հանդեսներին նվիրված բազմաթիվ հաղորդումների շարքում անկասկած ուշագրավ են երկուսը ևս, որոնք նկարագրում են Երեւանում՝ Ղևոնդ Ղազարյան և Թիֆլիսում՝ Մարիամյան-Հովնանյան օրհորդաց դպրոցների բացման տոնախմբությունները: Երկու առիթներով էլ, պատարագի ընթացքում, հայ դեռատի օրհորդները կատարել են երգեցիկ դպիրների և սարկավագների պաշտոնը: Ղևոնդ Ղազարյան դպրոցի աղջիկների մասին Ջ. Տեր-Ջաքարյանց գրում է. «Դպրոցի օրհորդք թան և չորս թվով միակերպ մաքուր հագուստով կատարում էին երգեցիկ դպրաց պաշտոնը պ. Սամսոն ձայնագրագետ ուսուցչի դարապետությամբ:... Այն տեղ էր տեսնելու՝ թե օրհորդաց ներդաշնակ, քաղցրաձայն և հրեշտակային ժամերգությունը որքան կզմայլեցնեին ժողովուրդը»¹³: Ավելի հետաքրքիրն այն է, որ այս, առաջին հայացքից նոր կարծեցյալ, տեսարանը Մարիամյան-Հովնանյան դպրոցի օրհնության ժամանակ, կուսանաց Անապատի ու Ստեփաննոս եկեղեցում, պարզվել է՝ «ըստ վաղեմի սովորության»։ «Ինչպես որ կանխավ որոշված էր, ժամը 10-ին Գեր. Գաբրիել արքեպիսկոպոս Առաջնորդը մատուցեց սուրբ պատարագը կուսանաց Անապատի սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցւոյն մեջ, և պատարագին սպասավորեցին պարկեշտասուն կուսանքն ըստ վաղեմի սովորության»՝ սարկավագությամբ և դպրությանը»¹⁴:

Աստիճանաբար դուրս գալով սոսկ հաղորդումների շրջանակներից, շահեկան նյութեր ենք գտնում նաև բուն եկեղեցական կյանքի վերաբերյալ: Դրանցից հիշատակելի են՝ Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիների սարկավագների ու դպիրների «խնդրագիրը» Մայր Աթոռին՝ իրենց նյութական անձուկ դրության բարելավման առնչությամբ¹⁵, Սմբ. քհ. Սարգսյանցի հողվածը՝ գյուղական քահանաների նյութական վիճակի մասին¹⁶, և հատկապես՝ քահանայացուների ընտրության ու պատրաստության կանոնների «Ծրագիրը», որտեղից իմանում ենք, թե մասնավորապես երգեցողության ասպարեզում քահանայացուներից ներկա դարսակցներին էլ դեռևս պահանջվում էր՝ «շարականների և տաղերի անսխալ երգելը համաձայն հնի կամ ձայնագրյալ շարականի»¹⁷:

Թատերական ներկայացումները լուսաբանող գրություններում մեզ հետաքրքրողն այն է, որ նրանցում երբեմն հանդիպում ենք արտահայտությունների, որոնցից հետևում է, թե հիշյալ ներկայացումները Արեւելյան Հայաստանում ևս տրվել են՝ նայած տեղին

ու պայմաններին՝ որոշ երաժշտական ձևավորումով: Ըստ եղած տվյալների, պրոպիսիան է եղել պարագան, օրինակ՝ Խորեն եպիսկոպոսի «Արշակ Բ»-ի երևանյան ներկայացման դեպքում, ս. Սարգսյան կից հոգևոր դպրոցի մեծ դահլիճում, որտեղ՝ «զինվորական երաժշտաց լուեհն ու երրորդ զանգակի ձայնն հետո բացվեցավ վարագույրը և երևեցան Հայոց ձյունազարդ լեռանց գագաթները»¹⁸:

Գալով դպրոցներին, պետք է ասել, որ «Արարատ»-ը միշտ էլ լուրջ ուշադրություն է դարձրել նրանցում հայ տղամիկ երգի ուսուցումը պատշաճ մակարդակի վրա դնելու խնդրին: Դեռևս ամսագրի առաջին համարներում գետնելված մի քանի նյութերից, ինչպիսիք են՝ վանական դպրոցների «Կանոնադրությունը»¹⁹, Ռուսաստանի հայ թեմական ղեկավարների «Կանոնադրությունը»²⁰ և այլն, երևում է, որ ուսանելի առարկաների շարքում կարևոր տեղ է հատկացվել, մի դեպքում՝ շարականի երգեցողությանը, մյուսում՝ ընդհանրապես ազգային երգ-երաժշտությանը: Նույն այս շրջանում ամսագրի խմբագրությունը նաև մի քանիման հողված է լույս ընծայում ապագա ուսուցիչների կրթության վերաբերյալ, որտեղ խելամիտ շատ առաջարկների կողքին այն մասին, թե «ուսուցչաց կրթությունը պետք է ընթանա ամբողջ ազգային կյանքի հեղեղի հետ, և պետք է լինի յուրյանց ազգայնության, յուրյանց դարու՝ գիտակցության, ձգտման և լուսավորության արտահայտությունը» և այլն, երգ-երաժշտության շուրջ հաստատագրվում է հետևյալը: «Պարտավորյալ է ամենայն աշակերտ [վարժապետանոցի] սովորել՝ երգեցողություն. ջութակի վերայ ածելը և երաժշտության տեսական մասը (!): Պարտավորյալ չէ՝ դաշնամուրը (ֆորտեպիանո), երգեհոն (օրգանը): Ամենափոքրը պնդան պետք է լինի, որչափ և որչափ կարողություն կա կանոնավոր երգեցողության ժողովրդական դպրոցի մեջ՝ և առհասարակ ժողովրդի մեջ»²¹: Այնուհետև ամսագրի էջերում հրատարակվում են նաև երաժշտության ուսուցման մեթոդական հարցերը շրջափող գրություններ ևս, որոնցից հիշատակելի է Գր. Երզնկյանցի հողվածը: Նրանում հեղինակը առաջարկելով՝ երեխաների հետ երգով պարապել 8—9 տարեկան հասակից, ուսուցման հիմնական միջոցը դարձնել լսողությամբ յուրացնելը, բայց հետո անցնել ձայնագրությունը ևս, երգել տալ ինչպես մեկ-մեկ, այնպես էլ խմբովին, սովորեցնել ոչ միայն հոգևոր, այլև աշխարհիկ երգեր, բարձրացնում է դասավանդման համադրական (սինթետիկ) և վերլուծական (անալիտիկ) մեթոդների խնդիրը ու գտնում, որ տարրական դպրոցներում նպատակահարմար է կիրառել երկրորդը: «Առաջին

¹¹ «Արարատ», 1874, էջ 350—351:

¹² «Արարատ», 1885, էջ 505—507:

¹³ «Արարատ», 1877, էջ 486—487:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 484:

¹⁵ «Արարատ», 1905, էջ 588:

¹⁶ «Արարատ», 1907, էջ 892:

¹⁷ «Արարատ», 1908, էջ 10:

¹⁸ Ս. Մարության, Մեր ազգին թատրոններում համառոտ տեսությունը, «Արարատ», 1870, № 3, էջ 280:

¹⁹ «Արարատ», 1869, № 5, էջ 4:

²⁰ «Արարատ», 1869, № 2, էջ 141:

²¹ Թե ինչպես պետք է պատրաստել մանկավարժ ուսուցիչներ, «Արարատ», 1870, № 6, էջ 47:

եղանակով աշակերտները նախապես սովորում են երաժշտական առանձին ձայները,—գրում է նա,— յոթնյակն, հետո անցնում են ավելի դժվար վարժությունների, և այդպես շարունակելով աշխատում են ավելի բարձրաձայն դեպի բարդը։ Երկրորդ եղանակը առաջինի բոլորովին հակասական է կազմում՝ առաջ ամենահասարակ մի քանի երգեր են սովորում, հետո մի առժամանակ անցնելուց զկնի, ուսուցչի օգնությամբ աշակերտները ամբողջը տարրերի (էլեմենտների) են բաժանում, սոցա էլ առանձին ձայների, որոնք և միմյանցից ջոկվում են յուրյանց բարձրությամբ, ուժով և երկարատևությամբ։ Առաջին եղանակը ավելի գործածական կարող է համարվել մասնագիտաբար երաժշտություն սովորելու ժամանակ, իսկ տարրական ուսումնառանում միայն միակ և բոլորովին տարրական և բնական միջոցը պետք է համարել վերլուծական (անալիտիկական) եղանակը²²։

Գրախոսություններում քննադատվում են ձայնագրային մանկական երգարաններն ու երգեցողության դասագրքերը, երաժշտական ժողովածուներն ու առանձին ստեղծագործությունները, ինչպես և երաժշտագիտական աշխատությունները։ Բայց սրանց անհրաժեշտ է ավելացնել այն մատենախոսությունները ևս, որոնցում քննվում են՝ նաև երաժիշտների գիտական հետաքրքրություններին ուղղակիորեն վերաբերող հայագիտական հրատարակությունները։ Ամսագրում յուր խոսակցության առիթ է տվել Արեւիկյան Հայաստանում լույս տեսած առաջին «Ձայնագրային մանկական երգարան» իսկ, Եզն. քհ. Երզնկյանի աշխատասիրությամբ։ Երգարանը նախ գրախոսել է Սահակ Ամատունին (այն ժամանակ՝ սարկավազ), իրավացիորեն համոզել քերելով խիստ մոտեցում²³։ «Մեղու»-ի էջերում տպվում է արհամարհական մի պատասխան։ Ս. Ամատունին նորից է համոզել գալիս, այս անգամ ավելի խիստ քննադատությամբ²⁴։ Հետո ամսագրի խմբագրությունը երեւի հանձնարարում է Ղզ. քհ. Հովսեփյանին մի անգամ էլ անդրադառնալ Երգարանին, (ինչպես և նույն հեղինակի՝ հայկական ձայնագրության Դասագրքին), ու Հովսեփյանը ևս ելույթ է ունենում նույն արդարացի քննադատությամբ²⁵, թեև վերջում ավելացնում է և այն, որ «պ. Նիկ. Թաշճյանի աշակերտներից միայն Եզնիկ քահանան է աշխատում, իսկ մյուսների հետքն անգամ չեն երևում»։ Ինչ վերաբերում է հիշյալ Դասագրքին, նրա բուն հիմունքներ

ին, ապա կոմիտասը ևս մի առիթով պարզ գրում է, թե «բարեկրոն տեր Եզնիկ քահանա Երզնկյան մեր արևելյան պարզ յոթնյակը տակն ու վերա առավ, կարծելով, թե եվրոպական համաձայն է մերն էլ»²⁶։ Իսկ Երգարանի մասին արված քննադատական խիստ, բայց ողջամիտ դիտողությունները հանգում են այն բանին, որ նրանում՝ երգերը մանկանց ճաշակին ու հասկացողության համապատասխան չեն, երբեմն բռնազորակի կերպով «եվրոպականացված» են, պատահում են խոսքերի ու եղանակների անհամաձայնության դեպքեր, վերջիններս էլ (եղանակները) սխալաշատ են, և որ կարևորն է՝ առհասարակ մանկական երգարանի համար մատչելի և ոճով ազգային նյութը (և՛ խոսքերը, և՛ երաժշտությունը) պետք է քաղել, հիմնականում, հայ ժողովրդական բանահյուսության զանազանից։ Եվ հարկ է նշել, ի պատիվ «Արարատ», թե նա այնքան լավ պրոպագանդեց երգարան կազմելու այս կարևոր սկզբունքը, որ մեզ մոտ ի վերջո հրապարակ եկավ դա կիրառելու ընդունակ երաժիշտ էլ, հանձին Սպ. Մելիքյանի։ Ու երբ վերջինս լույս ընծայեց երգեցողության իր Դասագրքը (հիմնականում հայ ժողովրդական, ազգային ու նաև բուն եվրոպական ճաշակով հաղթված ու դասակարգված երգերով), ամսագիրը ողջունեց այն²⁷։ Ուշագրավ է մի պարագա. ինչպես ընդհանրապես արևելահայ, այնպես էլ, մասնավորապես, Էջմիածնի միջավայրը, ընդլվելով Եզնիկ քահանայի կատարած բռնազորակի «եվրոպականացումների» դեմ, միաժամանակ իրապես լայնախոհ մոտեցում է հանդես բերում այն արդյունավոր փորձին, որով Սպ. Մելիքյանը իր Դասագրքում գետնից էր նաև «համաշխարհային հսկողի երաժիշտների գործերից, ինչպես օր. Մոցարտի, Շոպենի և այլ հեղինակների, որոնք փոխադրված են հայերեն և աչքի են ընկնում որպես աշխույժ և կենդանի գործեր, որոնք ունեն ժողովրդական բնույթ»։ Ավելին. ամսագիրը իր էջերը սիրով տրամադրել է տակավին երիտասարդ Սպ. Մելիքյանի մի գրախոսության ևս, ուր հեղինակը քննադատելով Ծահան Սիմոնի կազմած տարրական ձայնագրության «նուդեցությունը», տեղին պնդում է, թե հայ դպրոցներում ձայնագրության ուսուցումը հարկավոր է սկսել ոչ թե Էմիլ Ծելիեի «թվանշանական», այլ միջազգային «զճային» դրությամբ²⁸, հետո

²⁶ «Արարատ», 1898, էջ 112։

²⁷ Տես Ռուբեն Աբելա, Դասագիրք երգեցողության (Ա և Բ տարի, ժողովածու հայ ժողովրդական, ազգային և եվրոպական միաձայն և երկձայն երգերի, կազմեց Սպ. Մելիքյան), «Արարատ», 1918, էջ 390։

²⁸ Սպ. Մելիքյան, Ինչ սխառնում պետք է անցնել երաժշտություն մեր դպրոցներում, «Արարատ», 1902, էջ 1158։

²⁹ Գործ՝ որ վաղուց հաջողությամբ ձեռնարկել էր արդեն Ս. Եկմալյանը Ներսիսյան դպրոցում։ Տես մեր հոդվածը՝ Մակար Եկմալյան, «Էջմիածին», 1958, Բ—Գ, էջ 56։

²² Գր. Երզնկյան, Դասավանդման խորհուրդներ, «Արարատ», 1892, էջ 1068 (Երգեցողություն)։

²³ Մի քանի խոսք Եզնիկ քահանայի «Ձայնագրային մանկական երգարանի» մասին, «Արարատ», 1880, էջ 505։

²⁴ Դարձյալ ձայնագրային մանկական երգարանի համար, «Արարատ», 1881, էջ 182։

²⁵ Դասագիրք հայկական ձայնագրության (վիմատիպ) և ձայնագրային մանկական երգարան անվանյալ գրքանց վերա դատաքննություն, «Արարատ», 1881, էջ 500։

անցնելով հայկականն էլ (Լիմոնջյանի դրությունը): Հայ ժողովրդական (մանավանդ գեղուն) երգի անադարտության պաշտպանության դիրքերից ճշտված դիպուկ քննադատություն է Կոմիտասի գրախոսականը, Լ. Նիկազարյանի՝ Փարիզում հրատարակված «Recueil de chants populaires arméniens»-ի առաջին գրքույկի վերաբերյալ³⁰: Միշտ է, այստեղ Կոմիտասը տակավին չի տարբերում հայ գեղուն-ժողովրդականը՝ քաղաքային-ժողովրդականից, ու նրա մի-երկու միտքը այն մասին, թե «Արաքսի արտասուքը»՝ «բողոքական եկեղեցու երգ է (choral)», «Հերիք որդեակը»-ի եղանակը՝ «տաճկական», իսկ «Կիլիկիա»-ինը՝ «նորմանդական» է և այլն դեռևս քննելի են: Սակայն, ցույց տալով, որ Նիկազարյանի հրատարակած երգերը (որոնցից լոկ մեկն է հայ գեղուն-ժողովրդական «Զիմ գլխին»), ձայնագրված ու ներդաշնակված կամ փոխադրված են ոճական խաթարումների նշանակություն ունեցող և այլ մի շարք սխալներով, սկզբունքային հարց է բարձրացնում նա, երբ գրում է. «Մեր կարծիքով հայ ժողովրդական երգերը դաշնակելուց առաջ պետք է քաջ հմուտ լինել հայ ժողովրդի պատմական, բնական և ազգային պայմաններին, եղանակի կազմության ոգուն, ոճին, բառերի իմաստին, մեր ժողովրդական տաղաչափության, ժողովրդի երգեցողության և արտասանության համապատասխանության և էլի մի շարք այլ բաներին, ապա ձեռնարկել դաշնակելու և հրատարակելու»: Մ. Եկմալյանի ներդաշնակած «Պատարագին» մվիրված Կոմիտասի գրախոսականը իր բովանդակությամբ այնպիսին է, որ դրան հարկ է անդրադառնալ՝ հայ եկեղեցական երաժշտության մեջ բազմաձայնության առաջացման ու զարգացման խնդիրների առնչությամբ: Այստեղ միայն շեշտենք, որ Կոմիտասը հիշյալ հոդվածում մի ամբողջ շարք քննադատական մանրակրկիտ դիտողություններ անելուց հետո, ըստ արժանվույն գնահատելով «Պատարագը», եզրակացնում է. «Հարգելի երաժիշտ պ. Մակար Եկմալյանը մեր երգեցողության ամալի անդատանի մեջ ներդաշնակության անդրանիկ բուրաստանը տնկեց: Սրտանց ուրախ ենք, որ հայերս այժմ կարող ենք պարծել, թե մենք էլ ես չենք մնացել վսեմ գեղարվեստի և կատարելագույն երաժշտության զարգացումից»³¹: Եկմալյանի կարճատև պատասխանի մեջ էլ³², որը խմբագրությունը հրատարակել է լոկ «ի հարգանս պ. երաժշտագետի», ճիշտ նկատումներ կան, ինչպես կոտենենք տակավին: Ամագիրը գրախոսական քննադատականներով արձագանքել է նաև՝ «մեր բեղմնավոր երիտասարդ երաժիշտներից» Ա. Տեր-

Ղևոնդյանի «Մանկական երգերին»³³, Գ. Չեղեքյանի (այն ժամանակ՝ սարկավագ) մշակած երեք խմբերգին (ազգային օրհներգ «Տեր կեցո», «Երբ որ բացուին» և «Մայր Արաքսի») ու Ա. Բարխուդարյանի «Արևելյան պարերին» (դաշնամուրի համար)³⁴, այլև Ռոմանոս Մելիքյանի երկու երգին («Աջան երգ», և «Վարդը»)՝³⁵, որ հաստատագրված են ժամանակին հայ երաժշտագիտության մեջ խմբված, հետաքրքիր գաղափարներ: Քննադատը («Յ. Յ.») մի քանի հակասական մտքեր ունի Ռ. Մելիքյանի ու նրա երգերի մասին, բայց նա հատկապես գիտակցում է այն պարագան, որ Մելիքյանը հայ երաժշտության մեջ անհատական ստեղծագործության ուղղության «ամենից շնորհալի ներկայացուցիչն է» ու հետևյալն է գրում: «Որքան և կարևոր լինի եկեղեցական և ժողովրդական երաժշտության մշակությունը, այնուամենայնիվ հայ երաժիշտը չպիտի սահմանափակվի միայն այդ գործունեությամբ...: Պետք է զատել երաժիշտ-գիտնականը երաժիշտ-ստեղծագործողից, որպեսզի արդյունավետ լինեն երկուսի էլ աշխատանքը: Այդ անջատումը չորս ուղղությամբ կարելի է կատարել. 1. Կարելի է գեղարվեստական տեսակետից արժեքավոր ժողովրդական և եկեղեցական երգերը մշակել՝ բազմաձայն երգեցողության կամ մկագի վերածելով, ինչպես այդ անում է Կոմիտաս վարդապետը: 2. Կարելի է ժողովրդական երաժշտության ոճով մշակել այդ ոճին համապատասխանող նյութեր (իբրև օրհնակ հիշենք պ. Սպ. Մելիքյանի «Զմեռն անցավ»-ը, Կոմիտաս վարդապետի «Կաքավի երգը» և այլն): 3. Կարելի է եկրոպական և արևելյան ոճերի խառնուրդից մի նոր միացյալ ոճ ստեղծել (ինչպես այդ փորձել է, թեև, ի դեպ, բավական անհաջող կերպով, պ. Բաղդասարյանը իր «Մի՛ լար քլբուլ»-ով) և վերջապես 4-րդ՝ կարելի է բոլորովին անտես առնելով հայկական երաժշտությունը (ուզում է ասել՝ երաժշտա-ազգայական նյութերը՝ Ն. Թ.)՝ մվիրվել բացառապես անհատական ստեղծագործության: Ուղղությանց այս չորս տիպերը դեռևս որոշակի չեն բաժանվել հայ երաժշտության այս աղմուկային վիճակի մեջ. միևնույն անձի մեջ հաճախ այդ 4 ուղղությունն էլ միանում է: Անշուշտ այս բանը շատ անգամ վնասում է գործին, որը պահանջում է ուժերի կեդրոնացում՝ իր կատարելագործման համար: Միայն առաջին և վերջին ուղղությունները ունին իրենց համեմատաբար զատված ներկայացուցիչները: Այս 4 ուղղություններն էլ անխըտիր իրենց հատուկ և կարևոր դերն ունին մեր երաժշտական գրականության մեջ, ուստի և ցավալի է տեսնել, որ փոխադարձ ստեղծություն և արհամարհանք է տիրում դրանց միջև: Բոլոր այդ ուղղությունները մի ընդհանուր պատվանդան պետք է ու-

³⁰ Կոմիտաս, Recueil de chants populaires arméniens, («Հավաքածու հայոց ժողովրդական երգերի»), «Արարատ», 1900, էջ 387:

³¹ «Արարատ», 1898, էջ 117:

³² Մ. Եկմալյան, «Արարատի» խմբագրության, «Արարատ», 1898, էջ 324:

³³ Oberton, Մանկական երգեր ձայնակցությամբ դաշնամուրի, երաժշտություն Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանի, «Արարատ», 1914, էջ 1152:

³⁴ Ռոբերտ Գրեյ, Երեք խմբերգ, Արևելյան պարեր, «Արարատ», 1918, էջ 674:

³⁵ Յ. Յ., Երկու երգ, «Արարատ», 1912, էջ 76:

նման՝ հայ ոգին, որը միաժամանակ և այդ 4 ուղղությամբ միացման կետն է: Իհարկե, այժմ, ավելի քան հիսուն տարի հետո, դժվար չէ վիճարկել քննադատի՝ այստեղ ևս բերված մտքերից մի քանիսը: Էականն այն է սակայն, որ նա ճիշտ ժամանակին և ընդհանրապես շատ ողջամիտ մոտեցմամբ բարձրացրել է ազգային երաժշտական ստեղծագործության ամենահիմնական խնդիրներից մեկը, ընդ նմին պարզելով հայ արվեստի տարբեր մշակների միջև տիրապետած «փոխադարձ ասեղության և արհամարհանքի» վիճակը, որը և մեր արդի մի շարք մեծագործություններում, չգիտես ինչու, սրողված է լինում շատ անգամ, ի վնաս ճշմարտության և պատկերվող երևույթի հակասություններով լի համակողմանիության:

Երաժշտագիտական աշխատություններից ամսագրի էջերում գրախոսված է Ի. Պոպովի «Армянская музыка» գրքուկը³⁶: Մատենախոսը նշելով, որ «հայկական աղբյուրի երաժշտական գրականությունն այն աստիճան խղճով դրության մեջ է, որ այդ մասին ամեն մի աշխատության լույս տեսնելը յուրաքանչյուր հայ երաժշտի և երաժշտասերի բուն ցանկությունը պետք է համարել», ցավոք, չափազանց խիստ մոտեցմամբ, Պոպովի աշխատությունը ներկայացնում է «որպես մի չտեսնված կատարյալ գրագողություն»: Հարկավ, Ի. Պոպովը պարտավոր էր հիշատակել այն աղբյուրները, որոնցից օգտվել է, և, մասնավորապես, «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам» գրքի այն էջերը³⁷, որոնք ցույց է տալիս Ա. Տեր-Հովսեփյանը: Վերջինս էլ սակայն, հանուն ճշմարտության, պետք է նկատած լիներ, որ Պոպովի աշխատությունը, իր հիշյալ և այլ թերություններով հանդերձ, որպես հայ երաժշտության պատմության մի շարք նյութերի համակարգման առաջին փորձերից մեկը, անտարակույս, ողջունելի էր:

Շատ ավելի հարուստ են թեկուզ և լոկ այն մատենախոսությունները, որոնք վերաբերում են նաև երաժիշտների գիտական հետաքրքրություններին, ասացինք: Դրանցից հիշատակելի են՝ Ա. Չոպանյանի «Նահապետ Քուչակի դիվանը» աշխատասիրության մատենախոսությունը³⁸, որ արժանվում է Քուչակին վերագրվող հայրենների հեղինակային

պատկանելության հարցը³⁹. Մ. Արեղյանի պատասխանը «Մուրճի» գրախոսին, ի պաշտպանություն «Հազար ու մի խաղ» ժողովրդական հիանալի երգարանի⁴⁰, որ օգտակար և ուսանելի է նման երգարաններ կազմող մեր այժմյան հեղինակների համար էլ. Շարակնցի ռուսերեն էմիլյան թարգմանության քննությունը⁴¹. Ներսես Տեր-Միքայելյանի «Das armenische Hymnarium» գրքին նվիրված մատենախոսությունը⁴², թեև չափազանց խիստ⁴³. Ա. Վրդ. Ամատունու «Հին և նոր պարականոն շարականներ» փայլուն ուսումնասիրության գնահատությունը⁴⁴, վերջապես Ն. Ադունցի «Дионисий Фракийский и армянские толкователи» աշխատության գրախոսությունը⁴⁵ և այլն:

Առանձին ստեղծագործողներից ամսագիրը հատուկ էջեր է նվիրել Ջիվանուն, Կոմիտասին և Նիկ. Տիգրանյանին: Ջիվանուն անդրադառնալու և նրա քանաստեղծություններից մի քանիսը հրապարակ հանելու առիթ է տվել Հ. Խոջապանցի մի հոդվածը («Գլուխի»), որ հեղինակը անհիմն կերպով պնդել է, թե Ալեքսանդրապոլում հայ աշուղները մեծ մասամբ երգում են, իբր, տաճկերեն, և թե ժողովուրդն էլ ուրախությամբ լսում է այդ երգերը: Կ. Մատինյանը փաստացի նյութերի հիման վրա մերժում է այդ տեսակետը⁴⁶: «Ալեքսանդրապոլը երբ ունեցել է իր մեջ թատրոն (շնորհիվ հարգոյալատիվ Սյունցի Ալեքսանդրի Մելիք-Հայկազյան), և

³⁹ Հարց, որը ավելի ուշ տաք վեճեր առաջացրեց, ինչպես հայտնի է, և որը մինչև այժմ էլ բոլորի համար ընդունելի լուծում չի ստացել տակավին: Թվում է, թե հարցի բուն լուծումը պիտի որոնեն՝ Նահապետին որպես հայրենների միջնադարյան փայլուն երգիչ-կատարող ճանաչելու մեջ, որպիսի դեպքում լիովին բացատրելի է դառնում ամենակարևորը՝ հայց կանքում նրա երբեմնի վայելած մեծ համբավը:

⁴⁰ Մ. Արեղյան, Ժողովրդական երգարան և «Հազար ու մի խաղ», «Արարատ», 1904, էջ 1078:

⁴¹ Էմ. քն. Նազարյան, «Шараканъ»-ի մասին, «Արարատ», 1904, էջ 677: Տես նաև նույն հեղինակի՝ «Վերջին խոսքը» Шараканъ-ի մասին («Արարատ», 1905, էջ 72):

⁴² Մ. Խոսեփյան, Das armenische Hymnarium, von Nerses Ter-Mikaelian, Leipzig. 1905, «Արարատ», 1908, էջ 939:

⁴³ Եվ արդյո՞ք դա չէ պատճառը, որ Ն. Տեր-Միքայելյանի, վերջին հաշվով, լուրջ աշխատությունը երկար ժամանակ այնպես էլ չմտավ գիտական լայն շրջանառության մեջ:

⁴⁴ Ս. Կանաչյան, Հին և նոր պարականոն շարականներ, «Արարատ», 1911, էջ 1044:

⁴⁵ Մերոպ վրդ. Մաքսուդյան, Bibliotheca Armeno-Georgica. IV—Дионисий Фракийский и армянские толкователи, «Արարատ», 1917, էջ 827:

⁴⁶ Կ. Մատինյան, Բանաստեղծը և հյուսվածք Ջիվանի, «Արարատ», 1871, № 11, էջ 415, № 12, էջ 473:

³⁶ Արշակ Տեր-Հովսեփյան, И. Е. Попов, Армянская музыка, Исторический очерк (СПБ, 1910), «Արարատ», 1914, էջ 174:

³⁷ Նկատի ունենք գրքում «Կ. Ա.» ստորագրությամբ հրատարակված «Երկու խոսք հայ երաժշտության մասին» քանիմաց հոդվածը: Ինչպես հարդրում է Ալ. Շահվերդյանը, «Զ. Բ. Սարաջևայի հավաստմամբ այդ հոդվածի հեղինակը Կոնստանտին Սոլունոմովիչ Սարաջևն է» (Հայ երաժշտության պատմության ակնարկներ, Երևան, 1959, էջ 166):

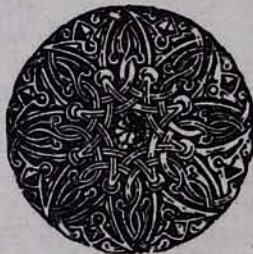
³⁸ Հովհ. Թադևոսյան, Քուչակի Նահապետի երգերի մի նոր հրատարակության առթիվ, «Արարատ», 1902, էջ 1148:

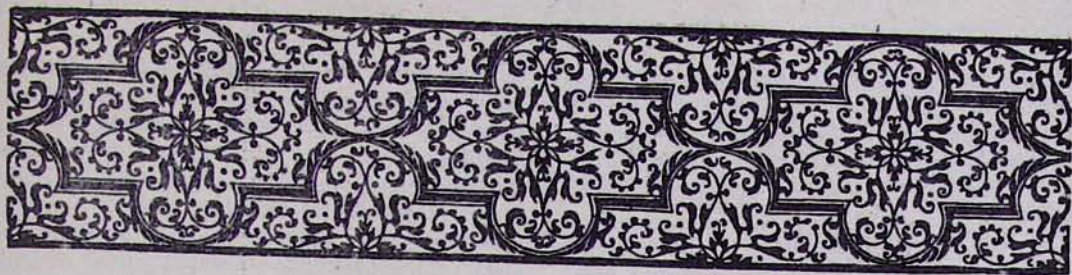
երբ թնդացրել է թատրոնական քննի վրա ազգային երգերի արձագանքը, հենց այն օրից Ալեքսանդրապոլու աշուղները սկսել են երգել հայերեն, որովհետև հասարակությունը այդ մասին ավելի սեր ու համակրություն է ցույց տալիս: ...ասածիս ապացույց կարելի է համարել՝ հասարակության հաճախելը ավելի այն արձանոցները, որտեղ համարյա թե միշտ հայերեն են երգում, ինչպես պ. Կարապետ Տալոյանցի արձանոցը, որտեղ երգում է աշուղ Զիվանին...: Այնույնիսկ արձանոցը, ուր երգում է Հովհաննես աշուղը մականվանյալ խրթը: Իսկ ուրիշ արձանոցներում երգում են Թաթու (Հավեսի) և Մալուի մականուն աշուղները» և այլն: Կոմիտասի մասին գրել է Գ. Հովսեփյանը⁴⁷ (այն ժամանակ վարդապետ): «Սեպտեմբերի 30-ին յուր 1½ տարվա բացակայությունից հետո վերադարձավ Մ. Աթոռի դպրապետ տ. Կոմիտաս վարդապետ՝ Եվրոպայում կատարած ճանապարհորդությունից: Նա այս ժամանակը գործադրել է մի գեղեցիկ նպատակի համար՝ հայոց եկեղեցական և ժողովրդական երաժշտությունը ծանոթացնելու եվրոպացիներին»: Հետո գիտնականը նորից անդրադառնալով կոմպոզիտոր-երաժշտագետի վերոհիշյալ համերգներին, ամբողջացնում է Կոմիտասյան ելույթներից մի ուրույն շարքի պատկերը, կարգով տեղեկություններ տալով՝ Փարիզում հայ գաղթականների «Մասիս ակումբ»-ում, Ռուսաց երեկույթում, Գեղարվեստագետների ընտանեկան երեկույթում և Միջազգային ժողովրդական համերգում (Concert de chansons et danses populaires) հնչած հայկական երգ-երաժշտության, եվրոպական թերթերի ջերմագույն արձագանքների, Կոմիտասի հրատարակած «Հայ քնար» ժողովածուի, La musique rustique arménienne աշխատության հատվածի, նաև ծյուրիխում, Ժընևում, Լոզանում և

հերմում, այլև ս. Ղազարում և Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանում նրա տված համերգների ու կարդացած դասախոսությունների մասին: Նիկ. Տիգրանյանին վերաբերող հոդվածը մի կենսագրական ակնարկ է, որ գրել է Պ. Մոնոյանցը, կոմպոզիտորի գործունեության 25-ամյակի առթիվ⁴⁸: Ակնարկը շարադրված է փաստերի լեզվով, պատշաճ կերպով գնահատված է Նիկ. Տիգրանյանի հայրենամիլեր գործունեությունը, ինչպես և նրա դերը առհասարակ Անդրկովկասի ժողովուրդների երաժշտական մշակույթի զարգացման մեջ: «Տիգրանյանի երաժշտական քննմամբ գործունեության մասին չենք կամենա այստեղ երկար կանգ առնել,—նկատում է հեղինակը,—սակայն անհրաժեշտ ենք համարում այսքանն ասել, որ նրա գլխավոր արժանավորություններից մեկն էլ այն է, որ նա պեղանտիկ ճշտությամբ ձայնագրելով ազգային և արևելյան եղանակները, մեծ տաղանդով գտավ արևելյան երաժշտության համապատասխան և բնորոշ հարմոնիզացիա եվրոպական մոդիկայի տեորիայով և հարմոնիայով: Եվ անդրադառնալով ռուսական «Гражданин», «Виржевые Ведомости», «Новое Время», «Петербургская газета» և «Новости» լրագիրների արձագանքներին՝ Նիկ. Տիգրանյանի Պետերբուրգյան համերգներին, նա նույնպես քաղվածքներ է բերում, որոնցից արժե ծանոթանալ հետևյալին, որ նշանակալի վկայություններ է տալիս պրոֆ. Ն. Սողովկը իր հեղինակավոր գրչով: «Տիգրանյանն իր պիեսների մեջ շատ հարազատ կերպով է ըմբռնել արևելյան եղանակների ոգին. եթե չենք սխալվում, Կովկասյան եղանակների մամօրինակ մանրագին, ուղիղ և գեղարվեստական մշակում մեր երաժշտական աշխարհում կատարվում է առաջին անգամ»:

⁴⁷ Գ. վրդ. Հովսեփյան, Կոմիտաս վարդապետի երաժշտական ճանապարհորդությունը Եվրոպայում, «Արարատ», 1907, էջ 906:

⁴⁸ Պետրոս Մոնոյանց, Երաժշտագետ Նիկողայոս Տիգրանյան (կենսագրական ակնարկ նրա 25-ամյա երաժշտական գործունեության առթիվ), «Արարատ», 1914, էջ 168:

Բ. ՏԱՎՈՒՇԵՑԻ

ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐՆ «ԱՐԱՐԱՏ»-Ի ԷԶԵՐՈՒՄ 1870-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

«Արարատ» ամսագրի հարյուրամյակը նշելիս, չի կարելի չհիշատակել նրա կատարած դրական այն մեծ դերը, որ նա ցուցաբերել է արվեստների և, մասնավորապես, թատերական արվեստի մասնաշաղկապում գործում: «Կրոնական, պատմական, բանասիրական և բարոյական» ամսագիր լինելով հանդերձ, «Արարատ»-ը իր էջերում լայն տեղ է հատկացրել գրականագիտության, ժողովրդական կրթության, առողջապահության, երաժշտության, կերպարվեստի, թատերական և այլ հարցերի լուսաբանությանը:

Հրապարակ գալով անցյալ դարի 60-ական թվականների վերջերին, Հայաստանում Արարատյան դաշտի կենտրոնում, լինելով նրա միակ տպագիր օրգանը մայր հողի վրա, «Արարատ»-ը, բնականաբար, գործունեության ամբողջ բազմազան շրջանակներ է ընդգրկել, քան, ասենք, նրան զուգահեռ, բայց օտար ավերում լույս տեսնող «Բազմավեպ»-ը, «Սիոն»-ը, «Հանդես ամսօրյա»-ն և այլ պարբերականներ: Այս իմաստով, «Արարատ»-ն ավելի շուտ և առավել շատ է անդրադարձել ժողովրդին հոգող, նրա հասարակական-մշակութային կյանքի, առաջընթացի հետ կապված հարցերի լուսաբանությանը: Այդ հարցերից մեկը, տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրողը, եղել է Հայաստանի տարածության վրա՝ Երեվանում և Ալեքսանդրապոլում գործող ու զարգացող թատրոնի հարցը: Այն, ինչի մասին գրել է «Արարատ»-ը 1869—1872 թվականներին Երևանի և Ալեքսանդրապոլի թատրոնների մասին, միակ սկզբնաղբյուրներն են, որոնց շնորհիվ հնարավորություն է ընձեռնվում կապ ստեղծել դրանց հետքողող և հետագա տարիների գործունեու-

թյան միջև, որովհետև ոչ «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը, ոչ «Հայկական աշխարհ» հանդեսը, ոչ էլ 1872 թվականից լույս տեսնող «Մշակ» թերթն այդ տարիներին չեն անդրադարձել Թիֆլիսից դուրս գործող թատերական կյանքի մասին:

Թատերական բեմը որպես քաղաքակրթության, լուսավորության ու առաջադիմության կարևոր գործոն, հաճախ է համեմատվել եկեղեցու բեմի և դպրոցի ամբիոնի հետ: Դրա համար էլ, շատ հաճախ, թատրոնը հովանավորվել ու խրախուսվել է հոգևոր իշխանության կողմից, մի հանգամանք, որը նկատելի է ինչպես «Արարատ»-ի էջերում տեղ գտած նյութերից, այնպես էլ դրանից առաջ եղած պատմությունից: Այսպես, երբ 1865-ի աշնանը թիֆլիսահայ դերասաններ Գևորգ Չմշկյանը, Միհրդատ Ամրիկյանը և Սեդրակ Մանդիկյանը եկել էին Երևան ներկայացումներ տալու, նրանց ոչ միայն ընդառաջել, այլև ցանկությունն իրագործել է Երևանի թեմի առաջնորդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Բադալյանը: Այդ նրա հովանավորությամբ է, որ Երևանի թեմական դպրոցի երկու դասարանը վերակառուցելով բեմ ու դահլիճի, բավարարել է ոչ միայն այդ պրոֆեսիոնալ դերասանների պահանջմունքները, այլև գրեթե երկու տասնամյակ ծառայել է տեղի թատերասերների խմբերին:

Չմշկյանականների տված ներկայացումներին մասնակցել են թեմական դպրոցի ուսուցիչներ Սիմոն Փրիպատյանը, Նահապետ Աթանասյանը և ուրիշներ, որոնք շուրջ մեկ տասնամյակ վառ են պահել թատերական կյանքը Երևանում:

1869 թվականի սկզբներից Երևանում գործել է կազմակերպված թատերախումբ,

«Թատերական ընկերություն» անվան տակ: Ահա այս ընկերության գործունեության, նրա պատմության միակ վկայությունը «Արարատ»-ի էջերում գետնոված նյութերն են, որ տպագրվել են ամենատարբեր առիթներով:

«Արարատ»-ի Երևանի թղթակցի «Հայկական թատրոն Երևան» վերնագրով հոդվածից պարզվում է, որ թիֆլիսեցի Սողոմոն Աբամելիքյանի «հոգացողությամբ ու վերատեսչությամբ» հայ դերասանական խումբը 1869 թվականի փետրվարին տվել է երեք ներկայացում: 16-ին խաղացված «Ծուշանիկ»-ը ժողովրդի խնդրանքը կրկնվել է 25-ին, իսկ 28-ին ներկայացվել է «Երվանդ Բ» պատմական պիեսը: Քաղաքի երկսեռ դպրոցների օգտին տրված այդ ներկայացումները տեղի են ունեցել թեմական դպրոցի դահլիճում պատրաստված թատերական բեմի վրա» (այժմ այդտեղ բնակելի տուն է՝ Կոմսոմոլի փողոցի վրա, ս. Սարգիս եկեղեցու մոտ): Հստ թղթակցի վկայության, ներկայացումներն սպասածից ավելի հաջողությամբ են անցել: «Այդ ներկայացումներում,—գրել է թղթակիցը (ամենայն հավանականությամբ մասնակիցներից մեկը),—իրենց դերերը առավել աշխույժ և ըստ արժանվույն են կատարել Սիմոն վարժ. Փիլիպպոսյանը, Նահապետ Տեր-Հովակիմյանը, Նահապետ Աթանասյանը, համեստությամբ օր. Եղիաքեռ Դորդանյանը, որը առաջինն է եղել Երևանի հայ տիկնանց և օրիորդների մեջ թատրոնական բեմի վրա հանդիսացող, ներկայացնելով «Ծուշանիկ»-ի դերը»:

1869 թվականի ընթացքում, զատկական տոներին և հետագա շրջանում «Թատրոնական ընկերության» դերասանները տվել են ևս 5 ներկայացում: Ութը ներկայացման հաստիքը կազմել է 812 ռ., որից 600 միայն փետրվարին տրված 3 ներկայացումից: Գումարների այս տարբերությունը կասկած է առաջ բերել թատերասեր վաճառական Աբգար Գուլամիրյանի մոտ, որը և «Արարատ»-ի միջոցով բացատրություն է պահանջել այդ ծախսերի համար: Որոշ բացատրությամբ հանդես են եկել Երևանի թեմական փոխանորդ և թեմական դպրոցի տեսուչ Մեսրոպ վարդապետ Սմբատյանը և դերասանները: «Թատրոնական ընկերության գործունեությունը զրույցի առարկա չդարձնելու նպատակով տեսուչը պարտավորեցրել է դերասաններին, որ իր հետ համապնդվեն իրենց ձեռնարկումները: Իսկ դերասանները մի հայտարարությամբ բա-

ցատրություն են տվել կատարվածի մասին՝ խոստանալով 1870 թվ. սկսած ներկայացումները տալ նոր պայմաններով, որոնք բաղկացած են յոթ կետից: Այդ հայտարարության տակ ստորագրել են խմբի կառավարիչ Սողոմոն Աբամելիքյանը և դերասաններ Սիմոն Փիլիպպոսյանը, Ներսես Սիմոնյանը, Նահապետ Աթանասյանը, Վասիլ Եղիազարյանը և Ալեքսանդր Ասլանյանը²:

Հացատրություններից դժգոհ, Գուլամիրյանը մի ընդարձակ համակով մանրամասն հաշվումներ է կատարում և գտնում, որ ծախսերի մեջ «աչքակապություն» կա³: Նամակը մնում է անպատասխան:

Մի կողմ թողնելով այս փնաբանության շարժառիթները, պարզվում է, որ 1869 թվականին տրված ներկայացումների համար դեկորացիաներ է նկարել Մկրտիչ Հովհաննիսյանը, որ պատրաստվել են «19 հատ նեղ կույիս և 9 հատ վարագույր ետին կողմանց», «քաթանների կամ միտկալների վրա նկարված բաները, որոնք թատրոնի ամենամեծ հարկավորության պարագաներն են», ինչպես և քրմապետի համար թանգիֆից կարած շապիկը, գնել են նույն այդ տարվա ներկայացումների գեղարվեստական որակը պատշաճ բարձրության վրա պահելու նպատակով: Հացի այս բեմի նորոգման, պիեսների ձևավորման, զանազան բեմական զգեստներ և իրեր ձեռք բերելու նպատակով գնվել են տախտակներ, «շապիկների (արդյունքի) թղթեր», խաս և չիթ կտորներ, անգլիական երկու շղթա, «թվով մեկ հատ աղյակա խաս դերիա և մեկ հատ նախարարի յուբկա շալից» և այլն, և այլն: Այս բոլորը վկայում են, թե ինչպիսի ջանասիրությամբ ու նվիրվածությամբ են աշխատել տեղի թատերասերները: Թատերական կյանքի աշխուժացմանը պետք է վերագրել և այն խոշոր առաջընթացը, որ 1869 թվականի մեկ դերասանուհու փոխարեն 1870 թվականից բեմ են բարձրացել Սոֆա Մարտիանը, Թագուհի Դեկարիսանյանը, Մարթա և Զավահիր Գեղամյան քույրերը:

Երևանի թատրոնի վերաբերյալ այս նամակներն ու բացատրությունները մտահոգել են «Արարատ» ամսագրին, որն իր աշխատակից Ս. Մարտիանին «գործուղել» է Երեվան՝ տեղում ծանոթանալու իրերի դրության հետ: 1870-ի փետրվարին դիտելով մի քանի ներկայացում, Մարտիանը գոհ սրտով վերադարձել է Էջմիածին և գրել «Մեր

² Նույն տեղում, 1870, № Ժ (փետրվար), էջ 253—254:

³ Նույն տեղում, 1870, № Բ (նոյեմբեր), էջ 69—71:

¹ «Արարատ», 1869, № ԺԲ (ապրիլ), էջ 172:

ագգային թատրոններում համառոտ տեսությունը» վերնագրով հոդվածը: Խրախուսելով հայ երիտասարդությանը «ազգը բարոյապես կրթելու» գաղափարով, նա միաժամանակ դրել է թատրոնական ընկերություններ հաստատելու հարցը: «Ազուլիսի, Երեվան, Տփլիսի և Թուրքիայի Նոր Նախիջևանում մեջ հաստատված թատրոնները,— գրել է նա,— արդարև պետք է խրախուսական պատճառ լինի ուրիշ հայաբնակ բաղաձայն մեջ ինչպես Ադրբայջանի, Աթուրքիստանի, Քիշնևի, Վաղարշապատի և այլոց (հայաբնակ) բաղաձայն մեջ նույնպիսի թատրոնական ընկերություններ հաստատելուն: Վասն զի վերջին հիշված բաղաձայնում մեջ ևս պակաս չեն քանի մի հառաջադեմ և լուսամիտ երիտասարդներ, որոնց նկիրական պարտքն է ըստ իս՝ այս գաղափի թատերական դպրոցը բանալ իրենց բաղաձայն մեջ ևս ժողովրդյան բարոյական և մտավոր կրթության համար»⁴:

Խոսքը մասնավորեցնելով Երևանի թատրոնի մասին, հոդվածագիրը նշում է, որ «բարի նախաձեռնով վառված հայ երիտասարդությունը» երկու խմբի բաժանված ուղերգություններ և կատակերգություններ է տալիս: Ինքը ներկա է եղել Ս. Աբամելիքյանի ղեկավարությամբ խմբի՝ փետրվարի 2-ին տված Խ. Գալֆայանի «Արշակ Բ»-ի բեմադրությանը: Ներկայացումը տեղի է ունեցել թեմական դպրոցի դահլիճում: «Երեվանյա ժողովուրդը,— գրել է Մարությանը,— թե՛ ոռու, թե՛ հայ և թե՛ տաճիկ՝ հետզհետե շոշովվելով գրեթե բոլոր նստարանները բռնեցին, որ մեծ նշան է տեղվույն ժողովրդյան կատարյալ համակրությանը առ թատրոնը, և մանավանդ որ ուրիշ ազգերը մինչև ցայսօր չեն կարողացած իրենց համար ունենալ առանձին թատրոն, բայց ինչպես որ կլսվի, հայոց աշապիսի եռանդը բարի օրինակ լինելու վրա է և այլոց բնականաբար քաղաքին»⁵:

Հոդվածագիրն իր հիացմունքն է հայտնում Աբամելիքյանի ռեժիսորական ու բեմական ձևավորման գործում ցուցաբերած հմտությանը՝ ու ծառայություններին, գովեստի ու գնահատության խոսքեր ուղղում Արշակի դերակատար՝ Վաղարշապատի հաշտարար դատարանի ատենադարի օգնական և թարգմանիչ Վաղարշակ Ծախաթունյանի հասցեին:

Ողբերգությունից հետո ներկայացվել է դալադեգի Հառույթուն Ոստանիկի (Հովհաննես Քույրճեկյան) «Չոր հսկայք կամ պրոծավ գնաց» կատակերգությունը, որը նույն-

պես ծախափարությամբ է ընդունվել հասարակության կողմից:

Մարությանի այս արժեքավոր հոդվածում նկատելի է ոչ միայն նրա անձնական համակրանքը դեպի թատրոնը, այլև «Արարատ»-ի ընտրած ուղղությունը՝ բոլոր հայաբնակ վայրերում թատերական արվեստն արմատավորելու և զարգացնելու նպատակով: Այստեղ, միաժամանակ, տեղ է գտել ազգերի բարեկամության և համագործակցության գաղափարը. հայկական ներկայացումներին ներկա են եղել ոռու և ադրբեջանցի հանդիսատեսներ, որոնք խանդավառված իրենց համաքաղաքացի հայերի ունեցած հաջողությունից, տարիներ հետո, իրենք ևս, իրենց մայրենի լեզվով սկիզբ են դրել գեղարվեստի այդ ճյուղին:

Ահա սրանք են Երևանի թատրոնի մասին գրված նյութերն «Արարատ»-ի էջերում:

Համեմատաբար քիչ, բայց և այնպես «Արարատ»-ի էջերում իր արտացոլումն է գտել նաև 70-ական թվականների Ադրբայջանի թատրոնը: «Արարատ»-ի մրջտակալ թղթակից Մկրտիչ վարժապետ Արաքսյանն իր «Մի քանի տեղեկություններ Ադրբայջանի թատրոնի և բարեգործական նպատակով կազմված ընկերությանը վրա» ծավալուն հոդվածում խոսելով դպրոցների, ընթերցարանների քացման հետ կապված դժվարությունների և նրանց գործունեության մասին, միաժամանակ գրել է. «Մեր մեջ կարծես սովորական է՝ որ մի որևիցե հասարակ օգուտ գործ մեծ եռանդով կսկսվի, բայց հետզհետե եռանդը բազմապատկելով գործին լավ ուղղություն տալու և կանոնավորելու փոխանակ՝ կսկսի նվազել և հետևաբար գործն էլ կհանդիպի իսպառ դադարելու տխուր բախտին. ինչպես որ փոքր ինչ ժամանակ տևելուց հետո թատրոնն էլ հանդիպեցավ»⁶:

Դադարելու տխուր բախտին հանդիպելն ահ է, որ 1865 թվականի մայիսին հիմնադրված այդ թատրոնը 1866-ից կանոնավոր խումբ ու գործունեության կանոնադրություն ունենալուց հետո, հետզհետե թուլացել է իր աշխատանքները: Տողառակի ծանոթության մեջ Արաքսյանն առ հանգամանք բաժատրել է առաջին. «Թատրոնը թե որ կանոնավոր լինի, իրավի հասարակաց բարոյ կրթության և նոցա պատմական հրահանգի, անցից ծանոթացնելու մասամբ ունի լուր մեծ նշանակությունը, ինչպես որ փորձով տեսնված է օտար երկրներում մեջ. սակայն մեր քաղաքի նման նոր զարգացող ըստ մեծի մասին անվաճառաշան, և ժողո-

⁴ «Արարատ», 1870, № ԺԱ. (մարտ), էջ 279:

⁵ «Արարատ», 1870, № ԺԱ. (մարտ), էջ 280:

⁶ «Արարատ», 1869, № Ե (սեպտեմբեր), էջ 114:

վորող թատրոնական ճաշակին դեռ չպատասխանված քաղաքների մեջ շարունակ թատրոն պահելը խիստ մեծ դժվարություն է, և գրեթե անկարելի. ուստի և այդ պատճառով մեր թատրոնի կյանքն էլ կարճատև եղավ⁷:

Այդ տարիներին թատրոնը դեռ ավելք-սանդրապոլիցիների համար հոգեկան բավականություն, անհրաժեշտություն չդառնալու մասին է բողոքել նաև տեղի թատերասեր Հովհաննես Խոջայանը: Նա իր «Գլուխի» հոդվածում նկարագրելով քաղաքի և նրա բնակչության, հասարակական ու մշակութային կյանքի, կրթության օջախների վիճակը, դժգոհությամբ նշում է, որ «Թատրոնական խաղ սկսվեցավ այստեղ 1865 թվին. բայց ժողովրդի մեծ մասի հասկացողություն շնորհիվ... չկարողացավ շարունակություն ունենալ, թեև դերասաններն ևս աշխատում էին առանց ակնկալության վարձու»⁸: Խոջայանը լուրջ հիմքեր ուներ դրա համար: Թատրոնի կրթիչ դերը դեռ ըմբռնելու, հետամնացության մեջ խաղափելու, դերասաններին զանազան պիտակներ կպցնելու տխուր փաստերը ավելի շատ հենց Ալեքսանդրապոլում է նկատվել: Պատճառներից մեկն էլ հենց դա է, որ եթե Երևանում առաջին կին դերասանուհին բեմ է բարձրացել 1869 թվականին (իսկ ըստ Ն. Աթանասյանի 1865-ին), ապա Ալեքսանդրապոլում այդ հաղթական քայլը կատարվել է 1873-ին (Զարուհի Գլուխումյան և Երանուհի Տիգրանյան):

Դերասանուհիներին արհամարհելու, նրանց ծիծաղի առարկա դարձնելու և հասարակության մեջ խայտառակելու մի փաստով հեղինակը, նրա հետևելով «Արարատ» ամսագիրը դատապարտել են փողի քսակը քաջության գեղեցիկ դարձրած մարդկանց, պախարակել նրանց և նրանց նման մտածողության տեր մարդկանց վերաբերմունքը դեպի թատրոնն ու նրա մշակները:

Ահա թե ինչ է պատմում այդ առթիվ Հ. Խոջայանը. «Ես ևս,—ասում է նա,—իբրև այդ թատրոնի դերասանների շարքիցը գոյով, մեկ օր մի վաճառական պարոնի մոտիցը անցնելիս, հարցվեցա նրանից. «Այբե՛տ օր կերթաի կը ձեր թեաթիորը, օղորդ ի՞նչ կենեք ձեր»։ Պատասխանեցի՝ «Կարող եմ մեկ օր շնորհ բերել այնտեղ և տեսնել աչքերովդ թե ի՞նչ կենեմք կը»։ ասաց «գալթի ես միտքս ծռել եմ օր մեկ օրում պիտի գամ թիաթիորը. ըմբ է՛ս միտք կենեմ կը, թե հիմա շահի տամ, ինձի ամոթ է, թե տասը շահի տամ, փարան ափսո՛ւ է, է հրըը

մնա աշենք»։ (նկատեցի, որ միտք ուներ ինձ բազարի միջին ներկայացնել տալ մի գործողություն)։ ասացի «թո՛ղ դերասանները չարչարվին առանց շահքի, տեսնե՛ք նրանց վերջն ի՞նչ կլինի. դուք էլ ափսոսացե՛ք տասը շահո՛ւն, տեսնե՛ք ձեր վերջն ի՞նչ կլինի»։ թողի անցա՛:

Իհարկե, քաղաքական հաղթանակը դերասանների կողմն էր, որոնք հազար ու մի գրկանքներով... ներություններով արհամարհեցին ու հաղթահարեցին բոլոր տեսակի խոչընդոտներն ու դժվարությունները և ավելքսանդրապոլիցիներին դարձրին թատերասեր ու թատրոնի գիծ:

Հ. Խոջայանի վերոհիշյալ «Գլուխի» հոդվածում շոշափված է ևս մի հարց, որը սերտորեն առնչվում է թատրոնի կատարած դրական դերի գնահատությանը: Դա սրճարաններում հայ աշուղների ո՞ր լեզվով ելուցելու, և ինչու անպայման հայերեն երգելու հարցն է: Ըստ հոդվածագրի, սրճարաններում աշուղները միշտ թուրքերեն են երգել. այդպես է եղել և հարսանիքներում: Խոջայանի այս վկայությունը մերժում է մի այլ ավելքսանդրապոլցի՝ Կարապետ Մատինյանը: Զիվանու մասին գրած իր հոդվածում Մատինյանը հերքում է Խոջայանի ասածը, դրանք համարելով «բոլորովին սուտ»: Նա գտնում է, որ այժմ կատարվող երգերը բոլորն էլ հայերեն են և որ հայերեն երգերի տարածման և թուրքերենի նկատմամբ առավելություն ձեռք բերելու գործում չափազանց մեծ դեր են կատարել թատրոնը, հայերեն տրվող ներկայացումները, «որովհետև Ալեքսանդրապոլը երբ ունեցել է իր մեջ թատրոն (շնորհիվ հարգալիցապատիվ սյունեցի Ալեքսանդր Մելիք-Հայկազյանի) և երբ թնդացրել է թատրոնական բեմի վրա ազգային երգերի արձագանքը, հենց այն օրից Ալեքսանդրապոլու աշուղները սկսել են երգել հայերեն, որովհետև հասարակությունը այդ մասին ավելի սեր և համակրություն է ցույց տալի»⁹: Մատինյանն այնուհետև նշում է, որ հասարակությունն այլևս «ակամջ չի դնում» թուրքերեն երգերին, և որ մարդիկ առավելապես հաճախում են այն սրճարանները, ուր աշուղները երգում են հայերեն: Որպես օրինակ նա բերում է Զիվանու (Կարապետ Տալոյանի սրճարանում), Հովհաննեսի (աշուղ Խրթոգ-Ալմույանի սրճարանում), Թաթոսի (Հավեսի) և Մալուխի՝ այլ սրճարաններում:

Դեռևս հաստատուն գործունեություն չունեցող թատրոնը պարզ է, որ չէր կարող խոսակցության նյութ լինել ամսագրի էջե-

⁷ Նույն տեղում:

⁸ «Արարատ», 1871, № Ժ (փետրվար), էջ 346:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ «Արարատ», 1871, № Է (նոյեմբեր), էջ 415:

րում, ու «Արարատ»-ն այլևս չի արձագանքել Ալեքսանդրապոլի թատերական կյանքին:

Այս տարիներին՝ 1872-ին, մի թղթակցություն էլ տպագրվել է Մոսկվայի ուսանողական ուժերով տրված մի ներկայացման մասին: 1871-ի դեկտեմբերի 18-ին Մոսկվայի ուսանողները ներկայացրել են Մ. Պեշկոպաշյանի «Վահե» ողբերգությունը հոգուտ չքավոր ուսանողների: Այդ, ինչպես և դրանից հետո խաղացված պիեսում հանդես են եկել բժշկական, իրավաբանական և այլ բաժինների ուսանողներ Արամյանը (Վահե), Տեր-Հովհաննիսյանը (Արտավազդ), Մանուկյանը (Զարմայր) և ուրիշներ: Ուսանողական այս ներկայացումներին սիրահոժար օժանդակել են օրիորդներ Սո-

լոմե Ստեփանյանը և Լեյնհոլդ քույրերը:

Թատրոնի, ժողովրդի լուսավորության և առաջադիմության հարցերում նրա ունեցած առաջնակարգ դերի ու նշանակության մասին «Արարատ»-ի էջերում գետնոված նյութերը վկայում են թատերական արվեստի նկատմամբ ամսագրի ունեցած առողջ դիրքավորումը, շահագրգռվածությունը ցուցաբերել ամենուրեք տարածելու և մասսայականացնելու հայ դրամատուրգիան ու դերասանական արվեստը, բարձր պահելով այդ ազգօգուտ հաստատության բարոյական ազդեցությունը հասարակական-մշակութային կյանքում:

Ահա այն հարցերն ու երևույթները, որ արժարժել է «Արարատ» ամսագիրն իր էջերում 1870-ական թվականներին:

**«ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՌԻՄ**

Հանդիսավոր սուրբ պատարագ և քարոզ

Այս տարի մայիսի 1-ին լրացավ Մայր Աթոռի առաջին պաշտոնաթերթ «Արարատ» ամսագրի հրատարակության հարյուրամյակը:

Այս առթիվ Վեհափառ Հայրապետի թելադրությամբ և հրահանգով կազմվել էր հոբելյանական հանդիսությանը մի ծրագիր, և պատարագի մատուցմամբ, քարոզով, հոգեհանգստյան պաշտոնի կատարմամբ և այլ միջոցառումներով, ըստ արժանվույն մշակու համար այդ կարևոր և հիշարժան տարեթիվը:

Նոյեմբերի 10-ին, կիրակի օրը, Մայր տաճարում հանդիսավոր և պատարագ է մատուցում հոգևոր ճեմարանի տեսուչ հոգ. տ. Ներսես Ծ. վրդ. Պողոսյանը և քարոզում «Երանի մեռելոցն որք ի Տէր անջեցին, զի գործք իրեանց չոգան զհետ անցա» (Յայտ. ԺԴ 13) բնաբանով: Պատարագիչ հայր սուրբը իր քարոզի մեջ ներկայացնում է Գևորգ Դ կաթողիկոսի կյանքն ու մշակութային, կրթական գործունեությունը, մանավանդ որպես «Արարատ» ամսագրի հիմնադրի, և ապա խոսում է Մայր Աթոռի առաջին պաշտոնաթերթի կատարած կրոնական, եկեղեցական և հայագիտական մեծ և շնորհակալ դերի մասին, ոգեկոչելով նաև հիշատակը ամսագրին իրենց աշխատակցության բաժինը բերած Մայր Աթոռի միաբանության լսնդամներին և մոտավորակամության:

Ա. պատարագին և քարոզին ներկա է Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը, շրջապատված միաբաններով և ախյուրքից Մայր Աթոռ ժամանած ուխտավորներով:

Ա. պատարագի եկամյան երգեցողությունը կատարում է շնորհալիորեն Մայր տաճարի երգեցիկ խումբը:

Հոգեհանգիստ

Ա. պատարագը վեհությամբ շարունակվում է մինչև արձակման Ավետարանը:

Այնուհետև Վեհափառ Հայրապետը եկեղեցական թափորով առաջնորդվում է Մայր տաճարի գմբջում, զանգակատան հարավային կողմում, Հայրապետների շարքում երջանկահիշատակ Տ. Տ. Գևորգ Դ Ամենայն Հայոց Հայրապետի շիրիմը, որի վրա Ն. Ա. Օծության հանդիսադրությամբ և ի ներկայության հոծ բազմության, կատարվում է հոգեհանգստյան մասնավոր պաշտոն:

Հանգստյան Ավետարանի ընթերցումից հետո, Հայոց Հայրապետը արտասանում է «Քրիստոս Որդի Աստուծոյ» աղոթքը, ոգեկոչելով հիշատակը հայ մշակույթի մեծ երախտավորներին՝ Տ. Տ. Գևորգ Դ կաթողիկոսին, Մայր Աթոռի միաբանության և բոլոր այն մտավորականների, որոնք իրենց ծառայությունն ու մասնակցությունն են բերել «Արարատ» ամսագրի աշխատակցության միջոցով հայ եկեղեցու պաշտոնությանը, և հայ մշակույթի զարգացմանը:

Հանդիսավոր Գիստ Վեհարանում՝ Ընկիրված «Արարատ»-ի հարյուրամյակին

Նոյեմբերի 10-ին, երեկոյան ժամը 17-ին, Վեհարանի հանդիսությանը ջահագարդ դահլիճում տեղի է ունենում հանդիսավոր Գիստ՝ Ընկիրված «Արարատ» ամսագրի հրատարակության հարյուրամյակին:

Որոշյալ ժամին հախագահական պատվո սեղանի շուրջ տեղ են գրավում Վեհափառ Հայրապետը, որպես հանդիսության հախագահ, Մայր տաճարի լուսարարապետ տ. Հայկազուն արքեպ. Աբրահամյանը, ուխտավորաբար Մայր Աթոռում գտնվող Արեւմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակ և Ֆրանսիայի հայոց առաջնորդ տ. Սերովքե արքեպ. Մանուկյանը, Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ պրոֆ. Ա. Առաքելյանը և դարձյալ ուխտավորաբար տ. Էջմիածնում գտնվող հայտնի մտավորական Հ. Ը. Սիրունին:

Նախագահական սեղանի շուրջ տեղ է գրավել նաև ՀՍՄՀ Միևհատրների սովետին առընթեր հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Կ. Դավաթյանը:

Հանդիսությանը ներկա են շուրջ 300 հրավիրյալներ, այդ թվում՝ Գերագույն հոգևոր խորհրդի և միաբանության անդամներ, «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունն ու խմբագրական մարմինը, հոգևոր ճեմարանի դասախոսական կազմն ու ուսանողությունը, մտավորականներ, թղթակիցներ և այլ հրավիրյալներ:

Հանդիսությանը ներկա են նաև Երևանի 2756-ամյակի առթիվ ուխտավորաբար մայր հայրենիքում գտնվող մտավորականներ, ծանոթ ազգային դեմքեր, այդ թվում՝ ֆրանսիացի հայտնի հագագետ, հարգելի պրոֆ. Ֆրեդերիկ Ֆելդին՝ Փարիզից, պրն. Գերսամ Ահարոնյանը («Զարթոնք» օրաթերթի խմբագիր)՝ Բեյրութից, պրն. Կարայիս Դազարյանը՝ Ժնևից, Գևորգի պրն. Արտավազ Բերբերյանը՝ Փարիզից, երգչուհի օր. Սոնա Դազարյանը՝ Բեյրութից, հասարակական գործիչ պրն. Հովհաննես Դիմիշյանը՝ Բուենոս-Այրեսից, և ուրիշներ:

Հանդիսավոր Գիստը բացվում է Հայկական ՍՍՀ պետական հիմնի նվագով, որին հաջորդում է հոգևոր ճեմարանի երգչախմբի կատարած «Որք զարդարեցին տնօրինաբար» շարականի կատարումը, որոնք ուղղվում են հոտնևայս:

Այնուհետև՝ հանդիսության բացման խոսքով հանդես է գալիս Մայր Աթոռի լուսարարապետ տ. Հայկազուն արքեպ. Աբրահամյանը և նշում, որ երջանկահիշատակ «Տ. Տ. Գևորգ Դ կաթողիկոսը աստվածաշնչական անխոս Արարատին դիմացը կանգնեցուց ու-

րիշ իմացական Արարատ մը, որ պիտի լեզու առներ ու պիտի պատմեր անցյալ ու ներկա փառքերն ու վիշտերը հայ ժողովուրդին, հայ եկեղեցիին, և հայությունը պիտի համախմբեր տ. Էջմիածնի լուսին ու խորհուրդին շուրջ, հայրենիքի հողին ձրա»:

«Արարատ»-ի հրատարակության հարյուրամյակին Ընկիրված հանդիսությունը բաղկանում էր երկու մասից:

Առաջին մասում՝ գեկուցումներ և ողջույնի խոսքեր, իսկ երկրորդ մասում՝ գեղարվեստական ծրագրի կատարում:

Զեկուցման համար առաջինը խոսքը տրվում է «Էջմիածին» ամսագրի խմբագիր Արթուն Հատիսյանին, որը նշելուց հետո, թե այս տարի մայիսի 1-ին լրացավ Մայր Աթոռ տ. Էջմիածնի առաջին պաշտոնաթերթ «Արարատ»-ի հրատարակության հարյուրամյակը և հիշարժան այդ տարեթիվը նշելու հետ կապված միջոցառումները, ըստ հարապետական հրահանգի և թելադրության, խոսում է «Արարատ» ամսագրի կատարած մեծ դերի մասին մեր եկեղեցական պատմության, մատենագրության և հայ բանասիրության մեջ, շեշտելով, որ «Արարատ»-ը եվրոպական իմաստով միակ կրոնական լուրք ու գիտական ամսագիրն է եղել արևելահայերի մեջ, որի կրոնա-քարոշական, եկեղեցագիտական, դավանաբանական հարցերի խորը ուսումնասիրությանը, գիտական մակարդակին, ծավալին ու բարձրության չի հասել ոչ մի այլ կրոնական հայ ամսագիր և, մինչև Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումը, «Արարատ»-ը հանդիսացել է նաև միակ լուրք բանասիրական ամսագիրը, որին հրեց աշխատակցությունն են դերել հայագիտությանը զբաղվող մեր մեծ գիտնականները:

Այնուհետև հարգելի բանախոսը կանգ առնելով «Արարատ»-ի հրատարակության հիմնական նպատակին, նշում է, որ այն եղել է «հայկազուն սերնդոց սրտի և հոգվույն եռանդն ու աշխույժը» վառել, «կրթության և զարգացման սիրով և ազգային դաստիարակության» միջոցով բանալ «հարեկաց կենտրոնեն հայրենի հմուտանց թանգարանը» և «ազգային մեծագործությանը պատմական հիշատակները կենդանացնել, ի մը խիթարություն հեռավոր ազգայնոց, որոնք ժամանակավ հատված գնալով ի պտույտ և այլ աշխարհաց, առ գետս բարեխաղվող կրնատին ու կհիշեն զՀայաստան...» («Արարատ», 1868, Յառաջաբան, էջ 1):

Այնուհետև Մայր Աթոռում և միաբանության մեջ հոգևոր, մշակութային կյանքը խթանելու, հավատի և հայրենասիրության եռանդն ու այս աշխույժը բուրբուքելու և ուսումնական շարժումը՝ քաջալերելու համար Գե-

վորգ Դ-ը «իր ուսումնասիրող հոգւոյն եռանդեամբ» ձեռնարկում էր ամսագրի հրատարակութեանը, «ազգային, բարոյական զարգացմանը սատարելու» և դրանով էլ ավելի բարձրացնելու համար նաև միաբանութեան անունն ու վարկը «հոգևոր պարտականությունը կատարելու և նույն հոգևոր կոչման վարկը անձին սեպականելու, որով միայն կարող ենք ազգիս առաջին անմեղադիր լինել» («Արարատ», 1868, էջ 2):

«Արարատ»-ը թեև լրագրութեան պատմութեան մեջ անդրանիկներից չէր, բայց իր մասնավոր տեղն ու նշանակությունն է ունեցել իր բովանդակությամբ-ուղղությամբ, հայ եկեղեցուն և մեր մշակութային զարգացման մատուցած իր ծառայությամբ, հայ լրագրութեան պատմութեան մեջ:

«Արարատ»-ը հրատարակվեց ավելի քան կես դար և եղավ հայ կրոնական մամուլի, ինչպես նաև մեր լրագրութեան պատմութեան մեջ լավագույն, բովանդակային և մանավանդ երկարակյաց ամսագրերից մեկը:

«Արարատ» ամսագիրը հանդիսացավ հայ դավանաբանական մտքի, եկեղեցական պատմութեան և իրավունքի և հայագիտութեան հանդիսարան:

«Արարատ»-ը միաժամանակ եղավ հայ հավատի, հայեցի բարոյախոսութեան թեմ և հայկական հարցի և դատի պաշտպանութեան ամբիոն:

«Արարատ»-ը սրբութեամբ կատարեց իր առաքելությունը և հայ հասարակական մղտքի զարգացման վրա ունեցավ մեծ ազդեցություն: Դժբախտաբար, սակայն, ցարդ, ինչպես որ հարկն է, լուրջ, բազմակողմանի, գիտական վերլուծության ու ուսումնասիրության չեն ենթարկվել «Արարատ»-ը և Մայր Աթոռի միաբանության կատարած մշակութային, մատենագրական, բանասիրական վաստակը:

Հայ պարբերական մամուլի ուսումնասիրությամբ զբաղվողների մոտ քննության չի առնվել այս կարևոր հարցը: Նրանք բավարարվել են միայն հայ պարբերական մամուլի մատենագիտական ցանկերի կազմությամբ: Այս ասպարեզում մեծ և մնացուցիչ աշխատանք է կատարել Ա. Կարինյանը, որի աշխատության երրորդ հատորը, սակայն, որն ընդգրկելու էր 1850—1900 թվականների հայ մամուլը, լույս չի տեսել: Որով նրա քննության ու ուսումնասիրության տեսադաշտից էլ դուրս է մնացել առայժմ «Արարատ»-ը:

Գ. Լևոնյանը իր «Հայոց պարբերական մամուլը» աշխատության մեջ (Երևան, 1934 թ.) «Արարատ»-ի վերջին տարիների մասին ունի միայն հետևյալ վկայությունը.

«Արարատ»-ը լուրջ գիտական-ակադեմիական շրջաններ է ունեցել, իր էջերում տպագրելով Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի, Մ. Աբեղյանի, Ս. Կանայանի, Հր. Անտոյանի, Ն. Ադունցի, Կարապետ, Մեսրոպ, Գարեգին, Կոմիտաս, Երվանդ վարդապետների նման հայտնի բանասերների ուսումնասիրությունները: «Արարատ»-ը իր ծալքերում պարունակում է հարուստ նյութեր, որոնցից օգտվել կարող է և՛ գրականագետը, և՛ պատմագետ-ազգագրագետը, և՛ լեզվաբանը: Մենք տեսնում ենք նաև այնտեղ և՛ Դազարուս Աղայանին, և՛ Հովհ. Հովհաննիսյանին» (էջ 36):

Մեծավաստակ բանասեր-գիտնականի գնահատությունը, իհարկե, ճիշտ է, բայց ոչ ամբողջական: «Արարատ»-ի բոլոր համարներում մեծարժեք էջեր կան նաև հայ եկեղեցու պատմության, արվեստի, հայ դավանաբանական մտքի, եկեղեցական իրավունքի, հայ մանկավարժության, գիտության և այլ բնագավառներին նվիրված:

«Արարատ»-ի դերին և Մայր Աթոռի միաբանության եկեղեցագիտական, մատենագրական, բանասիրական վաստակին անդրադարձել է նաև ծանոթ գրաքննադատ Հ. Օշականը իր «Արևելահայ բանասիրությունն և էջմիածին» ուսումնասիրության մեջ՝ գրքված Գարեգին Կաթողիկոս Հովսեփյանցի ծննդյան 80-ամյակի և մատենագրական գործունեության 60-ամյակի առթիվ: Գիրքը տպված է Անթիլիասում 1952 թ. (208 էջ), որին և կցված է նույն հարցի վերաբերյալ Գարեգին Կաթողիկոսի վկայությունը: Դեռևս 1947 թ. «Սիոն» ամսագրում (մարտ համար) Օշականը անդրադարձել է այդ հարցին: Թե՛ իր հոդվածում և թե՛ իր գրքում Օշականը քննության է առել հիմնականում արևելահայ բանասիրական դպրոցը և անդրադարձել է նաև «Արարատ»-ին և նրա միջոցով ս. էջմիածնի բանասիրական դպրոցի կատարած գիտական նպաստին՝ արևելահայ բանասիրության մեջ:

Խոսելով «Արարատ»-ի կատարած մեծ գործի մասին, հարգելի բանախոսը՝ ծանոթ գրաքննադատ Հ. Օշականի գնահատությունն է բերում, ըստ որի «Արարատ»-ը հայագիտական իր մասերում մեջ, առնվազն հավասար է հազմավեպին և Հանդես Ամսթրային (38), որոնք եվրոպական կեդրոններում և իմացականության մոտիկ ըլլալու իրենց բարիքները իրավունք չունին անեցնելու, գեղազանցության հարգեք արժանիքով» (38): Արդարև, էջմիածնականները հրաշալի կերպով կատարեցին «սպասար մեր մշակութային» արվեստների ուղիով, սպասար մեր՝ եկեղեցու՝ պարտականությանը՝ ճանապարհով» (28): «Արարատ»-ը կատարել է իր պարտքի բաժինը՝ եվրոպական ուսումններում մարդոց

չափ ու տեղագրական, ազգագրական հարցերու մեջ ալ գերազանց համեմատություններով:

1950-ին Երևան, այժմու արևելահայ բանասիրության ուստանը, գիտե մեր պատմութենէն շատ ավելի բան, որքան չեն իսկ երեւակայել Վենետիկն ու Վիեննան:

Եր բանասիրության մեջ Ա. Հատիտյանը բերում է նաև երջանկահիշատակ Տ. Տ. Գարեգին Հովսեփյանց կաթողիկոսի վկայությունը Էջմիածնի միաբանության և «Արարատ»-ի կատարած եկեղեցագիտական, հայագիտական ծառայությունների մասին:

«Հայագիտության և հայերենագիտության ծագման և զարգացման մեջ Էջմիածինը շատ կարևոր դեր է կատարել, որ գրեթե ամենավաճ է մեր մտավորականության կողմից: Այիշանի «Ժիրակ»-ը, «Արարատ»-ն ու «Սյունիք»-ը իրենց կարևորագույն մասով հիմնված են Էջմիածնի միաբանների աշխատությունների կամ նրանց բերած օգնության վրա: Ծափաթուղայանի, Սարգիս եպիսկոպոս Զալալյանի, Ստեփանոս վարդապետ Մխիթարյանի, Սմբատյան Մեսրոպ և Բարխուդարյան Մակար եպիսկոպոսների և Քաջբերունու ճանապարհորդական նկատողությունները, որ տպագրվեցան «Արարատ»-ի մեջ, նաև հետագա միաբաններից ոմանց գործերը հիմքն են ներկա հայերենագիտության և աղբյուրները մեր անցյալ շինարարության, այսինքն՝ ճարտարապետության ուսումնասիրության և հասկացողության: Երևակայությամբ միայն, առանց գործնական փորձի, դժվար է իրական գաղափար կազմել, թե ինչ անասելի դժվարությունների և աշխատանքի հետ է կապված հարյուրավոր շեն ու ավերակ վանքերի արձանագրությունների ընթերցումը, նկարագրությունը: Ամենայն հարգանք և գնահատանք Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան մեծ աշխատավորներին, բայց ո՛չ Էջմիածնի դերի ուրացմամբ:

Հայագիտության կամ բանասիրության համար Էջմիածնի կատարած ամենամեծ և հանուր հայության երախտագիտության արժանի գործը հազարավոր ձեռագիրների հավաքումն ու պահպանությունն է, հայ ժողովրդի ամենամեծ ժառանգությունը, հարըստությունը:

Առանց այսպիսի հաստատության արեւելահայ բանասիրության մասին երազել անգամ կարելի չէր:

Առաջին գեկուցողը իր խոսքն ավարտում է հետևյալ հաստատումով:

«Այսօր ուխտի օր է նաև մեզ՝ Մայր Աթոռի միաբանության, խմբագրական, դասախոսական կազմի, պաշտոնետության և ս. Էջմիածնի մոտիկ կանգնած մեր մտավորա-

կանության համար: Այս հանդիսավոր առիթով, անմահանջ սիրով, բոլորակամ սրտով վերակրկնում ենք մեր սրբազան ուխտը, Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի օրհնաբեր ներկայությամբ և Նրա հայրապետական բարձր առաջնորդության ներքո շարունակելու մեր Է՛լ համեստ սպասն ու ծառայությունը՝ ի նպաստ հայ՝ մշակույթին, հայ հավատի և հայ ոգիի Արարատը հանդիսացող Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնին, և նրանց միջոցով վերածնված մեր ժողովրդին և մայր հայրենիքին»:

Այնուհետև ելույթ է ունենում «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրական մարմնի անդամ և Մեսրոպ Մաշտոցի անվան ձեռագրաց Մատենադարանի գիտաշխատող Սուրեն Քոլանջյանը «Արարատ»-ը և հայագիտությունը՝ թեմայի շուրջ:

Հարգելի գեկուցողը հանգամանորեն և բարեխղճությամբ ներկայացնում է «Արարատ» ամսագրի կատարած դերը հայագիտության զարգացման բնագավառում, ժամանակագրականորեն, տասնամյակներով նշելով այդ տարիներին «Արարատ»-ում տպագրված հայագիտական ու հայերենագիտական, ձեռագրագիտական աշխատանքների գիտական արժեքն ու կարևորությունը:

«Արարատ»-ի առաջին տասնամյակը ընդհանրապես ընդունված է կոչել «որոնումների շրջան», քանի որ այն հիմնականում, ինչպես մեր գրեթե բոլոր ժամանակակից հանդեսները, բովանդակում էր այլազան բնույթի հետաքրքրական խառն. նյութեր: Սակայն միաժամանակ խմբագրությունը հատկապես իր աստանդական ընթերցողներին ցանկանում էր ծանոթացնել հայ անցյալի նշխարների հետ: Այնտեղ սովոր էր, որ աշխարհով մեկ սփռված հայերը «Արարատ»-ից սպասում էին, որ նա «Հայրենյաց կենտրոնեն հայրենի հեղինակաց թանգարանը բանար և ազգային մեծագործությանց պատմական հիշատակները կենդանացներ ի մխիթարություն հեռավոր ազգայնոց»: Ավելի ուշ հայտնի գրող Ղ. Աղայանը «Արարատ»-ի 1869 թ. համար 1-ում գրում էր, որ «ամսագիրը լուր ամեն ջանքը պիտի գործ դնե լինել այնպիսի մի պատկեր, որո մեջ Հայր կարողանա տեսնել լուր անցյալը և ներկան...»: Նույն հանդեսի մի այլ հայտարարության մեջ ևս ցանկություն էր հայտնվում հայագիտական բաժինը մեծացնել. «Բովանդակության մասին ևս կխոստանա հավելացնել բանասիրաց հետաքրքրության արժանի հնագիտությունը, և ժողովրդական ճաշակին համաձայն քաղվածներ, և այլն...»:

«Արարատ»-ի երկրորդ տասնամյակը, ուր ընդգրկում է 1878—1887 թթ., նրա պատմության մեջ կարելի է ասել, որ դառնում է իր

հունը գտնելու և դեպի վերելք նախապատրաստվելու ժամանակաշրջան: Խմբագրությունը ջանում է ավելի մեծ թվով աշխատակիցների ընդգրկումով ընդարձակել նաև հայագիտական բաժինը: 1879 թ. հրատարակելով «Սրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսիսի և Դավթի հարցմունք ըստ երկարակազմ» բնագիրը, խմբագրությունը հայտնեց է այն մասին, որ «Եթե առաջիկային ևս Մայր Աթոռի գրչագրերում կարևոր նյութեր հայտնաբերվեն, հրատարակվելու են իբրև ազգային հնության փափագելի բեկորներ «Արարատ» ամսագրին մեջ, Վեհափառ կաթողիկոսի բարեհաճության և պատվերին համաձայն, որ ազգասիրաբար մեծ հովանավոր է ազգային գրականության մշակման» (էջ 188—189):

«Արարատ»-ի երրորդ տասնամյակը շրջադարձային կետ հանդիսացավ ոչ միայն ամսագրի, այլև հայագիտության կյանքում: Այս շրջանում այնտեղ սկսում են հանդես գալ ապագայի այնպիսի խոշոր հայագետներ և ձեռագրագետներ, ինչպիսիք են Կ. Վ. Տեր-Սկրտչյանը, Գ. Տեր-Սկրտչյանը, Սողոմոն Սողոմոնյանն ա.ը (անմեան Կոմիտաս վարդապետը), Սահակ Վ. Ամատունին, Խաչիկ Վ. Դադյանը, Մեսրոպ Վ. Տեր-Մովսիսյանը, իսկ աշխարհականներից՝ Կ. Կոստանյանը, Մ. Արեղյանը, Սո. Մալխասյանը, Հր. Աճառյանը, Գր. Խալաթյանը, Երվ. Ծահագիրը, Նիկ. Քարամյանը, Ա. Տեր-Միքելյանը, Ս. Հայկունին և ուրիշները: «Արարատ»-ի խմբագրերը և հրտ. հանձնաժողովները հետագայում ընտրվում են հիշյալ պատկանելի գիտնականներից, որոնք էլ նոր փալլ են տալիս իր վերելքը ապրող հանդեսին: Մեծ ուշադրություն է դարձվում հայագիտական հոդվածներ հրատարակելու ուղղությամբ: 1895 թ. առաջնորդություն կարդում ենք. «Արարատ»-ը նաև պատմական և գրականական մի թերթ պիտի լինի, որ լույս ափռե մեր պատմության և գրականության մուրը և դեռ անձանթ կետերի վրա»:

«Արարատ»-ը իր 4-րդ տասնամյակն է թևակոխում (1898—1907) հաստատաբայլ շարունակելով իր բուն վերելքը: 1899 թ. վերջում «Արարատ»-ը մեծ ձեռնհասությամբ խմբագրող Կարապետ Վ. Տեր-Սկրտչյանը երբ հրաժարվեց, 1900 թ. սկզբից նրա խմբագրությունը Խրիմյան Հայրիկը հանձնեց հայագիտության ապագա մեծ երախտավոր Գարեգին Վ. Հովսեփյանին, որին կրոնական և այլ բնույթի բաժինների հետ միասին, հրահանգում էր հատուկ ուշադրություն դարձնել մասնավորապես հայագիտական գործերի վրա: Հայրիկը այս առթիվ գրել է. «Ջանի գործ դնել զօրացուցանել ըստ կոչման ամսագրին Մ, Աթոռոյս գիտական, գլխաւմա-

կան, զմատենագրական, զհնախօսական բաժինն առ ի բարձրացուցանել զբարի անուն և զգիտական համբաւ միաբանութեան Սորբ Էջմիածնի»:

«Արարատ»-ի 5-րդ տասնամյակը, որը և վերջինը եղավ նրա հարուստ կյանքում, շատ բանով է գիշերում իր 3-րդ և 4-րդ տասնամյակների համարներին: Այդ ստաջին հերթին հետևանք էր խմբագրական կազմի թույլացմանը: Բազմահմուտ գիտնական Գարեգին Հովսեփյանցը 1908 թ. նոյեմբերի 5-ին ազատվեց խմբագրապետի պաշտոնից:

1909 թ. Մատթեոս Բ կաթողիկոսը խմբագիր է նշանակում Հուսիկ արքեպիսկոպոսին: Սակայն շուտով 1911 թ. խմբագիր է նշանակվում Աբել արքեպիսկոպոս Արքահայր, իսկ խմբագրական անդամներ են դառնում Մ. Արեղյանը, Գ. Այթունյանը, Ռ. Արքահայր, Գ. Էդիսյանը:

«Արարատ»-ի վերջին շրջանի խմբագրությունն են վարում Մեսրոպ և Գարեգին և պիսկոպոսները և Գյուտ վարդապետը:

1918—1919 թթ. վերջի երկու համարները, որոնք շատ փոքր էին իրենց ծավալով, գրեթե ամբողջությամբ նվիրված էին հայագիտական նյութերին: Վերջին տասնամյակում պատմա-բանասիրական նյութերով հանդես են գալիս Միաբանը, Գարեգին Վ. Հովսեփյանը, Մովսես Վ. Տեր-Մովսիսյանը, Խաչիկ Սամվելյանը, Սո. Կանաչյանը, Թ. Ավդալբեկյանը, Մ. Արեղյանը, Հր. Աճառյանը և ուրիշներ: Տիրալ վարդապետը սկսում է հրատարակությունը մոռացված մի հայ երգչի (Ֆրիկի) մասին գրած իր ուսումնասիրությունը, Մեսրոպ Վ. Մաքսուդյանը լույս է բերում Ագուլիսի և շրջակայքի ձեռագրերի ցուցակը, որը ընդգրկում է 37 գրչագրերի նկարագրություն և որոնց մեծ մասը այժմ կորած է գիտության համար: Դարձյալ «Արարատ»-ի այս շրջանի համարներում առաջին անգամ հանդես են գալիս նորակուր անուններ, որոնք ևս մեծ անուն էին թողնելու մեր վերածնած հայրենիքի գիտական բարձր շրջանակներում: Վերջին տասնամյակի այդ նոր աշխատակիցներից էին Արսեն Տերտերյանը «Հ. Թումանյանի և այլոց մասին» գրած իր գրականագիտական հոդվածներով, Գր. Դավանցյանը՝ «Հնության մի քանի հիշատակարաններ», Ար. Հովհաննիսյանը՝ «Նոր նյութեր հայ ունիթոսական պատմությունից» և «Պետրոս դի Սարգիս Գիյանենց» և այլ ուսումնասիրություններով:

«Արարատ»-ը իր շուրջ համախմբած մեծանուն գիտնականներով իր ժամանակին հանդիսացել է մեր գիտության ուրույն կանառ: Այստեղից էլ բնավ պատահական է լինույթ չպետք է համարել այն հանգամանք, որ վերանվելով մեր հայրենիքի նորա-

ստեղծ պետական համայնարանում, ինչպես նաև գիտությունների կաճառում հրավիրված դասախոսների և անդամների շարքում առաջին հերթին տեղ են գրավել նաև «Արարատ»-ի շուրջ երբեմն համախմբված գիտնականներից ոմանք:

«Արարատ»-ի արժեքը ավելի քան կրկնապատկվում է, երբ նկատի ենք ունենում հատկապես նրա էջերում պարփակված ճանաչական հրապարակումներն ու պատմա-բանասիրական բազմաթիվ մեծարժեք հետազոտությունները: Նրա էջերում հայագետը կարող է գտնել հայագիտության բազմազան և բազմաթիվաճյալ բնագավառների, ինչպես նաև տարբեր ժամանակաշրջաններին վերաբերող ուշագրավ գործեր:

Թեև 100 տարի է անցնում այսօր «Արարատ»-ի հիմնադրումից, սակայն նա իր ընթացիկությամբ իբրև հայագիտության ակադեմիայի գանձարան միշտ թաքնվում է մեզից:

Հանդիսության ժամանակ, «Արարատ»-ի հարյուրամյակի առիթով, ողջույնի խոսքով հանդես է գալիս ուխտավորաբար Մայր Աթոռում գտնվող ծանոթ մտավորական, գրականագետ, բանասեր Հ. Ծ. Սիրունին, որն առաջ:

«Հավաքված ենք հայ մշակույթի պատմության ուշագրավ մեկ իրադարձությունը տոնավաճառելու համար և նշելու համար հարյուր այն տարիները, որոնց ընթացքին Մայր Աթոռի միաբանները տքնեցան, սերնդե-սերունդ, իրենց քրտինքը խառնելու համար հայ բանասիրության նվաճումներուն և պարբերաբար խոսելու համար հայ ժողովրդին հետ, երեկ՝ «Արարատ»-ի, այսօր՝ «Էջմիածին»-ի բեմերն:

«Արարատ» ամսագրի հրատարակության հարյուրամյակին նվիրված հանդիսության Ա բաժինը փակվում է Վեհափառ Հայրապետի օրհնության խոսքով:

Ն. Ս. Օծությունը խոսում է 1860-ական թվականներին Եվրոպայում սկիզբ առած փոքր ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի հոգևոր, մշակութային զարթոնքի մասին՝ գիր ու գրականության միջոցով, ինչպես նաև ազգային ազատագրական շարժումների և պայքարների մասին, որոնք ավարտվեցին ժողովրդի հաղթանակով և նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին փոքր ժողովուրդների ազգային մշակույթների և հոգևոր արժեքների զարգացման համար: Հայ եկեղեցու ծոցում «Արարատ» ամսագրի հրատարակությունը արտահայտություններից մին հանդիսացավ հայ ժողովրդի ազգային-հոգևոր զարթոնքին և քրիստոնեական լույս, ազգային շունչ, հայեցի դաստիարակություն և ջանքեր մեր եկեղեցու զավակներին՝

«հայկազուն սերնդոց»: Ն. Ս. Օծությունը ապա ոգեկոչեց հիշատակը Տ. Տ. Գևորգ Դ կաթողիկոսի, Մայր Աթոռի միաբանության և հայ մտավորականության, որոնք իրենց նպաստը բերեցին հայ մշակույթի, հայագիտության սկզբնավորության և զարգացման, շարժում, որը մեծ նվաճումների հասավ վերջին շուրջ 50 տարիների ընթացքում, մեր վերածնած մայր հայրենիքում, հայրենի կառավարության հովանու ներքո հայ գիտնականների հայրենակներ, գիտական ու լուրջ ուսումնասիրություններով:

Իր խոսքի և օրհնության ավարտին Վեհափառ Հայրապետը արտագին հույս հայտնեց, որ մեր երկրի մշակույթի հրաշալի ծաղկման կողքին, Մայր Աթոռի միաբանությունը, «Էջմիածին» ամսագրի շուրջ հավաքված մտավորականությունը նույնպես կշարունակեն իրենց համեստ նպաստը բերել հայ մշակույթի մեծ առաջընթացին, ինչ որ մեծ գոհունակության և ուրախության աղբյուր կհանդիսանա նաև Իր հայրապետական արտի համար:

Տաք թույն տևող ընդմիջումից հետո, գործադրության դրվեց «Արարատ» ամսագրի հարյուրամյակին նվիրված հոբելյանական հանդիսության գեղարվեստական ծրագիրը:

Առաջինը ելույթ ունեցավ հանրապետության ժողովրդական արտիստ, թավջութակահար Գուրգեն Ադամյանը, որը, նվագակցությամբ դաշնակահարուհի Էլենոյրա Ադամյանի, կատարեց՝

1. Բոբեր, «Հունգարական ռապսոդիա», 2. Կոմիտաս վարդապետ, «Էս առուն» (մշակումը Գուրգեն Ադամյանի), 3. Գուրգեն Ադամյան, Էլենոյրան երգ ձոնված Վեհափառ Հայրապետին:

Հոգևոր ճեմարանի Ա լսարանի ուսանող Խաչիկ Խաչատրյանը արտասանում է Կոստան Զարյանի «Գալիք սերունդներ» բանաստեղծությունը, իսկ Գ լսարանի ուսանող Հովհաննես սրկ. Գրվրգյանը՝ Սիլվա Կապուտիկյանի «Երդում հայրենի լեզվին»-ը:

Բեյրութահայ ծանոթ երգչուհի Սոնա Ղադարյանը, որն ուխտավորաբար գտնվում էր Մայր Աթոռում և հայրենիքում, հանդես եկավ երեք մեներգերով:

1. Կոմիտաս վարդապետ, «Կոունկ», 2. Գ. Ալեմշահ, «Իմ երգը», 3. Կոմիտաս վարդապետ, «Կաքավիկ»՝ նվագակցությամբ դաշնակահարուհի, վաստակավոր արտիստուհի Մարիանա Հարությունյանի:

Ծանոթ երգչուհի Մարիա Գեղունին հանդես եկավ երկու մեներգերով:

1. «Տաղ առ Տիրամայր», 2. «Տաղ Աստուածածնայ»՝ նվագակցությամբ դաշնակա-

հարուհի, վաստակավոր արտիստուհի Ելենա Տեր-Ղևոնդյանի:

Հանրապետության վաստակավոր արտիստուհի և Մայր տաճարի երգեցիկ խմբի մենակատար Լուսինե Զաքարյանը կատարեց չորս մեներգեր.

1. «Այսօր հարսն լուսոյ» (մշակումը պրոֆ. Ռ. Աթայանի), 2. Նարեկացի, «Սալյն այն իջանէր» (մշակումը պրոֆ. Ռ. Աթայանի), 3. Վարդան Սարգսյան, «Հոյնար», 4. «Պաղ աղբյուրի մոտ» (ծողովորական)՝ նվագակցությամբ դաշնակահարուհի, վաստակավոր արտիստուհի Մարիանա Հարությունյանի:

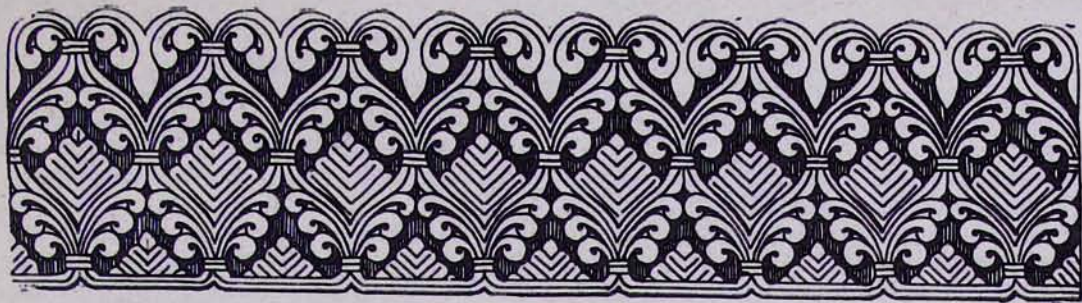
Հայկական պետական ֆիլհարմոնիայի լարային քառյակը, գեղարվեստական ղեկավար և առաջին ջութակ Լևոն Մամիկոնյան, երկրորդ ջութակ՝ Մարտին Երիցյան,

ալտ՝ Յուրի Մանուկյան, թավջութակ՝ Ֆելիքս Սիմոնյան, կատարեց.

1. Հայդն, սերենադ, 2. Կոմիտաս վարդապետ, «Ալագյազ», 3. Կոմիտաս վարդապետ, «Երկինքն ամպել ա», 4. Կոմիտաս վարդապետ, «Վաղարշապատի պար», 5. Կոմիտաս վարդապետ, «Զինար ես»:

«Արարատ» ամսագրի հրատարակության հարյուրամյակին նվիրված հանդիսության գեղարվեստական մասը ավարտվում է ընդհանուր ու խանդավառ ծափերի մեջ՝ հանուն Հայոց Հայրապետի ու Հայկազուն արքեպ. Աբրահամյանի շնորհակալական խոսքով՝ հայտնված կազմակերպիչ «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությանը և հանդեսի քարեհաջող ու հիշատակության արժանի անցկացման համար իրենց սրտագին մասնակցությունը քերած արվեստագետներին, երգիչներին, արտասանողներին և բոլորին՝ իրենց ներկայության համար:

ԱՆՑՅԱԼԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

Ստորև տպագրում ենք անցյալ դարի 90-ական թվականների երկու հետաքրքիր փաստաթղթեր, որոնք վերցված են Կովկասյան Փոխարքայի Գլխավոր գրաքննչական կոմիտեի արխիվներից: Երկուսն էլ վերաբերում են «Արարատ» ամսագրի գրաքննության հարցերին:

Ցարական Ռուսաստանի սատրապների և նրանց գրաքննիչների համար անհանդուրժելի էր հասարակական մտքի զարգացման, հառաջդիմության և ազգային զարթոնքի որևէ արտահայտություն, ինչպիսի ձևով էլ որ այն արտահայտվելիս լիներ, անգամ, թեկուզ շատ աղոտ կերպով, կրոնական մամուլում:

Հարկավ «Արարատը» չափազանց հեռու է եղել իր ժամանակի բոլոր հասարակական շարժումների արձագանք լինելուց, շարժումների, որոնք ընդգրկում էին համայն

Ռուսաստանը: Նրա շոշափած խնդիրները սահմանափակվում էին ազգային-եկեղեցական շրջանակներով, ուր Մայր Աթոռի ամսագիրը համարձակորեն հանդես էր գալիս ի պաշտպանություն հայ եկեղեցու ինքնուրույնության, անկախության, հանրային շահերի, առաջադեմ ու լուսամիտ գաղափարների և ազգային միասնության: Սակայն հրապարակախոսական այս նվազագույնն անգամ հաճելի չէր ցարական իշխանավորներին, որոնք պատրաստ էին ավելի սեղմելու գրաքննության խեղդիչ օղակը ամսագրի շուրջը:

Եվ այնուամենայնիվ, չնայած ցարական գրաքննիչների բոլոր ջանքերին, «Արարատը» մինչև վերջ հավատարիմ մնաց հայ եկեղեցու, հայ ժողովրդի զարթոնքի և ազգային հառաջդիմության շահերին:

ԿՈՎԿԱՍԻ ԲԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՄԱՍԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՊԵՏԻ ՄԻԱՆԳԱՄԱՅՆ ԳԱՂՏՆԻ

ԳԻՄՈՒՄԱԳԻՐԸ ՈՒՂՎԱՅՆ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՊԱՐՈՆ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ,

ԱՌ 24 ՄԱՅԻՍԻ 1897 ԹՎԱԿԱՆԻ, № 542

Ամենայն Հայոց Պատրիարք-Կաթողիկոս Գևորգ 1868 թվականին, մեր կառավարության կողմից իր պատրիարքական ընտրության հաստատումից անմիջապես հետո, այդ առիթով Թիֆլիզ Մեծ Իշխան Փոխարքային ներկայանալիս, Նորին Բարձրությանը հայտնեց իր մտադրությունը՝ Էջմիածնում հրատարակելու ամենամյա կրօնա-քարոչական հանդես: Հետագային, երբ նրա այս մտադրությունը իրականացավ, նա այս մասին տեղեկացրեց Կովկասյան Գլխավոր Կառավարչությանը, ընդ որում հույս հայտնեց, որ իր հիմնած ամսագիրը իր ուղղությամբ կարող է քարենպաստ ազդեցություն ունենալ Ռուսաստանի և հատկապես Կոստանդնուպոլսի հայ ազգաբնակչության վրա:

Այս առթիվ Փոխարքայի Գլխավոր Կառավարչության պետը, Նորին Բարձրության հանձնարարությամբ, իր հույն թվականի հունիս 21-ի գրավոր կար-

ծիր մեջ մանրամասն բացատրելով, թե ինչ պայմաններում և ինչ ուղղության դեպքում, համաձայն մատնանշված նպատակի, այդ ամսագիրը կարող է արժանանալ Կովկասյան Գլխավոր Կառավարչության համակրանքին, հայտնեց Պատրիարքին, որ թույլատրվում է հրատարակել «Արարատը» առանց նախնական քննության Կովկասյան Գրաքննչական Կոմիտեում, եթե Պատրիարքը իր վրա վերցնի ամսագրի գրաքննությունը և հրատարակի այն իր պատասխանատվությամբ, ընդ որում Էջմիածնի տպարանը պարտավորվում է Գրաքննչական Կոմիտեին ներկայացնել ամսագրի յուրաքանչյուր համարից օրենքով սահմանված օրինակները: Պատրիարքը սրա դեմ չառարկեց:

Վերոհիշյալ ամսագրի գրաքննության իրավունքը այնուհետև ժառանգաբար անցնում էր Էջմիածնի մյուս պատրիարքներին, ինչպես նաև ամեն անգամ,

Կովկասյան Գլխավոր վարչության հաստիքի թույլ տրվածությամբ, անցնում էր Էջմիածնի Սինոդի նախագահին, երբ պատրիարքական Աթոռը թափուր էր մնում:

Իր հրատարակության սկզբից «Արարատ» ամսագիրը խիստ անհամապատասխան գտնվեց նախապես նշված ուղղությամբ: Դեռևս առաջին համարում զետեղված ծրագրից կարելի էր նկատել, որ առանձին ուշադրություն է դարձվելու ամսագրի պատմա-աշխարհագրական բաժնին, որի միջոցով նախատեսվում էր հայերի մեջ արթնացնել հայրենասիրական զգացմունքներ, նկարագրելով «ազգի և հայրենիքի պաշտպան նախնիների մեծ գործոց հիշատակարանները» և տպագրելով «պատմական ակնարկներ, ինչպես Արարատյան մարզի վերաբերյալ, որ իրենց գահերն են հաստատել հայոց թագավորները, այնպես էլ Հայաստանի այլ վայրերի մասին»: Ի հակադրություն Հայաստանի քաղաքական անցյալի, նկատի էր առնվում «խորտակված սրտով» ներկայացնել երկրի ներկա տխուր վիճակը: Ըստ ծրագրի, ամսագրի վերոհիշյալ բաժնի նշանաբանն էր հանդիսանում «—Հայը ձգտում է դեպի հայության հին կենտրոնը և անպայման պետք է որ ձգտի»:

Այնհայտ է, որ հետևելով միայն այդ ծրագրին «Արարատը» չկարողացավ օժանդակել հասնելու համար այն նպատակին, որը դրվել էր 1888 թվականին Կովկասյան Գլխավոր վարչության կողմից, այն է—հայերի մերձեցումը ռուս ժողովրդի հետ: Սակայն եղել են դեպքեր (ինչպես օրինակ, կառավարական կարգադրությունները հայկական ծխական-եկեղեցական դպրոցների մասին), երբ ամսագիրը միանգամայն ընդդիմադիր դիրք ընդունելով մեր կառավարության դեմ, միացել է հայկական մյուս հրատարակությունների բանավեճին, որը և բորբոքել է մեզ թեմանի ազգային կրքեր:

«Արարատ» ամսագրի նմանօրինակ ուղղությունը արտահայտվեց նաև ներկա Պատրիարքի* օրոք այն բանից հետո, երբ Ջերդ Գերագանցության կողմից, 1895 թվականի հոկտեմբերի 31-ի № 17 գրությամբ առաջարկեց Նրան իր ազդեցությունը գործադրել ռուսաբայերի և արտասահմանյան հայերի նկատմամբ՝ նպատակ ունենալով վերջ տալու քաղաքական խռովություններին Փոքր Ասիայում: Կարծես կանխամտածված ձևով, ի հակասություն այդ առաջարկության, «Արարատի» մի ամբողջ շարք համարներում երևացին ծայրահեղորեն գրգռիչ բնույթի հոդվածներ, ուղղված բոլոր մեծ պետությունների դեմ, որոնք իրենց մասնակցությունն են բերում խռովությունների խաղաղեցման գործին (Ինժեաներիայի գեներալ կոմս Տատիշչևի անցյալ տարվա մայիս 17-ի նամակի հավելվածը):

Նկատի ունենալով վերոհիշյալը, հազիվ թե նպատակահարմար համարվի այն բացատրիկ դրությունը, որով օժտված է «Արարատ» ամսագիրը գրաքննության տեսակետից: Դա, թերևս, որոշ նշանակություն

ունի անցյալում (ինչպես օրինակ, 1860-ական թվականներին), երբ արտասահմանի և հատկապես Կոստանդնուպոլսի հայերը, պաշտպանություն գտնելով Արևմտյան տերությունների կողմից, մեզ համար թշնամական իրենց քաղաքական ձգտումներով աշխատում էին նույն ոգով ազդեցություն գործ դնել իրենց ազգակիցների վրա Ռուսաստանում, որ հայ ստավորականությունը այն ժամանակ դեռևս ասկավաթով էր և չունի քավարա չափով ուժ և համախմբվածություն որպեսզի կարողանար ակնառու դիրք գրավել:

Ներկայումս մեր՝ հայերը իրենց անջատական ձգտումներով չեն զիջում իրենց արտասահմանյան եղբայրներին, որով աննպատակ է պաշտպանել նրանց վերջիններիս վնասակար ազդեցությունից: Ընդ որում այս հարցում որևէ ներգործություն երբեք չի կարելի պատել Էջմիածնից, որը, Պատրիարքի գլխավորությամբ, սովորաբար հայերի համար հանդիսանում է ոչ այնքան կրոնական, որքան քաղաքական միասնության կենտրոն և հյու զենք նրանց անջատողական ձգտումների համար:

Ելնելով վերոհիշյալ մտածումներից, այլ և նկատի ունենալով, որ պրավոսլավ եկեղեցու բոլոր հոգևոր պարբերական հրատարակությունները և նույնիսկ թեմական տեղեկագրերը ենթակա են պատասխանատու գրաքննության, ես ոչ մի հիմք չեմ գտնում այդ ուղղությամբ բացառություն թույլ տալու օտար դավանության պատկանող հոգևոր ամսագրի նկատմամբ և գտնում եմ, որ նույնպիսի գրաքննության պետք է ենթարկել «Արարատ» ամսագիրը: Ըստ որում զուտ հոգևոր բնույթ կրող հոդվածների գրաքննության համար պետք է Պատրիարքի կողմից նշանակվի առանձին պատասխանատու գրաքննիչ ի դեմս հոգևորականների և Կովկասյան Գլխավոր Կառավարչության համաձայնությամբ, իսկ մյուս հոդվածները պետք է ուղարկվեն Կովկասյան Գլխավոր գրաքննչական կոմիտեի նախնական քննության, որը «Արարատ»-ի համար, իբրև ամսագրի, դժվարություն չի կարող ներկայացնել:

Չկամենալով, սակայն, դիմելու կտրուկ միջոցների, առանց դրա համար մոտավոր առիթն ունենալու, ես, հայտնելով վերոհիշյալի մասին Ջերդ Գերագանցության, պատիվն ունեմ խնդրելու որպեսզի բարձրագույն նկատառման հանձնվի իմ կարծիքները և հայցելու Նորին կայսերական մեծության հաճությունը՝ իրավունք տալու ինձ առաջին իսկ հարմար առիթով նախնական գրաքննության ենթարկելու «Արարատ» ամսագիրը վերև մատնանշված հիմունքների համաձայն:

Հետևանքների մասին հանցեք հարգել ծանուցմամբ:

Գեներալ-ադյուտանտ իշխան՝ Գ.Ուլիտին,
ՍԵՆԱՍՈՐ

Վավերացրել՝

Առաջին գրասենյակի դիրեկտոր՝

Մ.Ա.Կ.Ե.Վ.Ի.Զ.

* Խոսքը Խրիմյան Հայրիկի մասին է:

ՆՈՐԻՆ ԳԵՐԱԶԱՆՑՈՒԹՅՈՒՆ, ԿՈՎԿԱՍԻ ԳՐԱՔՆԱԶԱԿԱՆ,

ԿՈՄԻՏԵԻ ՊԱՐՈՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ,

Կովկասի գրաքննչական Կոմիտեի տեղական և արևելյան լեզուների ավագ գրաքննիչ՝

Կոլեժսկի խորհրդական Բիշմիշևի զեկուցագիրը

Հմր. 2. Մարտ 3, 1892 թ.

«Արարատ» ամսագրում Պետրոս Սիմոնյանցի— որպես նույն ամսագրի խմբագրության նախկին անդամի— գործունեության վերաբերյալ տպագրված հոդվածի հավելումի մասին, հավելում, որը կրում է «Միաբանության անդամ» ստորագրությունը, ես պատիվն ունեցա զեկուցելու Ձեր Գերազանցության, որ վերջին ժամանակներս «Արարատ» ամսագիրը տպագրում է քաղաքական բնույթի հոդվածներ, որոնք սուվեր են գցում հանգուցյալ Պատրիարք և Կաթողիկոս Մակարի հիշատակին և շոշափում պատիվն ու բարի անունը ազնիվ անձնավորությունների:

«Միաբանության անդամ»-ի վերոհիշյալ հավելումի մեջ, որի թարգմանությունը ներկայացված է իմ կողմից, ի միջի այլոց կա հետևյալ արտահայտությունները, որոնք վերաբերվում են Մակար Կաթողիկոսի գործունեությանը.— «Նրա (Պետրոս Սիմոնյանցի) ձայնը վճռական նշանակություն ուներ գրեթե բոլոր գործերում՝ ինչպես վարչական, ուսումնական, այնպես էլ տնտեսական»: Այնուհետև— «Հանգուցյալ Կաթողիկոսը սովորություն ուներ զանձարկից դրամ վերցնելու, մասնավորապես հատուկ պարգևատրումների համար»:

«Արարատ» ամսագրի սույն թվականի հունվարի համարում խմբագրությունը շարունակում է հարազատ մնալ իր կողմից որդեգրած բանասիրական բնույթ կրող տոնին և շոշափում է ոչ միայն մասնավոր անձանց, ինչպիսիք են Ներսիսյան Հոգևոր դպրանոցի հոգաբարձուներ՝ երդվյալ հավատարմատար Եվանգուլովը և իշխան Կոստանդին Բերյոսովը, այլ և շոշափում է հոգաբարձության նախագահ՝ Վրաստանի և Իմերեթիայի թեմի առաջնորդ Մամբրե Եպիսկոպոսի և նույնիսկ Կոստանդնուպոլսի ներկա Պատրիարք՝ Խորեն Արքեպիսկոպոս Աջըզյանի պատիվը:

Խոսելով տեղակալության հարցի վերաբերյալ տեղական հաշկական և արտասահմանյան թերթերում ընդունված ուղղության մասին, «Արարատ» ամսագրի խմբագրությունը ավելացնում է— «Արևելք» թերթը մեկ Volt Face-ով դավաճանելով իր անցյալին ու իր դավաճած գաղափարներին և գտնվելով մեծ ձեռքումներ (դեպի իշխանություն, տվյալ դեպքում դեպի ծայրագույն Պատրիարքի իշխանությունը) ունեցող մի բարձրաստիճան պաշտոնյայի (Վ. Պոլտ Պատրիարքի) հովանավորության ներքո, դարձել է մի օրգան, որը ծայրքում է ամեն տեսակի ստեր: Մենք չենք կարող արտատպել «Արարատ»-ում այդ բոլոր ստերը և հերքել դրանք, քանի որ դա կնշանակեր վերածել «Արարատ»-ը աղտոտությունների պահեստարանի»:

Այնուհետև վերլուծելով Ներսիսյան Հոգևոր դպրանոցի հոգաբարձության շրջանակում տեղի ունեցած միջադեպը, որն առաջացել էր տեղակալի կարգադրությանը չենթարկվելու և դպրանոցի երկու ուսուցիչներին արձակելու կապակցությամբ, «Արարատ» ամսագրի խմբագրությունը բացականչում է— «Ահա ձեզ բարձրաստիճան հոգևորական, թեմակալ առաջնորդ, եպիսկոպոս, որին ներելի չէ ոտնահարել այն օրենքներն ու կանոնները, որոնցով պաշտոնապես ղեկավարվում է եկեղեցին և որը թույլ է տալիս իրեն ընդդիմանալ իր պետին ու ընթանալ նեղ կուսակցական ոգով համակված երկու աշխարհական անձանց (Եվանգուլով և իշխան Բերյոսով) հետքերով...»:

Այդ ընդարձակ հոդվածում թեմակալ առաջնորդի և դպրանոցի երկու հոգաբարձուների հասցեին նշած վերոհիշյալ արտահայտություններից բացի, կան նաև շատ այլ արտահայտություններ, որոնք վարկաբեկում են այդ անձանց բարի անունը: Այսպես, օրինակ, հանդիպում ենք հետևյալ արտահայտությունների— «Դպրանոցի հոգաբարձության նախագահի և մի քանի անդամների հակաօրինական և շահագիտական վարմունքը», «Կանոններից շեղվող հոգաբարձուները և նրանց նախագահը», «Կատարելով աղյալիսի ծանր հանցանք և վրդովմունք հարուցելով ընդդեմ Գերագույն Հոգևոր իշխանության...» և այլն:

Բացի այդ, «Արարատ» ամսագրի նույն համարում կարելի է հանդիպել այլ կարգի ակնարկություններին— «Դա բախտավորություն է, որ Հայ պարբերական մամուլի լավագույն հատվածը նյութական շահերով կապված չէ էշմիածնի հետ և կամ այս ու այն եպիսկոպոսի հետ...», «Պաշտոնական «Արարատ»-ը լուրում էր, քանի որ հայտնի էր, թե ինչ ճանկերումն էր այն գտնվում...», «Պարզ էր, որ 1884—1885 թթ. ընտրությունների ժամանակ տեղի ունեցած փաստերը իզուր և անհետևանք չանցան, այլ ծառայեցին ուշադրություն և նախազգուշացնող դասեր: Վերոհիշյալ տարիներից հետո չեն փախվել ոչ մարդիկ, ոչ ձգտումները և ոչ էլ նպատակին հասնելու միջոցները»: Ծառի վերջի պարբերությունը շարված է ընդգծված տառերով և ակնարկում է Մակար Կաթողիկոսի ընտրությանը:

Վերոհիշյալից Ձեր Գերազանցությունը կհանի տեսնել, որ ոչ հոդվածի տեղը, ոչ էլ նախադասությունների ու արտահայտությունների ընտրությունը և ոչ նույնիսկ վերոհիշյալ ակնարկությունները պետք չէ որ տեղ գտնեին այնպիսի պաշտոնական ամսագրում, ինչպիսին է «Արարատ»-ը, որը համարվում է Հոգևոր հաստատության օրգան:

Ինչպես հայտնի է Ձեր Գերազանցության, Տեղա-

կալի իրավունքների հարցը անցյալում բավական արվեց, մամուլում տեղի ունեցած բանավեճի պատճառով և գրգռեց թե տեղի և թե թրքահայերի մտքերը, առաջ բերելով անցանկալի հուզումներ նրանց մեջ, որով գրաքննությունը ծամանակին արգելեց բանավեճը մամուլում, գտնելով անհարմար և անցանկալի այդ հարցի հետագա քննարկումը: Այդ հարցի նոր քննարկումը «Արարատ»-ի էջերում, բանավեճի բնույթ կրող և կրքոտ հարձակումներով լի հոդվածների ձևով, առնվազն անհարմար է:

Նույնը կարելի է ասել նաև Ներսիսյան Հոգևոր դպրանոցում տեղի ունեցած միջադեպի մասին, որի շուրջը եղած լրատվություններն ու հոդվածները անառարկելի կերպով արգելվեցին մամուլում, ինչպես առանձին գրաքննիչների, այնպես էլ Կոմիտեի որոշմամբ, որպես երիտասարդ սերնդի մտքերը գլորող և դպրոցական կարգապահությունը խախտող նյութեր:

Տեղին չեն նաև անձնական վիրավորական հարձակումները ընդդեմ հովվապետների, մանավանդ ներկայիս, երբ հերթի է դրված Հայ Եկեղեցու պետի ընտրության հարցը և մամուլի մեջ սպրդում են անույնները այն հոգևոր անձանց, որոնք նախատեսվում են Հայրապետական Աթոռի թեկնածուներ:

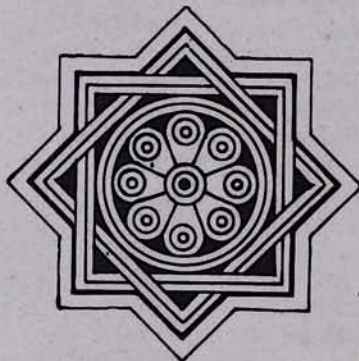
Մինչև հիմա գրաքննությունը ղեկավարվել է վերոհիշյալ նկատառումներով և արգելել է տպագրել նման անձանց համար վիրավորական հոդվածներ և դիտողություններ:

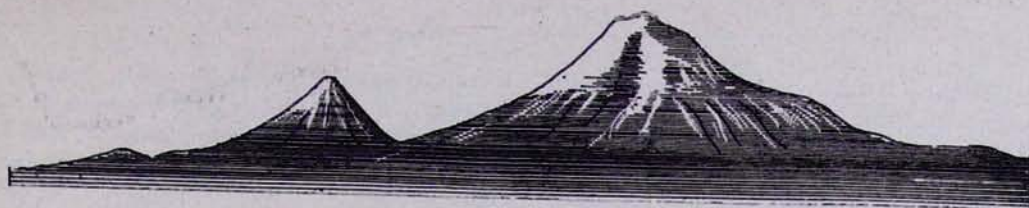
Այս ամենը, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ փաստեր վկայում են, որ «Արարատ» ամսագրի խմբագրության ղեկավարման գլուխն անցած ավագ Սարկավագ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը բոլորովին անպատրաստ է հարկ եղած արժանապատվությամբ վարելու Էջմիածնի վանքի պաշտոնական օրգանը:

Այս ամենի հետևանքով, այլև նպատակ ունենալով վերացնելու, ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ Թուրքիայի հայերի միջև եղած դժգոհությունները, որոնք առաջանում են «Արարատ» ամսագրում տպագրվող և հետագային տպագրվելիք բանավեճի բնույթի և մասնավոր ու հոգևոր անձանց դեմ կրքոտ հարձակումներ պարունակող հոդվածներից, չափազանց ցանկալի է, որպեսզի հետ այսու արգելվեն նման հոդվածների տպագրումը Էջմիածնի վանքի պաշտոնական օրգանում:

Կոլեժսկի խորհրդական՝

Ա. Զ Ի Ծ Մ Ի Ծ Ե Վ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳՐԻ

(1 8 6 8 — 1 9 1 9)

Կազմեց՝ ՍԵՂԱ ԿՈՇԻՆՅԱՆ

Խմբագրեցին՝ ՍՈՒՐԵՆ ՔՈԼԱՆՋՅԱՆ
ԱՐԹՈՒՆ ՀԱՏԻՏՅԱՆ

Ե Ր Կ ՈՒ Խ Ո Ս Ք

1968-ին լրացավ «Արարատ» ամսագրի հրատարակության 100-ամյակը։ Սույն մատենագիտությունը կազմված է այդ առթիվ, «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրության հանձնարարությամբ։

«Արարատ»-ի առաջին համարը լույս է տեսել 1868 թվի մայիսի 1-ին, վերջին 1—12 միացյալ համարը 1919-ին։ Մատենագիտությունը ընդգրկում է ամսագրի բոլոր տարիների և համարների նյութերը լրիվ։

«Արարատ»-ում հրատարակվել են կրոնա-աստվածաբանական, պատմական, բանասիրական, հայագիտական, փիլիսոփայական, բարոյախոսական, գիտական, մանկավարժական և այլ բնույթի ուսումնասիրություններ։ «Արարատ»-ի էջերում տեղ են գտել նաև հայրապետական կոնդակներ, կաթողիկոսական տնօրինություններ, սինոդի արձանագրություններ, եկեղեցական քրոնիկոններ։ Նման նյութերը մատենագիտության մեջ նշված են ամբողջական էջերով, այսինքն բացված չէ յուրաքանչյուրի բովանդակությունը առանձին։

Որոշ հոդվածաշարերի («Մ ա յ Ր Ա - թ ո ո», «Ա զ գ ա յ ի ն», «Ս ու Ր հ ա ն - դ ա կ Բ ի լ գ ա ն դ ե ա ն», «Տ ա ճ կ ա - հ ա յ ք» և այլն) նյութերը նկարագրված են ընտրությամբ, ըստ կարևորության, իսկ ամբողջական հոդվածաշարը դարձյալ տրված է ընդհանուր էջերով։

«Արարատ»-ի լեզուն և՛ գրաբար է, և՛ աշխարհաբար, և՛ գրաբարախառն աշխարհաբար։ Հոդվածներ կան, որոնք աշխարհաբար են, խորագրերը՝ գրաբար, կամ գրաբար հին ձեռագիր բնագրի ուսումնասիրությունը աշխարհաբար է, իսկ հրապարակված ձեռագիրը՝ գրաբար։ Այս տիպի ուսումնասիրությունների խորագրերը մեկ գրաբար են, մեկ աշխարհաբար։ Նկատի ունենալով այս հանգամանքները, հեղինակների անունների և հոդվածների խորագրերի համար պահպանված է հին ուղղագրությունը։ Կազմողի բացատրությունները և ծանոթությունները գրված են նոր ուղղագրությամբ։

Մատենագիտությունը կազմված է ժամանակագրական-այբբենական կարգով՝ ըստ տպագրության տարեթվերի։ Յուրաքանչյուր տարվա նյութերը դասավորված են այբբենական կարգով։ Վերջում կունենա հետևյալ օժանդակ ցանկերը՝ հեղինակային, անձնանունների, ծածկանունների, տեղանունների, թեմատիկ-առարկայական։

Հեղինակի անունով են նկարագրված այն բոլոր հոդվածները, թղթակցությունները, գեղարվեստական ստեղծագործությունները, որոնց սկզբում, վերջում, ամսագրի ցանկում հիշատակված է նրանց անունը։ «Արարատ»-ը հրատարակության առաջին տարիներում գերծ չի եղել տեխնիկական և հրատարակչական թերություններից։ Որոշ

թարգմանված նյութերի տպագրությունը տեխնիկապես այնպես է ձևավորված, որ առաջին հալացքից թարգմանիչը հեղինակ է թվում, այնինչ հեղինակի անունը թագնրված է հոդվածի առաջաբանում, վերջաբանում, տողատակի ծանոթություններում կամ բոլորովին նշված չէ. նախորդ նյութերի հոդվածների ոճից ենթադրվում է, որ նյութը թարգմանություն է: Հնարավորության սահմաններում աշխատել ենք ճշտել այդ տեղեկությունները և նկարագրությունը վերցնել իսկական հեղինակի անունով:

Հոդվածագրերի մի զգալի մասը ստորագրել է ծածկանուններով կամ անվան, ազգանվան և կրոնական կոչումի սկզբնատառերով: Օգտվելով Սինոդի արձանագրություններից, կաթողիկոսական կոնդակներից և Գյուտ եպիս. Աղավերյանցի կազմած «Արարատ»-ին աշխատակցած հեղինակների անձնանունների ձեռագիր ցուցակից, հնարավորության դեպքում աշխատել ենք բացել ծածկանունները և նկարագրությունը վերցնել հեղինակի իսկական անունով, ծածկանունը՝ որպես ստորագրություն, տալ ծանոթության մեջ:

Կան նաև անստորագիր հոդվածներ, որոնց ոճից թեպետ ենթադրվում է հեղինակը, բայց նկարագրությունը տրված է խորագրի տակ: Նման դեպքերում անձնանունների ցանկում կասկածվող հեղինակի անվան դիմաց համապատասխան նշում է արված:

Հին ձեռագրերի ուսումնասիրությունները նկարագրված են ուսումնասիրողի անունով: Հրատարակված ձեռագրերի հեղինակների անունները հիշատակված են ինչպես հիմնական նկարագրության, այնպես էլ անձնանունների ցանկում:

Հեղինակի անվան կողքին կլոր փակագծերում նշված է այն վայրի անունը, որտեղից առաքված է տվյալ նյութը: Այդ արված է այն նպատակով, որ այսօրվա ուսումնասիրողը իմանա, թե «Արարատ»-ը ինչ վայրերի հետ է կապված և ո՞ր հայ գաղութում ինչ մտավոր կյանք է գոյություն ունեցել:

Եթե հոդվածի հեղինակը նշված չէ և հնարավոր չէ այն վերականգնել, ապա հոդվածը

նկարագրված է խորագրի տակ: Խորագրի տակ են նկարագրված նաև հոգաբարձուների (երեքից ավելի) դպրոցական գործին վերաբերող որոշ նամակներ: Այդ նամակների գերակշիռ մասը տպագրված է միևնույն՝ «Խմբագրութեան Արարատ ամսագրոյ» հասցեագրով: Կրկնություն չառաջացնելու համար անտեսված է այդ հասցեագիր-վերնագիրը:

Կան նաև անխորագիր և անհեղինակ նյութեր: Դրանք մեծ մասամբ ուրիշ աղբյուրներից քաղված խառը յուրեր են:

«Արարատ»-ի, (յուրաքանչյուր հրատարակչական տարում) համարների էջերը շարունակվող են: Ուստի հրատարակչական տեղեկություններում ցույց են տրված միայն տարեթիվը և էջը: Բայց 1868—1871 թվերի նյութերի նկարագրություններում տարվա հետ միասին ցույց են տրված նաև ամիսը, համարը և էջը. որովհետև «Արարատ»-ի առաջին համարը լույս է տեսել 1868 թվի մայիսի 1-ին, ուստի հրատարակչական տարին համարվել է մայիսից-մայիս. 1—8 համարները համընկել են նախորդ, իսկ 9—12 համարները՝ հաջորդ տարվան: Մի հրատարակչական տարին կազմվել է երկու տարբեր աստղաբաշխական տարիների կեսերից: Ժամանակագրության մեջ շփոթություն չառաջացնելու նպատակով այդ նյութերի էջերի հետ միասին ցույց են տրված նաև ամիսը և համարը:

Ամսագրում կան էջերի սխալ համարակալումներ, կրկնված էջեր: Նման դեպքերում սխալ աղբյուրի կողքին ցույց է տրված նաև, թե ճիշտը ինչպես պետք է լիներ: Այդ նյութերից օգտվելիս ընթերցողը պետք է նկատի ունենա կազմողի ծանոթությունը:

Մի շարք նկարագրությունների մեջ հրատարակչական տեղեկություններից հետո տրված են հին ձեռագիր բնագրերի սկզբնատողները:

Մատենագիտությունը խմբագրել են Ա. Հատիտյանը և Ս. Քոլանջյանը: 1868—1880 թվերը՝ միասին. 1881—1900 թվերը՝ Ա. Հատիտյանը, 1901—1919 թվերը՝ Ս. Քոլանջյանը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳՐԻ (1868 — 1919)

1868 մայիս-դեկտեմբեր № 1—8

1869 հունվար-ապրիլ № 9—12

1. ԱԳՈՒՍԻ եւ բազէ: [Արտատպված է ձեռագիր տաղարանից ժՀԵ: Չափածո]: 1868, հունվ., № 9, էջ 132:

Այ. Մեր մեղքն է առե՛ր զագռան բազայ...

2. ԱԶԳԱՅԻՆ բարեկարգություն: [Կուսակրոն հոգեկորականների անձնական ժառանգությունը Մայր Աթոռին թողնելու մասին պայման և ուխտ]: 1868, մայիս, № 1, էջ 7—8:

3. ԱԹԱՆԱՍԵԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏ: Երևանյա օրիորդաց դպրոցին աշակերտության հարցաքննության կարգադրում ճառը: 1868, սեպ. № 5, էջ 62—64:

Ամապրում տպագրական սխալ՝ պետք է լինի էջ 64—66:

4. ԱԽԱԼՔԱԼԱԿ: [«Հայկական ընթերցարանի» գործունեության մասին]: 1869, ապրիլ, № 12, էջ 173:

5. ԱՆԴՐԷԱՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ: Էջմիածնի ժառանգատրաց դպրոցի մասին: 1868, սեպ., № 5, էջ 62—64:

Տպագրված է առանց խորագրի:
Ամապրում սխալ էջագրություն՝ 62, 61, 62 պետք է լինի 62—64:

6. ԱՆԴՐԷԱՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ: [Ուղերձ: Երեւանի հոգևոր դպրոցի մասին]: 1869, հուլիս, № 3, էջ 36—37:

Հեղինակի անունը հանված է խմբագրության ծանոթությունից:

Ստորագր. ***

7. ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ: Զուարճայիք: Տաղ վասն մահրամայի: [Չափածո: Արտատպված ձեռագիր տաղարանից ժՀԵ]: 1868, դեկտ., № 8, էջ 116:

Այ. Աստուած արար զին ի հողոյ...

Հեղինակի անունը հանված է բնագրի նախավերջին տողից:

8. ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ի տարեդարձի օծման վեհափառ Հայրապետի՝ Ամենայն Հայոց (Գևորգ Դ): 1868, օգոստ., № 4, էջ 45—48, սեպտ., № 5, էջ 66—67:

Հեղինակի անունը չի նշվում:
Բնագրի վերջին մասը՝ էջ 66—67, տպագրված է առանց խորագրի:

9. ԱՐԱՔԱԶԵԱՆՑ ՄԿՐՏԻՉ: Պատուական ամսագրոյն «Արարատացի»: [Ալեքսանդրապոլի հոգևոր դպրոցի աշակերտների շնորհակալական խոսքը ազգասեր Մկրտիչ Սանասարյանցին]: 1869, փետրվ., № 10, էջ 147—148:

10. ԱՐԱՐԱՏ նահանգ: 1868, մայիս, № 1, էջ 6, հունիս, № 2, էջ 16—20, հուլիս, № 3, էջ 28—29, օգոստ., № 4, էջ 42—44:

Բովանդ. Դիրք Արարատեան նահանգի:—Օդ Արարատ նահանգի:—Արարատեան դաշտի շրջապատ լեռները:

11. ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՔ: [Բարոյախոսական խրատներ]: 1868, հուլիս., № 7, էջ 100:

12. Գ. Վ.—ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՎԻՃԱԿԻՆ ԿԱՐՈՒՑ: Պատճեն պատասխանող առաջնորդին Կարոյ առ զերապաճառ Արդվնոյ: [Պատասխան Հոռմի պապի հրավեր տետրակին]: 1869, ապրիլ, № 12, էջ 174—175:

13. ԳԱՐՈՒՆ: [Չափածո]: 1868, հուլիս, № 3, էջ 37—38:

Այ. Գեղեցիկ զարուն, եղանակ սիրուն:

14. ԳԵՈՐԳ Դ. ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑՈՑ: Կոնդակ: [Ուղղված Կ. Պոլսի Պողոս պատրիարքին Վատիկանի ժողովի արթիկ]: 1869, մարտ, № 11, էջ 153—155:

15. ԵԶՆԻԿ ԿՈՂՊԱՅԻ: Առածք: 1868, հուլիս, № 3, էջ 38:

Այ. Որ գերկիւղածն սիրէ, սերտ արձան կանգնէ առ Աստուած...

Հեղինակի անունը հանված է տողատակի ծանոթությունից:

16. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ հանդես: [Գևորգ Դ-ի կաթողիկոսական օծության տարեդարձի հանդեսի նկարագրությունը]: 1868, հունիս, № 3, էջ 14—16:

17. ԵՂԻԾԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ պատմաբան, մատենագիր հիւնգերորդ դարու: 1868, հուլիս, № 7, էջ 89—92:

18. ԵՂԻԾԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ: Սրբոյն Եղիշէի վարդապետի ասացեալ յաղագս Թաբօր լերին: 1869, հունվ., № 9, էջ 123—125:

Այ. Վասն լերինն գեղեցկութեան...

19. ԶՈՒԱՐԾԱԼԻ ղէպք: [Արձակ]: 1868, օգոստ., № 4, էջ 52:

Այ. Գողի մէկը գիշեր ժամանակ քաղաքացու մեկի տունը կմտնի...

20. ԶՈՒԱՐԾԱԼԻՔ: Մարդ էջ եւ գալլ: [Արձակ]: 1868, հուլիս., № 6, էջ 84:

Այ. Մի մարդ իւր էշը կորսնցուցած էր, ուստի խիստ աղէտայի...

21. ԻՆՉ յարաբերություն ունի մարդ ուրիշ կենդանեաց հետ: Թարգմ. Ս. Մարութեանց: 1869, հունվ., № 9, էջ 125—129, ապրիլ, № 12, էջ 170—172:

22. ԽԱՉԻԿ ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍ: Նամակներից նախնեաց: Խաչիկ կաթողիկոսի առաջնող կոնդակը փրկչական 876 թուին: [Ռուսմենապիություն: Բնագիր]: 1868, հուլիս, № 3, էջ 31—34:

Այ. Անուամբ անեղին Աստուծոյ հար...

23. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆՑ ԱՌԱԳ ՔԱՀԱՆԱՅ: Աստուած Որդին եկեալ փառք հայրական: [Չափածո, Մառարտաանան Մոզդոկի վարժապետ բացման հանդեսին 1868 թ.]: 1869, հունվ., № 9, էջ 122:

24. ԾԱՆՈՒՑՈՒՄԸ: [«Արարատ»-ի հրատարակչական աշխատանքների մասին]: 1868, մայիս, № 1, էջ 8:

25. ԾԱՆՈՒՑՈՒՄԸ: [Հեղինակ գաղութի մասին]: 1868, սեպտ., № 5, էջ 68:

26. ԿԱՆՈՆԱՐՈՒԹԻՒՆՔ: Յաղագս թեմական դպրոցաց հայոց, որ ի Ռուսաստան: 1869, փետրվ., № 10, էջ 141—146:
27. ԿԱՆՈՆՔ խմբագրության Արարատ ամսագրին: 1868, օգոստ., № 4, էջ 51:
Ստորագր.՝ Անդամք Սինդի Յովհաննես արքեպիսկոպոս Ապառնեանց, Թաղեռս վարդապետ:
28. ԿԱՐԳԱՐՈՒԹԻՒՆ: [Ս. Աթոռի ուսումնական հանձնաժողովի մշակած հարցադրումները Ռուսաստանի թեմերի ազգային դպրոցների մասին]: 1868, հուլիս, № 3, էջ 35:
29. ԿՐՕՆԱԿԱՆ: [Խմբագրական: Ամսագրում նույն խորագրով հայ եկեղեցու պատմության վերաբերյալ հոդվածաշար տպագրելու մասին]: 1868, մայիս, № 1, էջ 2—5:
30. ՀԱՍԱԾԵԱՆ ԵՊԻՍԿ. Ա. Վ. ԱՐԴՎՆՈՅ եւ այլն: Պատճեն նամակի Արդուինոյ եպիսկոպոսին հայ հոռվմեականաց: 1869, ապրիլ, № 12, էջ 174:
31. ՀԱՄԱԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆՑ ՀԱՅԿ: Բան: [Ծառ արտասանված Շուշի քաղաքում Գևորգ Դ-ի անվան տոնավաճառության օրը]: 1868, նոյեմբ., № 7, էջ 97—100:
Նույն տեղում՝ հեղինակի նամակը խմբագրությանը:
32. ՀԱՅԿԱԿԱՆ թատրոն յերեսան: 1869, ապրիլ, № 12, էջ 172—173:
33. ՀԱՅԿԱՆՑ աստուածաշարությունը: 1868, № 2, էջ 21—22, № 3, էջ 29—31, № 4, էջ 49—50, № 6, էջ 81—83:
34. ՀԱՅՈՑ ազգի դարձր ի քրիստոնեություն: Անընդհատ շարունակություն Առաքելական լաթոդրոնեա Ս. Եկեղեցու Հայաստանաց: 1868, № 2, էջ 10—13, № 3, էջ 23—27, № 4, էջ 39—42, № 5, էջ 56—58, № 6, էջ 86—89, № 8, էջ 102—105:
35. ՀԱՅՈՑ մայրերուն մանկանց բարոյական դաստիարակությանը համար մեկ խորհուրդ: 1868, սեպտ., № 8, էջ 76—80, հոկտ., № 7, էջ 92—93, դեկտ., № 8, էջ 105—108:
Տպագրական սխալ էրակագություն մեջ՝ 76, 77, 82, 83, 80, 81. պետք է լինի 76—80:
36. ՀԱՆԴԷՍ օրհնության արքայոյս իողյն Միոսին: 1868, սեպտ., № 5, էջ 58—62:
37. ՀԱՆԵԼՈՒԿ: Այն ինչ երկիր է պատուական...: 1868, դեկտ., № 8, էջ 116:
38. ՀԱՆԵԼՈՒԿ: Դաշտ մի կայր արձակ ու լայն...: [Զափածո]: 1868, հոկտ., № 6, էջ 84:
39. ՀԱՆԵԼՈՒԿ: Զառակ ծնա լայն մեծ ալոհն: Կանաչ մի կայ ի մէջ դրախտին: 1868, հունիս, № 2, էջ 22:
40. ՄԱՆԿՈՒՆԻ Ս. Ո. Արարատն առ ազգ հայոց: [Զափածո]: 1868, մայիս, № 1, էջ IV—V:
41. ՄԱՏԹԵՆՈՍԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ, ՅԱԿՈՎԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍ, ԳԵՈՐԳԵԱՆ ԵՐԱՆՈՍ—ճեմարանի աշակերտներ: Ընդհատոր նոր տարի և բարի կաղանդ: [Արձակ և չափածո ուղերձներ Գևորգ Դ-ին]: 1869, հունվար, № 9, էջ 129—132:
42. ՄԵԼԻՔՍԵԳԵԱՆ ԳԵՈՐԳ ԽՈՒՐԵՈՎ: Ողբ Գեորգայ իշխանի Խորով Մեղիքսեղեկեան: Ի վերդովուն Հաջաստանի ողբալով ոգեալ: [Զափածո]: 1868, դեկտ., № 8, էջ 115:
Սկ. Ի բազմանալ մեղաց մերոց իշխանքն մեր վերջացան...
43. ՄԵՄԱՏՈՒՆԵԱՆ ԵՂԻԾԷ: «Որդի չեղաք, որդունք եղաք»: [Բարոյախոսություն]: 1868, դեկտ., № 8, էջ 108—112:
44. ՄԵՄԱՏՈՒՆԵԱՆ ԵՂԻԾԷ: Ջի անցանք եւ այս ամ: [Զափածո]: 1869, մարտ, № 11, էջ 163—164:
45. ՄԵՄԱՏՈՒՆԵԱՆ ԵՂԻԾԷ: Ուղերձ առ Վեհափառ կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց Տէր Գեորգ Դ: [Կարդալված Ախալքալայի հայոց ուսումնարանում: Զափածո]: 1868, սեպտ., № 5, էջ 67—68:

46. ՄԵՄՈՒՆԵԱՆ ԼԵՐՈՆ. Ի հարցաքննության դպրոցի հայոց Գորի քաղաքի:—Ծառ: 1868, հոկտ., № 6, էջ 74—75:
47. ՄԻՐԱՔԵԼԵԿԱՆՑ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ: Ողբալից բանք տուր Աստուածածնի վանից մեջարու, որ ի վիճակին Շամախու: [Զափածո]: 1868, հոկտ., № 6, էջ 83—84:
48. ՄՈՋԴՈՒԿԻ վարժատան բացման հանդերձ: 1869, հունվար, № 9, էջ 121—122:
Նույն տեղում՝ ախազ քահանա Խորովյանցի այդ առթիվ արտասանված ճառը:
49. ՅԱԿՈՒԵԱՆ Ս. Ծառ ի տարեդարձ օծության Վ. Ս. Տ. Գեորգայ Դ-ի ընդհանրական կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց: 1868, հունիս, № 2, էջ 20—21:
50. ՅԱՅՏԱՐՈՒԹԻՒՆ: [«Արարատ»-ի ծավալը մեծացնելու մասին]: 1869, փետրվ., № 10, էջ 133, մարտ, № 11, էջ 149, ապրիլ, № 12, էջ 179—180:
51. ՅԱՅՏԱՐՈՒԹԻՒՆ: [«Արարատ»-ի շնորհակալությունը իր ընթերցողներին]: 1868, սեպտ., № 5, էջ 55—56:
52. ՅԱՆԱՋԱԲԱՆ: [«Արարատ»-ի հրատարակության առթիվ: Նրա ուղղության և հրատարակության մասին]: 1868, մայիս, № 1, էջ I—IV:
53. ՅՈՎԱԾ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԵՇԵԱՆ: [Մահախոսական]: 1869, ապրիլ, № 12, էջ 178:
54. ՆԵՐՍԷՍ ԵՆՈՐՀԱԼԻ: Հանգուկ: 1869, մայիս, № 9, էջ 8:
- Սկ. Դատարան Իրաւարար...
Հեղինակի ամունը հանված է տողատակի ծանոթությունից:
55. ՆՐԱՆԵԱՆ ՓԼԻԴՊՈՍ: Վեհափառ տե՛ր եւ աստուծոնոր բահանալապետ: «Ընդհատոր ծնունդ եւ մկրտություն Երիստոսի»: 1869, փետրվ., № 10, էջ 146—147:
56. ՆՐՐ տարի շնորհատու, նոր ոգի բեղմնատու: [Խմբագրական: Բարեմաղթություններ]: 1869, հունվար, № 9, էջ 117—120:
57. ՆՎԻՐԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ Շամախիի հայկական դպրոցի]: 1868, նոյեմբ., № 7, էջ 100:
58. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ծանուցում: [Ս. Էջմիածնի կաթվածքներ՝ Վաղարշապատ, Եղվարդ, Օշական, Մաստարա, Մողղի գյուղերը և Գետարգելա գյուղատեղին պատկանող հողային սահմանները կապալով տալու մասին]: 1869, փետրվ., № 10, էջ 148, մարտ, № 10, էջ 164:
59. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ տեղեկությունը: [1869 թվի ղեկավարներին Վաղարշապատի ժողովին մասնակցելու համար Հոռնի Պապի հրավերը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին. կաթողիկոսի պատասխանը կոնգրակով]: 1869, մարտ, № 11, էջ 152—153:
60. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ տեղեկությունը Ս. Էջմիածնի: Օրագրության Սինդի: 1868, մայիս, № 1, էջ 1—2, հունիս, № 2, էջ 9, հուլիս, № 3, էջ 34—35, օգոստ., № 4, էջ 49, հոկտ., № 6, էջ 73—74, նոյեմբ., № 7, էջ 85—86, դեկտ., № 8, էջ 101—102, 1869, հունվար, № 9, էջ 120—121, փետրվ., № 10, էջ 141—146, մարտ, № 11, էջ 155—158, ապրիլ, № 12, էջ 172:
61. ՊԱՏՄԱԿԱՆ: [Խմբագրական: Հայ ժողովրդի պատմության, Հայաստանի աշխարհագրության մեղաբերյալ հոդվածաշար տպագրելու մասին]: 1868, մայիս, № 1, էջ 5—6:
62. ՊԻՈՍ Թ. Պատճեն հրապարակի: Սրբազան տեառն Պիոսի Թ. Ապառնեանությանը Աստուծոյ բահանալապետի Առաքելական թուրք առ ամենայն եպիսկոպոսուն առեղածու եկեղեցեաց որք առաքելապետական Աթոռոյն հետ հաղորդակցություն չունի: 1869, ապրիլ, № 12, էջ 175—177:
63. ՊՈՂՈՍ ԱՐԷՊԻՍԿՈՊՈՍ-ՊԱՏՐԻԱՐԿ Կ. ՊՈԼՍՈՑ: Վեհափառ Տէր: [Նամակ Գևորգ Դ-ին Հոռնի Պապի հրավերի առթիվ]: 1869, մարտ, № 11, էջ 153:

64. Ս. Էջմիածին եւ հայք: [Եկեղեցու և ժողովրդի կրոնական և քաղաքական փոխհարաբերությունների սաարայ: 1869, տետրվար, № 10, էջ 134—137, մարտ, № 11, էջ 150—152:

65. Ս. Մ. ԶՈՒՍԱՐԱՆԻ: Գալլ եւ բամբուկ: [Չափածո]: 1869, մարտ № 11, էջ 164:

Սկ. Գալլը փախաւ գիւղի մը մէջ անտառէն:

66. Ս. Մ.: Էջմիածին: [Չափածո]: 1868, դեկտ., № 8, էջ 113—114:

67. ՍԱՂԱԹԷԼԵԱՆՅ ՌԱՅԱՅԷԼ: Ճառ ասացեալ ի դիմաց հայ մանկտոյ Կարապետեան եւ ազգային հոգեւոր ուսումնարանին հայոց Ախալցխոյ: 1869, մարտ, № 11, էջ 162—163:

68. ՎԱՀՐԱՄ ՎԱՐԳԱՊԵՏ: Ի մեծի ատու Յայտնութեան Քրիստոսի վերադարձումը բանին ծալեալ, լեւո որոյ եւ հաւաքումը աստուածաշունչ բանին թարգման լարինեալ ի խորհուրդ թագաւորաց որ լերկի, արագ ցումամբ եւ իմաստասիրական սահմանաշարադրեալ Վահրամ վարդապետի յորում ատու ամենայն ձեռնադրեցաւ թագաւորն Հայոց Մեծն Լեւոն: 1868, փետր., № 10, էջ 137—141, ապրիլ, № 12, էջ 165—169, 1869, մայիս, № 1, էջ 8—9, հունիս, № 2, էջ 36—39, հուլիս, № 3, էջ 49—52, օգոստ., № 4, էջ 72—78, սեպտ., № 5, էջ 97—101:

Սկ. Սկիզբն ամենայն տումից տերունականաց...

69. ՏԵՐ-ՂԱԶԱՐԱՆԻ ԱՐՇԱԿ ԵՎ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ: Ի տոնախմբութեան յնունան վեհա-

փառ կաթողիկոսի (Գեորգ Դ) առաւօտեան մաղթանքին ժամանակ ընթերցում երկու ուղերձները: [Չափածո]: 1868, հոյեմբ., № 7, էջ 94—96:

70. ՏԵՐ-ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆՅ ԲԱՂՂԱՍԱՐ: Հարցաքննութիւն դպրոցին հայոց Աշտարակ գեղջ: 1868, սեպտ., № 5, էջ 64—66:

71. ՏԵՐ-ՍԱՐԳՍԵԱՆ ԶՈՀՐԱՊ Ո.: Ի հրաշափառ ծնունդն եւ ի յայտնութիւն Տեառն մերոյ եւ փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի: 1869, մարտ, № 11, էջ 160—162:

72. ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ յանձնաժողովոյ արդիւնք: Կանոն: Յաղագս ծխական հոգեւոր դպրոցացն հայոց որ ի Ռուսաստան: [Ծանուցում ծխական դպրոցների կանոններ հրատարակելու մասին: Կից հրատարակված կանոնը]: 1868, հոկտ., № 6, էջ 69—72:

73. ՓԻՆԱՄԵԱՆՅ ԱԻԵՏԻԷ ՍԱՐԿԱԽԱԳ: Յատու մեծահանգես տոնի նահատակութեան արքոց վարդապետաց: [Չափածո]: 1869, մարտ, № 11, էջ 157—159:

74. [ՔԻՇԵՆԵՎ քաղաքի հայկական դպրոցի նվիրատվությունների և 1867 թ. նրա մուտքի և ելքի մասին]: 1868, օգոստ., № 4, էջ 52:

75. [ՕԴԵՍՍԱՅԻ եկեղեցում Հովհաննէս քահանայի դպրոցի մասին]: 1868, հոյեմբ., № 7, էջ 100:

76. ՕՐԱԳՐԱՎՈՐԻԷ: [Մահախոսական Աղաթոն Գրիգորի մասին]: 1868, հուլիս, № 3, էջ 38:

1869 մայիս-դեկտեմբեր № 1—8

1870 հունվար-ապրիլ № 9—12

77. ԱԳԱՊԵԱՆ վարժարան օրիորդաց ի Սամաթիա: 1869, մայիս, № 1, էջ 17—18:

78. ԱԶԳԱՅԻՆ: 1869—70. էջ 16—17, 42—44, 62—63, 60—68, 80—89, 104—118, 146—149, 233—235, 129—153, 192—203, 225—233, 251—259, 274—291, 302—311:

79. ԱԶԳ: [Տպարանը փակվելու պատճառով ամսագրի հրատարակությունը ուղացնելու մասին]: 1869, հուլիս, № 3, էջ 72:

80. ԱԶԳԷ: [«Արարատ»-ի հրատարակչական աշխատանքների մասին]: 1869, հոկտ., № 6, էջ 183:

81. ԱՂԱՅԵԱՆՅ ՂԱԶԱՐՈՍ: Խորհրդածութիւն դաստիարակութեան վերայ:—Նպատակ դաստիարակութեան:—Նախագիտելիք մտքի մասին:—Հոգի: 1869, մայիս, № 1, էջ 22—24, հունիս, № 2, էջ 44—48, սեպտ., № 5, էջ 118—128, հոկտ., № 6, էջ 160—177:

Աշխատությունը նվիրված է Պետերբուրգի հայ ուսանողներին:

82. ԱՂԱՅԵԱՆՅ ՂԱԶԱՐՈՍ: Մի քանի խօսք մեր սիրելի ազգակիցներին: [Հրապարակախոսություն: Առաջնորդող]: 1869, մայիս, № 1, էջ 1—3:

83. ԱՂՈՒԷՍ եւ խեցեղետին: [Առակ]: 1869, հոկտ., № 6, էջ 183:

84. ԱՆԳՐԷՍԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ: Համառոտ հաշուեցուցակ ամենատեսակ արդեանց և ծախսոց հայոց ազգային հոգեւոր դպրոցին Շամախոյ ի 19-ին օգոստոսի 1866 ամի ց1-ն Յունվարի 1870 ամի: 1870, ապրիլ, № 12, էջ 307—308:

85. ԱՐԱԲԱԶԵԱՆՅ ՄԿՐՏԻ2: յԱղեքսանդրապոլ: [Նամակ: Դեկտեմբերի 14-ին տեղի ունեցած երկրաշարժի մասին]: 1870, հունվ., № 9, էջ 229:

86. ԱՐԱԲԱԶԵԱՆՅ ՄԿՐՏԻ2: յԱղեքսանդրապոլ: [Նամակ: Դպրոցի և եկեղեցու մասին]: 1870, հունվ., № 9, էջ 227—229:

87. ԱՐԱԲԱԶԵԱՆՅ ՄԿՐՏԻ2: Մի քանի տեղեկութիւնք Աղեքսանդրապոլու հայոց ուսումնարանի,

ընթերցարանի և բարեգործական նպատակով կազմուած ընկերութեանց վերայ: 1869, սեպտ., № 5, էջ 112—118:

88. ԱՐԱԲԱԶԵԱՆՅ ՄԿՐՏԻ2: Նամակ Աղեքսանդրապոլէն: [Արդյունքի նվիրատվությամբ դպրոց և եկեղեցի կառուցելու մասին]: 1869, մայիս, № 1, էջ 20—21:

89. ԱՐԱՄԵԱՆՅ ԱԻԵՏԻԷ Յ. ԼՈՅՈՒԱՅ Սահմանում: [Որո՞նք պոլի դպրոցի և արդյունաբեր ավետարանի մասին]: 1870, ապրիլ, № 12, էջ 303—304:

90. ԱՐՁՈՒՄՆԵԱՆՅ Գ. Է. քաղաք Նուխի: [Նամակ: Հոգևոր դպրոցի մասին]: 1870, ապրիլ, № 12, էջ 304—305:

91. ԱՐՁՈՒՄՆԵԱՆՅ Գ. Է. քաղաք Նուխի: [Նամակ: Տեղի եկեղեցական կյանքի մասին]: 1869, սեպտ., № 5, էջ 107—108:

92. ԱՌԱԿ: [Աղուեսագիրք]: 1869, հուլիս, № 3, էջ 72:

Սկ. Կապիկն որ... զինչ տեսանէ ի մարդոյ.

Ժողովեցան մկունք ի մի տեղ և սկսան... 93. ԱՌԱՍԱՄԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ: Ի տոնի աղակերպութեան Քրիստոսի ի լերինն Թափօր: [Չափածո]: 1869, օգոստ., № 4, էջ 78—79:

94. ԱՌԱՍԱՄԵԱՆՅ ԳՐԻԳՈՐ: Ի քաղաքն Նուխի: [Նամակ եկեղեցու շինության մասին]: 1870, մարտ, № 11, էջ 278—279:

95. ԱՐԱՐԱՆ: Յայտարարութիւն Արարատ կրօնական ամսագրոյ արքոյ կաթողիկէ Էջմիածնի: [Ամսագիրը հավելվածով տպագրելու մասին]: 1870, մարտ, № 11, էջ 296:

96. Բ. Յ. Վ. Ամերիկայ ու Հայաստան: Նիւ-Եորկ: 10 օգոստոս 1869. [Նամակ: Ամերիկացիների աշխատասիրության, Հայաստանի տնտեսական հետամնացության պատճառների մասին]: 1869, հոկտ., № 6, էջ 149—151:

97. ԲԱՂՂԱՍԱՐԱՆԻ ԲԱՂՂԱՍԱՐ Մ. Ի վանս ս. Ստեփաննոսի ի Սաղիան գեղջ: [Նամակ: Նորարաց դպրոցի մասին]: 1869, օգոստ., № 4, էջ 80—81:

98. ԲԵՐԿԻՐԱՌԻԹ Երաւասկի եւ հուր գերապատիւ Գեորգ արքեպիսկոպոսի վեհապետեանց: [Նվիրատւութեամբ Աստրախանում հայկական դպրոց բացելու մասին]: 1869, հոկտ., № 8, էջ 185—186:

Տպագրական սխալ, պետք է լինի՝ 191—192:
99. ԲՈՂՈՔ Երեւանայ: [Թատերական ընկերության մասին]: 1869, հոկտ., № 8, էջ 186—193. տպագրական սխալ, պետք է լինի՝ 192—193:

100. ԲՈՒՆԻՍԹԵՆՆԵ ՅՈՎԱԾ ասագ բահանայ: յԱստրախան: [Նամակ: Դպրոցի մասին]: 1869, օգոստ., № 4, էջ 82:

Ստորագր. հոգաբարձուք:

101. ԳԵՈՐԳ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ-ՎԱՆԱԼԱՅՐ ԱՐՄԱՇՈՒ ՎԱՆՈՒՑ: Քրիստոնէական կրօնը գիտութեանց թշնամի չէ: 1870, հունվ., № 9, էջ 235—238:

102. Ե. Ա. Զ. Հանգուկ: [Զափածո]: 1869, հոկտ., № 8, էջ 208:

103. ԵՂԻՍԱՅԱՐ ԱԲԵՂԱՅ ԽԱՉԱՏՐԵՆՆԵ-ՎԱՐՇԱՊԱՏՏԵՑԻ:—Խորալէ արեղայ Տէր-Պետրոսեան—Բլրեցի: Մահացուցակք: [Մայր Աթոռի միաբաններ]: 1869, հոկտ., № 8, էջ 202:

104. ԵՂԻՍԱՅԱՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ: Աղերս առ Հոգին սուրբ: [Զափածո]: 1869, սեպտ., № 5, էջ 101—104:

105. ԵՂԻՍԱՅԱՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ: Աղերս առ Տէր: [Զափածո]: 1869, մայիս, № 1, էջ 9—12:

106. ԵՂԻՍԱՅԱՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ: Դիմառնութիւն եւ թուում մասանց: [Զափածո]: 1869, օգոստ., № 4, էջ 90—91:

107. ԵՂԻՍԱՅԱՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ: Խրատ աղաբանութեան առ երիտասարդ ոմն: [Զափածո]: 1869, հոկտ., № 7, էջ 179—181:

108. ԵՂԻՍԱՅԱՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ: Հանդէս համբերութեան: [Զափածո]: 1869, հոկտ., № 7, էջ 181:

109. ԵՐԿՐԱՆԵՐԹ Ի ԵՄԱՆԻԿԻ: [1869 թ. օգոստոսի 21-ին Շամսախում տեղի ունեցած երկրաշարժի մասին]: 1869, սեպտ., № 5, էջ 104—105:

Խորագիրը հանված է բովանդակությունից:

110. ԶՈՒՄԱՐԱՆԻՔ: Տաղ վասն չախու: [Արտատպւած հին ձեռագրքից: Զափածո]: 1869, հոկտ., № 6, էջ 182—183:

Ալ. Սիրաս Ի փորս դողար ահու...

111. Թ-ՐԳ ՏԱՐԵՎԱՐՁ ազգային սահմանադրութեան հայոց Ի Տանկատան: 1869, հոկտ., № 3, էջ 65—66:

Նույն տեղում նաև Սամաթիայի Ագապետ վարժարանի մասին:

Խորագիրը հանված է բովանդակությունից:

112. ԹՂԹԱՌԱՋԷ: [Այսինքն գրութեանց խորագրերն առ թագաւորն հայոց, առ ընդհանուր սպարապետն գունդատալ]: 1869, օգոստ., № 4, էջ 89—90:

Ալ. Թագ[աւոր] Տէրաւք Յիսուսի Ի փառս պարծանաց...

Արտատպւած հին ձեռագրքից: Ենթադրվում է 10—12 դարերում գործածված ոմն:

113. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ Կեր. Մկրտիչ ա. Եպիսկոպոսի Խրիմեան ճորճանի պատրիարքի Դոյսոյ: 1869, հոկտ., № 6, էջ 181:

Խորագիրը հանված է բովանդակությունից:

114. ԺԱՄԱՆԱԶԵՆՆԵ ՄԱՆՈՒՆԻ ՍԱՐԿԱՆԱԳ: Ենթադրվում է գործնական գրութիւն ազատ: [Զափածո]: 1870, հունվ., № 9, էջ 212—214:

115. ԺԱՄԱՆԱԶԵՆՆԵ գերապատիւ Մկրտիչ ա. Եպիսկոպոսի Խրիմեան ճորճանի պատրիարքի Ի Կ. Պոլիս: 1869, հոկտ., № 8, էջ 195:

116. Ի ՔԱՂԷՇ քացուան տպարան: [Բարձրագույն դասն հրամանը]: 1869, օգոստ., № 4, էջ 84:

Խորագիրը վերցնւած է բովանդակությունից:

117. ԽՈՐԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆԱՐ-ՊԷՅ: Առ խոնքազարպետ Լաթիբի լրագրոյ Պէշքաւ 15 (27) օգոստոս 1869. [Ընդդիմախոսություն: Հայ եկեղեցին

Գրիգորյան սխալ անվանակոչության վերաբերյալ]: 1869, հոկտ., № 6, էջ 144—145:

118. ԽՇԱԿՅՈՒԹԻՒՆ խելացի մօր իրեն աղչիկներուն հետ: Թարգմանեաց Ի զաղդիակաւն Մկրտիչ Տէր Գեորգեան Ենեանեանց Լրիմեցի: 1869, հոկտ., № 3, էջ 69—71:

119. ԽՆՆԻՑՄՈՒՆԷ: [Ամուսնի բաժանորդագրության մասին]: 1869, օգոստ., № 4, էջ 96:

120. Կ. ՊՈՒՍՈՑ ա. Փրկչեան հիւանդանոցին աչքերութեան հանդէսը: 1869, հոկտ., № 3, էջ 68:

Խորագիրը հանված է բովանդակությունից:

121. ԿԱՌՈՒԿ ազգային: 1870, մարտ, № 11, էջ 289—291:

122. ԿԱՌՈՒԿ ազգային որոշած ընթացքը: 1870, մարտ, № 11, էջ 287:

123. ԿԱՆՈՆԱՐՈՒԹԻՒՆ վանական դպրոցաց: [Վանական դպրոցների իրավունքների և նպատակների մասին]: 1869, մայիս, № 1, էջ 4—8:

124. ԿՏԱԿ բարեկշատակ եղիսաբեր տիկնոջ Յոյակիմեանց: [Նվիրատվություններ Մայր Աթոռին]: 1869, հոկտ., № 8, էջ 195:

125. ՀԱՄԱՆՈՑ հաշուեցուցակ մտից և ծախոց գումարաց Աստրախանայ հայոց ծխական հոգեւոր դպրոցաց լընթացս 1869 ամի: 1870, մարտ, № 11, էջ 281—282:

126. ՀԱՅ-ՀՈՂՎԵՆԱԿԱՆ եղբարք Ի Բերա: 1870, մարտ, № 11, էջ 287—288:

127. ՀԱՅԿԱԶԵՆՆԵ ՊԵՏՐՈՍ: յԱղէքսանդրապոլ: [Նամակ: Դպրոցների մասին]: 1870, ապրիլ, № 12, էջ 309:

128. ՀԱՆԴԷՍ քացման ճորհաստատ ուսումնարանին հայոց օրիորդաց Ի Տփլիս: [Գաղանջան դպրոցի: Հիմնադիր Մակար արքեպիսկոպոսի մասնակցությամբ]: 1869, հոկտ., № 3, էջ 67—68:

Խորագիրը հանված է բովանդակությունից:

129. ՀԱՆԴԷՍ ընդունելութեան գեր. Խրիմեանի Ի Պոլիս: 1869, հոկտ., № 8, էջ 197—198:

130. ՀԱՄՈՒՆԵԱՆ—հակահատուցան պալքար: 1869, հոկտ., № 6, էջ 143, հոկտ., № 8, էջ 200—201, 1870, փետր., № 10, էջ 257:

131. ՀԱՐՏԱՆԱՐՈՒԹԻՒՆ Ի Նիւնէ: (Մուսոյ): [Դավաբանական պալքար]: 1870, օգոստ., № 4, էջ 310—311:

Ստորագր. Մուսոյի հին Յակովբեան Ասորի ժողովուրդը:

132. ՀԵԹՈՒՄ Բ.: Ոտանաւոր բարեաշատի թաւաւորին հայոց Հերմոյ Բ. [Զափածո]: 1869, հոկտ., № 2, էջ 39—42:

Ալ. Որ ծառայելու եմ քիւր յաւտից...

133. ՀՈԳԵՒՈՐ Խորոյ Հառնոյ վանոց Ի Եփրակ: 1870, հունվ., № 9, էջ 225—227:

134. ՀՈՂՎԵՆԱԿԱՆ ՊԵՏՐՈՍ: Օրանան անցից վրայ տեսութիւն մը: [Հասունան—հակահատուցան պալքար]: 1870, մարտ, № 11, էջ 284—285:

135. ՀՐԱԺԱՐՈՒՄՆ գերապատիւ Արիտակէտ արքեպիսկոպոսի Պոլսոյ առաքիարքանեան տեսապահութեան, ընտրութեան գերապատիւ Իգնատիոս արքեպիսկոպոսի Ի պատրիարքութեան Պոլսոյ եւ հանդէս ճորճ: Հանդէս յուղարկարութեան հանգուցեալ Իգնատիոս ճորճանի պատրիարքի: 1869, սեպտ., № 5, էջ 109—111:

Խորագիրը հանված է բովանդակությունից:

136. ՄԱՆԷՋԵՆՆԵ Յ. Յ. Գեր. Սահակ եպիսկոպոս և արժ. Տիմօթէոս վարդապետի Հաբէշտան ուղեւորութեան պատմությունը: 1869, հոկտ., № 6, էջ 146—149. 1870, հունվ., № 9, էջ 233—235:

137. ՄԱՅՐ Աթոռոյս նուիրեալ երկու հատ մեծ խաչեր: [Թիֆլիսի ազգաւորների նվիրատվության մասին]: 1869, հոկտ., № 8, էջ 198:

138. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ Գրիգոր: Գարուն: [Զափածո]: 1870, ապրիլ, № 12, էջ 317—318:

139. ՄԱՏԹԵՆՍԵԱՆ Գրիգոր: Ի տօնի սրբոց վարդապետաց: [Զափածո]: 1870, մարտ, № 11, էջ 267—268:

140. ՄԱՏԻՆԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ: Նամակ Աղեքսանդրապոլսի: [Դպրոցների մասին]: 1870 փետրվ., № 10, էջ 252—253:

141. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՏԵՐ-ՅՈՎԱԶՆԵՆԻՍԵԱՆ: [Մահախոսական]: 1869, հոկտ., № 6, էջ 152:

142. ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ Ս. Զգացմունք պանդխտին: [Զափածո]: 1869, օգոստ., № 4, էջ 92—93:

143. ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ Ս. Զուարճալիք: Զանգակ: [Զափածո]: 1869, հուլիս, № 3, էջ 71—72:

144. ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ Ս. Լամբ երե խնդանք: [Զափածո]: 1869, հունվ., № 7, էջ 178:

145. ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ Ս.: Հայ գիղացիք: [Զափածո]: 1870, փետր., № 10, էջ 264:

146. ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ Ս.: Մեր ազգին թատրոններում Բամառոտ տեսությունը: 1870, մարտ, № 11, էջ 279—281:

147. ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ Ս. Մի բանի խօսք Աղեքսանդրապոլի վերայ: [Դպրոցների մասին]: 1869, հոկտ., № 6, էջ 140—142:

148. ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ Ս. Վեհափառ Հայրապետին Ամենայն Հայոց [Գեորգ Դ.] անուան տոնախմբության հանդերձ: 1869, հոկտ., № 6, էջ 129—131:

149. ՄԱՔՍԸՄԱՃԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ: Ի Նոդայք: [Նամակ: Դպրոցի մասին]: 1869, սեպտ., № 5, էջ 108—109:

150. ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ Յ. Ի քաղաքն Նովի: [Նամակ: Տեղի մասվոր կյանքի մասին]: 1869, օգոստ., № 4, էջ 81—82:

151. ՄԻՐԶԱԲԵԿԵԱՆ ՅՈՎԱԶՆԵՆԻՍ: Բարի նախանձ: [Զափածո]: 1869, սեպտ., № 5, էջ 128:

152. ՄԻՐԶԱԲԵԿԵԱՆ ՅՈՎԱԶՆԵՆԻՍ: Ի Ծամալի: [Նամակ: Դպրոցների մասին]: 1870, մարտ, № 11, էջ 276—278:

153. ՄԻՐԶԱԲԵԿԵԱՆ ՅՈՎԱԶՆԵՆԻՍ: Ի Ծամալի: [Նամակ: Նորակառույց եկեղեցում վարդապետի տոնի ծիսակատարությունների մասին]: 1870, մարտ, № 11, էջ 283:

154. ՄԻՐԶԱԲԵԿԵԱՆ ՅՈՎԱԶՆԵՆԻՍ: Ի Ծամալի: [Նամակ: Տեղի եկեղեցական կյանքի]: 1869, հոկտ., № 6, էջ 132—133:

155. ՄԻՐԶԱԲԵԿԵԱՆ ՅՈՎԱԶՆԵՆԻՍ: Հանելուկ: 1. Այն ի՞նչ աշխարհ է արարած:—2. Այն ի՞նչ տուն է անհիմն փոքրիկ: [Զափածո]: 1869, հուլիս, № 3, էջ 72:

156. ՄԻՐԶԱԲԵԿԵԱՆ ՅՈՎԱԶՆԵՆԻՍ: Հանելուկ: 1. Այն ո՞ր կառքն է երկաթի:—2. Այն ո՞ր տունն է անհաստատ: 1870, մարտ, № 1, էջ 240:

157. ՄԻՐԶԱԲԵԿԵԱՆ ՅՈՎԱԶՆԵՆԻՍ: Յոնուար ամսոյ հանելուկաց քաջատրությունը: 1. Մարդը ունի իսկ երկու ոտ:—2. Այն՝ նույնպես, մարդն է դա: 1870, փետրվ., № 10, էջ 264:

158. ՄԻԽԻԹԱՐԵԱՆ ԱԲԷԼ ԱՐՔԵՊԻՍԿԱՊՈՍ: Պատմական տեղեկությունը գիսատարությունն Հռոմոսին վաճառելի Եփրակ: 1870, հունվ., № 9, էջ 220—222, փետր., № 10, էջ 244—248, մարտ, № 11, էջ 269—272, ապրիլ, № 12, էջ 297—302:

159. ՄԻՐՏԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ ՍԱՏՐԱՍԵՆԻ: [Մահախոսական և կենսագրական ակնարկ]: 1870, հունվ., № 9, էջ 230:

160. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ ՅՈՎԱԶՆԵՆԻՍ: Յորդոր Ի սեր ազգային գրականության: 1870, ապրիլ, № 12, էջ 316—317:

161. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ ՍԻՄԵՈՎՆ Ժ. Վ. Դատաստան արդարության: [Զափածո]: 1869, օգոստ., № 4, էջ 94—95:

162. ՄՐՈՒԹԵԱՆ ԳԵՐԳ. Յ. Սուրբ Մեսրոպայ թարգմանչի Հայոց Օշականայ ուսումնարանի

տարեկան հարցաքննությունը: 1869, օգոստ., № 4, էջ 82—83:

163. ՅԱՂԱԳՍ ճշմարիտ ազատության: Յաղագս կաշառուաց: [Հաղվածքներ Ս. Գրիգի]: 1869, հոկտ., № 6, էջ 181—182:

Սկ. 1. Մանիքի՞ք զճշմարտություն, և ճշմարտությունն ազատեցե՞՞ զձեզ:...

2. Սրտմտություն Ի վերայ ամբարշտաց հասցե:...

164. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ Արարատ ամսագրոյ սրբոյ կաթողիկէ էջմիածնի: [Բաժանորդագրության և ծավալը մեծացնելու մասին]: 1870, ապրիլ, № 12, էջ 320:

165. ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ ԳԵՐԳ.: Նամակ Հիմնախիջեանցի: [Հոգևոր դպրոց բացելու մասին]: 1869, օգոստ., № 1, էջ 21—22:

166. ՅՈՒՐԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿԱՊՈՍ: Ի Դարձե՞ քաղաքի: [Նվիրատվություններ Մայր Աթոռի շինարարական աշխատանքների համար]: 1869, սեպտ., № 5, էջ 105—106:

167. ՅՈՒԼԻՍ ամսագրոյ հանելուկաց քաջատրությունը: [Զափածո]: 1869, օգոստ., № 4, էջ 96:

168. ՆԱԶԱՐ Խան դեսպան Ի Փարիզ: [Պարսկաստանի կողմից]: 1870, փետրվ., № 10, էջ 251:

Խորագիրը հանված է բովանդակությունից:

169. ՆԱՄԱԿ Աստրախանցի: [Նվիրատվության հայկական դպրոց կառուցելու մասին]: 1869, մայիս, № 1, էջ 21:

Ստորագր.՝ Հոգաբարձուք՝ Ասագ քահանայ Յովսէփ Բուհիթեանց, Գրիգոր Սողոմոնեանց, Յովհաննես Սարգսեանց և ուրիշներ:

170. ՆԱՄԱԿ Կարսից: [Դպրոցների մասին]: 1869, հունիս, № 2, էջ 42—43:

Նամակագրի անունը հայտնի չէ:

171. ՆԱՎԱՍՏԱՐԵԱՆ Փ. Իմ ծաղիկ աշնան: [Զափածո]: 1869, հոկտ., № 6, էջ 178—179:

172. ՆՈՅԻ թոռան թոռներ Զուլեյքիոյ ուսուցչական ժողովի մը մէջ: 1870, փետրվ., № 10, էջ 256—257:

173. ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՆԻ Մարդասիրական ընկերություն: Հաշի Մարդասիրական ընկերության հայոց Նոր-Նախիջեանի 1868 ամի:—Հայտարարություն:—

Կարգադրություն ընդհանուր ժողովոյ անդամոց մարդասիրաց ընկերության... [Հաշվետվությունը ներկայացված է կաթողիկոս Գեորգ Դ-ին]: 1869, հուլիս, № 3, էջ 62—65:

174. ՆՈՐԻՆ Վեհափառության (Գեորգ Դ.) օժանդակող տարեդարձը և ս. էջմիածնի ուսումնարանի հիմնարկությունը: 1869, հունիս, № 2, էջ 25—35:

Ելույթներ՝ Դ. Աղայեանց, Գր. Մատթեոսեան, Կ. Ֆոյսեան, և չափածո ուղերձ՝ Փիլիպպոս Աբրահամեան Նավասարդեանցի:

175. ՆՈՐԻՆ Վեհափառության Տ. Տ. Գեորգեայ Դ կաթողիկոսին Ի ժողովրդականաց Ա. Համբարձման եկեղեցույն Նոր-Նախիջեանի, ամենախմբարկ յայտարարություն: [Դպրոցի մասին]: 1869, հոկտ., № 6, էջ 184—185:

(Ստորագրությունը 15 անձանց):

176. ՆՈՒԷՐ: Յովհաննես Գրիգորեան Սարգսեանց Ի նպաստ դարատանաց Աստրախանայ: 1870, ապրիլ, № 12, էջ 303:

177. ՇԱՀՎԵՐԳԵԱՆ Դաիր արագ քահանայ: Ս. Փրկչական Ի խիմ: [Նամակ Խարութագրից: Վանքի ուխտագնացության մասին]: 1870, փետրվ., № 10, էջ 342—343:

Նույն տեղում՝ Մեղրն վարձապետ Իշխանեանի ձեռքը ս. Փրկչականի երեցիկոսան 90-ամեա Յովսէփ Պարոնեանցի:

178. ՇԱՄԱԽԻՈՅ Ընդարաց դպրոցն և Ընդհանուր հոգաբարձուց հաստատություն: 1869, հունիս, № 2, էջ 43:

Խորագրում տպագրական սխալ՝ Շամախյո փոխարեն պետք է լինի Բագուա:

179. ՊԱՅՏՈՆԱԿԱՆ տեղեկություն: Յորագրությանց Սինգի: 1869, մայիս, № 1, էջ 15—16, հունիս, № 2, էջ 42, հուլիս, № 3, էջ 68—69, հոկտ.—նոյեմ., № 6—7, էջ 153, դեկտ. № 8, էջ 202—203, 1870, հունվ., № 9, էջ 235, փետրվ., № 10, էջ 259, ապրիլ, № 12, էջ 311—312:

180. ՊԱՏՈՒՆԻ ՄԿՐՏԻՉ ՍԱՆԱՍԱՐԵԱՆՑ: [Նվիրատվություններ էջմիածնի տպարանին՝ տառատեսակներ, տպագրական սարքեր]: 1869, սեպտ., № 5, էջ 104:

Խորագիրը հանված է բովանդակությունից:

181. ՊԼՈՒՋԵԱՆ Մ.: Սնափառություն և շահասիրություն: [Բարոյախոսություն]: 1870, ապրիլ, № 12, էջ 318—320:

182. ՊՈՍՍՈՑ ազգային լրագիրներն այլ և այլ տեղեկություն: 1870, փետրվ., № 10, էջ 255—259, մարտ, № 11, էջ 283—291, ապրիլ, № 12, էջ 310—311:

Տպագրական սխալ, 255 էջը բնագրում կրկնված է երկու անգամ:

183. ՊՈՂՈՍ ՄԵԼԻՔ ԳԱՐԱԿԷՈՋԵԱՆՑ 2 հարյուր տարի մեր օրիորդաց հայոց դպրոցին Երեւան: 1869, հուլիս, № 3, էջ 65:

Խորագիրը հանված է բովանդակությունից:

184. Ս. ԵՊԻՓԱՆ եպիսկոպոս և նորին ճառ: Երանելոյն Եպիփանու եպիսկոպոսի կիպրացոյ, ասացեալ յաղագս սուրբ և ակարագրեալ տերունական պատկերին ի դաստառակի սրբոյ: (Ուսումնասիրություն: Բնագիր): 1869, դեկտ., № 8, էջ 129—135, (տպագրական սխալ, պետք է լինի՝ էջ 185—190), 1870, հունվ., № 9, էջ 214—220, փետրվ., № 10, էջ 241—243:

Սկ. Աստուածային լուսովն և երկիրդ իմաստացեալ...

185. Ս. Կարեն դիտողություն և 1870 մեր տարի: [Խմբագրական]: 1870, հունվ., № 9, էջ 209—212:

186. Ս. Հոգեւորականություն: Հոգեւորականք եւ նոցին պարտաւորություն: 1869, մայիս, № 1, էջ 12—15:

187. Ս. Մկրտիչ Սանասարեանց, Ս. Պետերբուրգի հայ ուսանողք և նոցա գրաւոր երկասիրություն: [«Հայերեն կարդալ և գրել ուսուցանելու հրահանգը» և «Պարսկաբանություն» դասագրքերը Մ. Սանասարեանցի միջոցներով տպագրելու մասին]: 1869, օգոստ., № 4, էջ 87—89:

188. Ս. Որդիքն առ մայրն արի:—Այրի մայրն առ որդիս: [Զափածո]: 1869, հունիս, № 2, էջ 48:

189. Ս. Տօն կաթողիկէ եկեղեցոյ Սրբոյ Էջմիածնի: [Նաև Եղիայ արեղայ Զալախեանցի ճառը]: 1869, հուլիս, № 3, էջ 56—60:

190. Ս. Մ.: Ազգիքմանի երկսեռ դպրոցաց բարեկարգություն: 1870, ապրիլ, № 12, էջ 305—306:

191. ՍԱԼԱՄԱԷԿԵԱՆՑ Ն.: Սովորութեանց նշանակությունը: [Մարդու մեջ լավ սովորություններ մշակելու հմտության մասին]: 1870, փետր., № 10, էջ 259—264, մարտ, № 11, էջ 291—293, ապրիլ, № 12, էջ 312—316:

192. ՍՄԱՏՏԵԱՆՑ ՄԵՍՐՈՎԱ ՎԱՐՂԱՊԵՏ: Նամակ գեր. Մեսրոպ վարդապետի Սմբատեան և օրինակ բեռնագրոյն Արմաւրայ: 1869, հոկտ., № 6, էջ 135—139:

Խորագիրը հանված է բովանդակությունից:

193. ՍՄԱՏՏԵԱՆՑ ՄԵՍՐՈՎԱ ՎԱՐՂԱՊԵՏ: Նորին Վեհափառութեան ծաղրագոյն աստրիաբ կաթոնիկոսի Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գեորգալ չորրորդի: Ի փոխաբերող թեմակալին Երեւանայ խորհրդարար յայտարարություն: [Դպրոցների մասին]: 1869, սեպտ., № 5, էջ 108—107:

194. ՍՄԱՏՏԵԱՆՑ ՄԵՍՐՈՎԱ ՎԱՐՂԱՊԵՏ:

Նուրբ մեծարգո Աղամալի Մեղիք-Աղամալեանց և յայտարարություն փոխ-թեմակալին Երեւանայ: 1870, ապրիլ, № 12, էջ 302—303:

Խորագիրը հանված է բովանդակությունից:

195. ՍՄԱՏՏԵԱՆՑ ՄԵՍՐՈՎԱ ՎԱՐՂԱՊԵՏ: Տ. Փոփանդողի թեմակալի Երեւանայ Մեսրոպ վարդապետի Սմբատեանց: յԱռաջին կարգի թատրոնական ընկերությունն Երեւանայ յայտարարություն: [Հաշվետվություն ընկերության գործունեության մասին]: 1870, մարտ, № 10, էջ 253—254:

196. ՍՄԱՏՏԵԱՆՑ ՄԵՍՐՈՎԱ ՎԱՐՂԱՊԵՏ: Տոնակերտի արձանագիրք: Ստորագրություն Տոնակերտ, Երեւանդաշտ և Բագուրան քաղաքացն Հայաստանի: 1870, փետրվ., № 10, էջ 248—251, մարտ, № 11, էջ 272—274:

197. ՍՈՒՐԱ Աթոռոյ ծառանգատրաց ուսումնարանին տարեկան հարցաքննությունը:—Պատկեր տառեկան հարցաքննութեան ծառանգատրաց ուսումնարանի սուրբ Աթոռոյ Էջմիածնի: 1869, հուլիս, № 3, էջ 60—61:

198. ՎԱՐՂԱՆ ՎԱՐՂԱՊԵՏ:

Վարդան վարդապետի առ Հեթում քաղաւորն գրեալ է յաւետարանէն: Հարցումն Հեթմոյ: 1869, հուլիս, № 3, էջ 52—56:

Սկ. «Հարց. Զի՞նչ ասաց Տերն ցայլն...»:

199. ՎԵՐԱՎԱՐՁ ի հայերեն: Թարգմ. Պ. Հ. Ո. Գ. Ե. Ը. [Զափածո]: 1870, մարտ, № 11, էջ 294:

200. ՏՆՂ ՎԱՄԱ Ս. Էջմիածնի նուիրակներու զուլաստման: [1506 թվի: Զափածո]: 1870, հունվար, № 9, էջ 223—225:

201. ՏԱՏԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԷՅ: Մահադոյժ: 1869, մայիս, № 1, էջ 18—19:

202. ՏԵՐ-ԲԱՂՂԱՍԱՐԵԱՆՑ ԳԱԼՈՒՍ: Զայն հարազատի: [Զափածո]: 1869, դեկտ., № 8, էջ 207—208:

203. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ ՄԻՆԱՍ ԲԱԶԱՆԱՑ: Հօռոմ գիղէն: [Նամակ]: 1869, նոյեմ., № 7, էջ 195—196:

Լիբանանցի կաթողիկ հայ Բերովքի զուպարտագիրը հայոց ազգի և Բերիայի (Հալեք) Սիմեոն արքեպիսկոպոսի դեմ, ինչպես և Գրիգոր վարժապետ Փեշտիմալյանի Բերովքին գրած պատասխան թղթերը գտնելու և տպագրության համար խմբագրություն ուստիկելու մասին:

204. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ ՄԻՆԱՍ ԲԱԶԱՆԱՑ: Նամակ ի Հօռոմ գիղէն: [Մեղիքներով քահանա Գևորգյանցի ջանքերով Սոնկոյի գյուղում 1862 թվից դպրոց հիմնելու մասին]: 1869, հոկտ., էջ 139—140:

205. ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՈՍԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐՂԱՊԵՏ: Նամակ Դվին գիղէն: [Մեսրոպ վարդապետ Սմբատյանի գործունեության մասին]: 1869, մայիս, № 1, էջ 22:

206. ՏՊԱՐԱՆԱԿԱՆ ժողով Մայր Աթոռոյ: [Կանոնադրության հաստատման մասին]: 1870, փետրվ., № 10, էջ 251:

Կից՝ ժողովի անդամների ցուցակը:

Խորագիրը վերցված է բովանդակությունից:

207. ՅՈՒՆԱՆ նուիրատուաց ի նպաստ շինութեանց Ս. Աթոռոյ: Ի հին Նախիջևան և ի վիճակն: Ի վերին Ագուլիս:—Ի Ներքին Ագուլիս: 1869, դեկտ., № 8, էջ 193—195, 1870, հունվ., № 9, էջ 254—255:

208. ՈՒՍՈՒՄԵՆԱՐԱՆԻ վնասակար ազդեցությունը: Պետերբուրգի հայ ուսանողների աշխատասիրությունները: 1869, հոկտ., № 6, էջ 153—160, դեկտ., № 8, էջ 203—207:

Բովանդ. Աչքացառի և կարճատեսութեան տարածությունը:—Դասարաններ:—Հոսումն արեան դեպի գլուխը:

209. ՓԱՓԱՋԵԱՆՑ ՄԵՍՐՈՎԱ ԲԱԶԱՆԱՑ: Հայաստանի լուսատրութեան միջոցները:—Հայաստանի լուսատրութեան համար ունեւ զուակներ պետք են: 1870, հունվ., № 9, էջ 238—240:

210. ՓԻՆԱՉԵԱՆՑ Աւետիք Մատ. սարկապո: Անտակ որդին: (Ճառակացն անտարանից): [2ա-
փածո]: 1870, մարտ, № 11, էջ 294—296:

211. ՓԻՆԱՉԵԱՆՑ ԱԻԵՏԻՔ ՍԱՐԿԱՆԱԳ: Սար-
կակն: [2ափածո]: 1869, հուլիս, № 3, էջ 71:

218. ՔԵՐՈՎԱԷ: Բան զրպարտութեան լիբանան-
ցի կարծեցեալ հայր Քերովի առ ազգն հայոց եւ առ
վերաստեալն Բերիա քաղաքի Սիմէոն արքեպիսկո-

պոսն: Յամարժան տեառնէ Քերովի առ սիրելի եղ-
բայրս ազգին հայոց:—(Փեշտիմալեան) Գրիգոր:
2ար է բնաւոր կուրութիւն մտաց: [2ափածո պա-
տախանը Քերովի]: 1870, փետրվ., № 10, էջ
243—267:

Փեշտիմալեանի ազգանունը համված է Տեր-Պետ-
րոսյանի խմբագրությանը ուղղված նամակից՝ էջ
195—196:

1870 մայիս-դեկտեմբեր № 1—8

1871 հունվար-ապրիլ № 9—12

214. Ա.Բ. Յ. (Հայրերբ): Մեր ժողովրդեան կեան-
քի տարրերը, նոցա ընդունակութիւնները եւ թերու-
թիւնները անագից ուսումնականների հայեցումներով
(Աղեքսանդր Պետցոլիի եւ Աւգուստ Հաքստախուզ-
մի), ապա մի համառօտ խորհրդածութիւն մեզ զար-
գացնելու եւ միութեան միջոցի վերայ: 1871, փետրվ.,
№ 10, էջ 323—329, մարտ, № 11, էջ 360—367:

215. ԱԲԵՂ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՎՈՍ ՄԻՏԻՔԱՐԵԱՆՑ:
[Մուղնու Ս. Գևորգ վանքի վանահայր նշանակելու
մասին]: 1870, հոկտ., № 6, էջ 220:

216. ԱԶԳԱՅԻՆ: [Խաղը լուրեր]: 1871, մայիս,
№ 1, էջ 55—64, հունիս, № 2, էջ 113—123, հուլիս,
№ 3, էջ 177—192, օգոստ., № 4, էջ 242—252,
սեպտ., № 5, էջ 289—312, հոկտ., № 6, էջ 347—364,
նոյեմբ., № 7, էջ 404—416, դեկտ., № 8, էջ 461—478:

217. ԱՅԳՈՒԹԻՒՆԻՆԻՍ Ռոզեկարք է: [Հրապա-
րակախութիւն: Ազգի պահպանման երկու գլխավոր
գործոնների՝ լեզվի եւ պատմության մասին]: 1871,
մարտ, № 11, էջ 378—380:

218. ԱՅԴ: [«Արարատ»-ի խմբագրության աշխա-
տանքների եւ բաժանորդագրության մասին]: 1870,
մայիս, № 1, էջ 3—4:

219. ԱՅԴ: [Մայր Աթոռի շինության համար հա-
վաքսող նպատակների մասին]: 1871, ապրիլ, № 12,
էջ 394—395:

220. ԱՀԱՐՕՆ ԱԻԱԳ ԲԱՀԱՆԱՑ ԴԱՎԱՇԵԱՆՑ:
[Միաբանական]: 1871, ապրիլ, № 12, էջ 399:

221. ԱՄՈՍ ԿՈՄԵՇՆԻՈՒՍ եւ նորա ատիտագո-
ր ժակնա: 1870, էջ 92—96, 124—130, 158—163,
195—201, 232—237, 263—266, 288—292:

222. ԱՅՏԵՆՈՒԹԻՒՆ Ս. Կաթողիկոսի (Գեորգ Դ)
ի ներսխեան ուսումնարան Տփլիսայ: 1870, հունիս,
№ 2, էջ 64:

223. ԱՆՈՒՐ սրբապետութիւն մը: [Հայ-կաթողիկ
վեճ]: 1871, հունվ., № 9, էջ 316:

224. ԱՌԱՄԷ: 1870, օգոստ., № 4, էջ 136:

Այ. Իմաստուն մի ասաց, որպէս ընթանայ եւ փո-
թալ ճանապարհորդն ի տուն իւր... (Աղուեսագիրք
ՃԺԲ):

Այ. Ժիժին առ մոռնմն զնաց... (Յուս. ՃԺԲ):

225. ԱՍՏՈՒՆԻՐԵԱՆՑ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ: Նոտ տարի
Գօռուտ օրիորդաց դպրոցի: 1871, փետրվ., № 10, էջ
343—344:

226. ԱՍՏՈՒՆԻՐԵԱՆՑ հայրապետ եւ վեհափառ
տէր: [Նամակ Ղլարից: Կ. Պոլսի Բերայի հրդեհից
ստիճանների օգնելու մասին]: 1871, նոյեմ., № 7,
էջ 250—251:

Ստորագ.՝ անունների օանկ:

227. ԱՍՏՈՒՆԻՐԵԱՆՑ ՄԱՆՈՒԷԼ ԲԱՀԱ-
ՆԱՑ: Ի Ժիրակ Գ. յԱղ-Քիլիսայ գեղը: Կոյր վարժա-
պետ: [Նամակ: Կոյր ուսուցիչ Կարապետ Մարտի-
րոսյանի մասին]: 1871, հունվ., № 9, էջ 307—308:

228. ԱՍՏԱՋԵԱՆՑ ՄԿՐՏԻՑ: (Աղեքսանդրա-
պոյ): [Նամակ: Հոգևոր ուսումնարանի, ընթերցարա-
նի եւ որբանոցի ընկերության մասին]: 1870, սեպտ.,
№ 5, էջ 183—188:

229. ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՍԵՐՈՎԱԷ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ:
Գեր. Հասունեանի մի կոնդակ: [Հոլմառայան հայ
ժողովրդին ի յորդոր սիրող եւ խաղաղութեան]: 1870,
դեկտ., № 8, էջ 253—257:

230. ԱՐԺԱՆԱՅԻՇԱՏԱԿ Արդութեանց իշխանի
կտակի կատարումը: [Նվիրատվություն Ալեքսանդրա-
պոլի օրիորդաց դպրոցին]: 1870, հունիս, № 2, էջ 64:

231. ԱՐԻՍԱԿԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ: (Փոխանորդ
Նուխոյ): Ի քաղաք Նուխի: [Նամակ: Նոր ծխակա-
ն դպրոցներ բացելու մասին]: 1870, օգոստ., № 4, էջ
141:

**232. ԱՐՏԱՋԵԱՆՑ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Ո. (Արտա-
շատ):** Ասարալի աղբիւրը: [2ափածո]: 1871, փե-
տրվ., № 10, էջ 334:

233. ԱՐՏԱՋԵԱՆՑ Ս. Վ. Յ. Հոգևոր դպրոց Հա-
մադի գեղը: 1871, հունվ., № 9, էջ 306:

234. ԱՐՈՒԵՍ առողջապահութեան եւ երկարա-
կեցութեան 2իմացի բժշկի մը յօրհնած, Քանկ-հի
կալարութեան 86-րդ տարին (յամի 1697): 1870,
դեկտ., № 8, էջ 266—268:

Բովանդ.՝ Յառաջաբան: Սիրտը եւ յօժարութիւն-
ները:—Ուսելիք:—Օրական գործողութիւնները:—
Քուրն:

235. ԲԱԺԱՆՈՒՄ ի բաժանման: [Հասունյան—
հակահասունյան պայքար]: 1871, մարտ, № 11,
էջ 380:

236. ԲԱՂԱՍՍԱՐԵԱՆՑ ՎԱՐԴԱՆ: (Ի քաղա-
քաման Նորք): [Նամակ: Տեղի դպրոցի մասին]:
1871, հունվ., № 9, էջ 304:

237. ԲԱՐԵԿՐՕՆ ՍԱՐԳԻՍ ԱԻԱԳ ԲԱՀԱՆԱՑ:
[Աշտարակում, Ամենափրկիչ եկեղեցուն կից սեմալի-
ներում, օրիորդաց դպրոց բացելու մասին]: 1870,
հունիս, № 2, էջ 66:

238. ԲԵՐԱՅԻ Ռոզեհը: [Կ. Պոլսի մայիսի 24-ի
հրդեհի մասին]: 1870, հունիս, № 3, էջ 111—112:

239. ԲԶՆՈՒՆԻ ՄԱՄԱՐԷ Ն. ԲԱՂԻՇԷՅԻ: (Ի
Կարոց Լուսաւորեան վարժարան) [Նամակ: Կար-
սի վարժարանի եւ խոշակների մասին]: 1870, հոկտ.,
№ 6, էջ 218—219:

240. ԲՈՂԱՆԵԱՆՑ ԱԻԱԳ Մ. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ:
(Ի քաղաք Նուխի): [Նամակ: Համատարիտության
մասին]: 1870, դեկտ., № 8, էջ 275—276:

241. ԲԻԶԱՆԴԵԱՆ ՍՈՒՐԱՆԴԱԿ [Արեւ-
մտաբան պարբերականների քաղված խաղը լու-
րեր]: 1870, մայիս, № 1, էջ 37—40, հունիս, № 2,
էջ 74—80, հուլիս, № 3, էջ 110—112, դեկտ., № 8,
էջ 284, 1871, հունվ., № 9, էջ 315—316, փետրվ.,
№ 10, էջ 347—348, մարտ, № 11, էջ 378—380, ապ-
րիլ, № 12, էջ 400—401:

242. Գ.ՐԳ ՏԱՐԵԴԱՐՁ Ս. Օճման Տ. Տ. Գեոր-
գեալ Դ. Վեհ. եւ սրբազնագոյն կաթողիկոսի Ամենայն
Հայոց: 1870, մայիս, № 1, էջ 31—34:

243. ԳԱՅԻԱՆԷ ԱԻԱԳ ՍԱՐԿԱՆԱՎՈՒԷ: [Գե-
վորդ Դ-ի նվիրատվությունը Թիֆլիսի ա. Ստեփանի
վանքի կուսանոցի վանամարտի Գալանե Բեհպու-
եանցին]: 1871, հունվ., № 9, էջ 302:

244. ԳԵՈՐԳ Դ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ: Կոնդակ: [Գործի Մարիամյան օրիորդաց դպրոցի հաստատման առթիվ]: 1870, դեկտ., № 8, էջ 277:

245. ԳԵՈՐԳԵԱՆ ԱՂԱՄ—աշակերտ թեմական դպրոցի ղեկավար: Ի վերայ բեմի ս. Մարգրիտ եկեղեցու վանոց Երեւանայ ընթերցեալ ճառ: [Գևորգ Դ-ի այցելության առթիվ]: 1870, մայիս, № 1, էջ 31:

246. ԳՐԻԳՈՐ ԹՈՒՇՄԱՆԵԱՆ եւ նորում թաղման յուշարկարութեան ընթերցեալ դամբանական: [Մոզորոյի ազգային քարերար: Մասին]: 1870, օգոստ., № 4, էջ 138—139:

Նույն տեղում **Խոսրովեանց Յովսէփ** առաջ քահանայ: [Արտասանած դամբանականը]: էջ 139—140:

247. ԳՐԻԳՐԵԱՆ ԱՆԱԳ: (Ի Բագու): [Նամակ: Մարդասիրական ընկերության գործունեության մասին]: 1870, օգոստ., № 4, էջ 144—146:

248. ԳՐԻԳՐԵԱՆ ԱՆԱԳ: (Ի Բագու): Նուր Նուխու հայոց ուսումնարանին: [Երանավարտի շնորհակալական խոսք]: 1871, հունվ., № 9, էջ 304—306:

249. ԳՈՒԳԱՐԱՅԻ Տ. Հոգեւոր դպրոցը Համամյուի եւ Ղարա-Քիլիսոյ: 1871, ապրիլ, № 12, էջ 396—397:

250. ԳՈՒԼԱՄԻՐԵԱՆ ԱՐԳԱՐ: Պատասխան ի վերայ հրատարակեալ թատրոնական յօդուածոց «Արարատ» ամսագրոյ, երես 258 եւ 254 (1870, № 10): 1870, հունիս, № 2, էջ 68—71:

251. ԳՆԱՍԵԱՆԻ Ս. Համեստափայլ տիկնայք եւ մեծապատիւ պարոններ: [Ծառ արտասանած Աստուածային օրիորդաց նորաքան դպրոցի հանդեսին]: 1870, հուլիս, № 3, էջ 105—106:

252. ԳՆԱՆԻՆ ԱՐՔԵՂԻՍԿՈՂՈՍ: Այցելութիւն եկեղեցեաց գիւորեւից վիճակին հայոց Ծամախոյ: 1870, հուլիս, № 7, էջ 229—231, դեկտ., № 8, էջ 257—268, 1871, փետրվ., № 10, էջ 318—323, մարտ, № 11, էջ 350—358:

253. ԳՆԱՍԵԱՆ երեք հատ մեծ խաչեր: [Թիֆլիսի հայերի կողմից Մայր Աթոռին նվիրելու մասին]: 1870, մայիս, № 1, էջ 36:

254. ԵՎԵՂԵՍԱԿԱՆ դասակարգութեան բարձրագոյն աստիճանները: 1870, հուլիս, № 7, էջ 221—229:

255. ԵՂԻԱԶԱՐ ԱՐՔԵՂԻՍԿՈՂՈՍ: Դիմառնութիւն: [Զաւիածո]: 1870, սեպտ., № 5, էջ 170—172:

256. ԸՆԾԱՅՔ պարոն Մկրտչի Գ. Տէր-Մկրտչեանց: [Տպարանին տառատեսակներ նվիրելու մասին]: 1870, հոկտ., № 6, էջ 212:

257. ԻՄԱՍՏՈՒՆ մարդ: [Աղուէսագիրք ժժ]: [Առակ]: 1870, սեպտ., № 5, էջ 172:

Այլ. Իմաստուն մի առաջ թե՛ եւ գնա ո՛չ առեմ գիտուն եւ իմաստուն...

258. ԻՇԽԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Մ. ՄՈՒՐԱՏ ՊԵԿ: [Բեսարաբիայի Հնչեղտ գյուղաքաղաքի փայտաշեն եկեղեցին քարաշենով փոխարինելու մասին]: 1870, օգոստ., № 4, էջ 137—138:

259. ԻՐԱՆԻՈՒՆ եւ խնացի դատար: [Աղուէսագիրք ԻԲ]: [Առակ]: 1870, հունիս, № 2, էջ 57:

Այլ. Ասի լառակաց թէ Բ արք միմեանց յոյժ բարեկանք էին...

260. ԼՐԱԳՐԻ հնարորդը: [Համատու տեղեկություն ստեղծման պատմության մասին]: 1871, փետրվ., № 10, էջ 348:

261. Խ. Վ. Գ. Ա. Առանց վանքի կրօնատրութիւն: [Վանքերի ու եկեղեցականների դերի ու հշանակության մասին]: 1870, մայիս, № 1, էջ 7—9, հունիս, № 2, էջ 43—45, հուլիս, № 3, էջ 83—85:

262. ԽԱՆԻՊԵԱՆ ուսումնարան ի Թեոդոսիա: 1871, մարտ, № 11, էջ 369:

263. ԽՕԶԱՅԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ (յԱղեքսանդրապոլ): Գիւմրի: [Նամակ: Քաղաքի անցյալի, ներ-

կացի եւ դպրոցների մասին]: 1871, հունվ., № 9, էջ 312—315. Կիւտուս. № 10, էջ 344—347:

264. ԽՕԶԱՅԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ (յԱղեքսանդրապոլ): [Նամակ: Մ. Մ. Միսնասարյանցի երգարանի մասին կարծիք]: 1870, հոկտ., № 7, էջ 249:

Նույն տեղում հողվածագրի կազմած առակների հավաքածուն, տպագրված այլբեմական կարգով: էջ 249—250, հոյեմբ., № 8, էջ 283—284, 1871, հունվ., № 9, էջ 309—312:

Այլ. Առակը անխտելի է:

Այլն էինք լալում, վալին եկաւ կարպետով:

265. ԽԱՆՈՒՅՈՒՄ: [Աղեքսանդրապոլի հոգևոր դպրոցի մասին]: 1871, ապրիլ, № 12, էջ 399—400:

Ստորագր. Հոգաբարձուք:

266. ԿԱԹՈՒԼԻԿ ազգայնոց խնդիրը: [Հասունցան—հակահասունցան պայքար]: 1870, մայիս, № 1, էջ 40:

Նույն հարցի առթիվ տես՝ Զգացմունք հողվածական մասին: 1870, հունիս, № 2, էջ 76:—Հողվածական ազգայնոց վեճը: էջ 76—77:

267. ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ: [Գործի քաղաքի Մարիամեան օրիորդաց դպրոցի]: 1870, դեկտ., № 8, էջ 278—279:

268. ԿԱՆՈՒՊԵՏ ԶԱՔԱՐԵԱՆ: [Նվիրատվություն Աստուածային հայոց օրիորդական հոգևոր դպրոցին]: 1871, փետրվ., № 10, էջ 340:

269. ԿԱՆՈՒՊԵՏԵԱՆ Ա. ՅԱԿՈՐ Գ. Ազգական դպրոց: 1870, հուլիս, № 7, էջ 245—247:

270. ԿԱՐԵՆԵԱՆ ՅԱԿՈՒՐ: Դաշանց թուղթ: [Ուսումնասիրություն]: 1870, օգոստ., № 4, էջ 146—148, սեպտ., № 5, էջ 179—183:

271. ԿՏԱԿ ՅԱԿՈՐ ՍԵՐՎԵՐԵԱՆ: [Նվիրատու վություն Իսկուստարի եմիմահայլի երկսեռ դպրոցին]: 1871, փետրվ., № 10, էջ 347:

272. ԿՏԱԿ տիկին Սուլթանի Մեյիթ-Բեգլարեանց [Նվիրատվություն ճեմարանին]: 1870, հոկտ., № 6, էջ 211—212:

273. ԿՈՒՆԵՐ առ Աստուրաց ս. կաթողիկոսին: [Գեվորգ Դ-ի նվերը ատորիների կաթողիկոսին]: 1870, սեպտ., № 5, էջ 173:

274. ՀԱԿԱՀԱՍՈՒՆԵԱՆ: 1870, դեկտ., № 8, էջ 284:

275. ՀԱՐՑԱԶՆՈՒԹԻՒՆ Ս. Աթոռոյս ժառանգատրաց ուսումնարանի: 1870, հուլիս, № 3, էջ 101:

276. ՀՈՐԱԲԱՐՁՈՒՐ ի Ղուրաք: [Կաթողիկոսական կոնդակով հաստատվելու մասին]: 1870, դեկտ., № 8, էջ 274:

277. ՀՈՐԵՆՈՐ դպրոց ի Համազիման: 1870, դեկտ., № 8, էջ 273—274:

278. ՀՈՐԵՆՈՐ դպրոց Սղմախի: 1871, մարտ, № 11, էջ 371—372:

Նույն տեղում դպրոցի ելքի եւ մուտքի հաշիվը:

279. ՀՈՐՈՒՄԵԱԿԱՆ ազգայնոց վեճը: 1870, № 2, էջ 77—78:

280. ՀՈՐՄԷՆ նոր նուիրակ մը: [Հայ կաթողիկազգայինների մասին]: 1871, ապրիլ, № 12, էջ 400—401:

281. ՂԵՆՈՐ ԳԱԶԱՐԵԱՆ: [Երևանցի. նվիրատվություն վանական դպրոցների կառուցման համար]: 1870, հոկտ., № 6, էջ 220:

282. ՂՂԱՆԵԱՆ ԶՈՐԱԲԱՐԵՆ Կ. ՔԱՀԱՆԱՆ: (Ի Կարս): [Նամակ: Քաղաքի ուսումնական վիճակի մասին]: 1870, հոյեմբ., № 7, էջ 241:

283. ՄԱՍԻԿՈՆԵԱՆ ԻՐԱՅԷԼ Տ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ: (Ի քաղաք Նուխի): [Նամակ: Խոջկաշեն անապատի դպրոցի շինության մասին]: 1870, հոյեմբ., № 7, էջ 244—245:

284. ՄԱՅՐ Աթոռոյս նորակառուց ուսումնարան: [Թիմարաբության մասին]: 1870, սեպտ., № 5, էջ 173:

285. ՄԱՆԴԻՆԵԱՆ Ս. (Ի Վիեննա): [Նամակ: Արմավիրի եւ Յուզկերտի քեռագիր արձանագրությունների բնագրերը հնագետ Միլլերի կողմից վեր-

ընթերցելու նպատակով պահանջվելու մասին]: 1870, հուլիս, № 3, էջ 110:

286. ՄԱՏԹԵՆՍԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ: Կայեն: [Հափա-
ծո]: 1870, հուլիս, № 3, էջ 99—100:

287. ՄԱՏԹԵՆՍԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ: Օրօրը մօրն որ-
դեսիրի: [Հափածո]: 1870, հուլիս, № 6, էջ 207—209:

288. ՄԱՏԹԵՆՍԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ, ԳԵՐԴԵՆՍԵԱՆ Ե-
ՐԱՆՈՍ, ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ ՇԱՀՆԱԶԱՐԱՆՍ ՄԿԷՐ-
ՏԻԶ: Ծառք: 1870, հուլիս, № 6, էջ 214—216:

Ծառերը արտասանված են Գևորգ Դ կաթողիկոսի
անվան տոնախմբության ատօնով:

289. ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ընկերություն: [Բաքվի:
Ընկերության կատարած աշխատանքների մասին]:

1871, փետրվ., № 10, էջ 335—337:

290. ՄԵՆԱՊԱՏԻ ՄԻՋԱԿԻ ԳԵՂՈՂԵԱՆ Թամաշ-
եանց եւ նուէրներ: [Էջմիածնի տաճարին մետաղյա
ցանկապատեր նկիրելու մասին]: 1870, մայիս, № 1,
էջ 34:

291. ՄԵՆԱՏՈՒՆԵԱՆՑ ԵՂԻՇԷ (յսկայցիայ):
Հանգալ Մասեաց: [Հափածո]: 1870, հունիս, № 2,
էջ 54—55:

292. ՄԵՆԱՏՈՒՆԵԱՆՑ ԵՂԻՇԷ: (յսկայցիայ):
[Նամակ: Տեղի «Նոր Արշալոյս» աղբիկների դպրոցի
մասին]: 1870, նոյեմբ., № 7, էջ 245:

293. ՄԵՆՈՒՂԱՆՑ ՄՈՎՍԵՍ ԲԱՀԱՆՑ ԳՕ-
ՐԵՆԻ: Ի գիւղը Դարաղաշ: [Նամակ: Գորիի օրիոր-
դաց Մարիամյան դպրոցի հիմնադիրների և բացման
հանդեսի մասին]: 1870, դեկտ., № 8, էջ 276—277:

Նույն տեղում՝ նաև հոգաբարձուների նամակը
դպրոցի կանոնադրության հաստատման ատօնով:

294. ՄԻ ԲԱՆԻ խօսք բնական աշխարհագրու-
թեան վերայ: Թարգմ. Գեորգ Մուրեճեանց Ասագ
ասրկ.: 1870, մայիս, № 1, էջ 22—26, հունիս, № 2,
էջ 51—54, հուլիս, № 3, էջ 90—92:

295. ՄԻՈՒԹԱՐԵԱՆՑ ԱԲԷԼ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ:
Կենսագրություն Հաջարիայ պատմագրի աքկալագի
Յովհաննապանաց: 1870, սեպտ., № 5, էջ 151—155:

296. ՄԻՈՒԹԱՐԵԱՆՑ ԱԲԷԼ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ:
Յամենաստուրք երրորդություն: Դաւանություն հաւա-
տոյ: [Հափածո]: 1870, մայիս, № 1, էջ 5—6:

Տեղի սկզբնատողերի առաջին տառերը կազմում
են՝ «Աբել վարդապետ»:

297. ՄԻՈՒԹԱՐԵԱՆՑ ԱԲԷԼ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ:
Տեղագրություն Մարմաշինոյ վանացն ի Շիրակ:—
Ստորագրություն եկեղեցեաց ինչ յօսն Արագածո:

1870, մայիս, № 1, էջ 9—13, հունիս, № 2, էջ 45—
47, օգոստ., № 4, էջ 121—124:

Նաև՝ արձանագրությունների հրապարակում:

298. ՄԻՈՒԹԱՐԵԱՆՑ ՄԻՆԱՍ ԲԱՀԱՆՑ:
(յսկայցիայ): [Նամակ, Ազգային օրիորդաց դը-
րոց բացելու մասին]: 1870, հուլիս, № 3, էջ 104—
105:

Ստորագր.՝ հոգաբարձուք:

299. ՄԻՈՒԹԱՐԵԱՆՑ ՄԻՆԱՍ ԲԱՀԱՆՑ:
(յսկայցիայ): [Նամակ: Տեղի օրիորդաց դպրոցի
հարցաքննության մասին]: 1870, օգոստ., № 4, էջ
142:

Ստորագր.՝ հոգաբարձուք:

300. ՄՈՒՇԵՂԱՆՑ ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ (յսկայցիայ):
Նորոգ քեզ ամ նորոգ օր ու Արարատ,
շնորհատուք: [Հափածո]: 1871, հունվ., № 9, էջ 301—
302:

301. ՄՈՒՇԵՂԱՆՑ ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ: Անճուկ հոգ-
ւոյ: [Հափածո]: 1871, մարտ, № 10, էջ 367—368:

302. ՄՈՒՇԵՂԱՆՑ ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ: Օրիորդաց
հոգեւոր դպրոց Աղեքսանդրապոլոյ: 1871, փետրվ.,
№ 10, էջ 340—342:

303. ՅԱԿՈԲ ՄԱՀՏԵՍԻ ԵՍԱՅԵԱՆ: [Մայր Ա-
թոռի Ջմյունիայի կալվածների վրա վերատեսուչ
նշանակվելու մասին]: 1870, հուլիս, № 6, էջ 214:

304. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ: [«Ախարատ»-ի հրա-
տարակալական տարեգրության մայիս ամիսը հունվարով

փոխարինելու մասին]: 1871, փետրվ., № 10, էջ 317,
մարտ, № 11, էջ 349, ապրիլ, № 12, էջ 381:

305. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՈՍՏԱՆԻԿ: (Ի Ղզար): Ազ-
գային մարդասեր: [Հափածո]: 1870, նոյեմբ., № 7,
էջ 238—239:

306. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՈՍՏԱՆԻԿ: (Ի Ղզար): Նա-
խամարգարեն: [Հափածո]: 1870, մայիս, № 1, էջ
26—27:

307. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՈՍՏԱՆԻԿ: (Ի Ղզար): Նուէր
մտածող հայ երիտասարդներին: [Հափածո]: 1870,
հունիս, № 2, էջ 54:

308. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ Գ. ԲԱՀԱՆՑ: Կտակը
հանգուցեալ բարեպաշտ տիկնոջ Հեղինէ վարդա-
նանի հունիաթեանց: [Կտակի բարեգործական կի-
տերի մասին]: 1870, օգոստ., № 4, էջ 142:

309. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ Խ. Մ. Տ. (Ի Գանձակ):
Դարաշինար եւ իկիրմիտօրք: [Նմուշանք կաթողի-
կոսին վերոհիշյալ գյուղերում դպրոց հիմնելու մա-
սին]: 1871, մարտ, № 11, էջ 378:

310. ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Թագաւորական ժաշոցին
կամ համառոտ պատմություն Ռուսիեան իշխանաց:
[Ուսումնասիրություն: Որոշ հիշատակարանների մեջ-
բերումներով և պատմական ծանոթություններ]: 1870,
մարտ, № 11, էջ 353—360, ապրիլ, № 12, էջ 382—
386:

311. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ Ա.: Աստուածատ պատուհալ
մեծ Հայրապետ...: [Ծառ արտասանված Գևորգ Դ-ի
Ներսիսյան դպրոց գնալու ատօնով]: 1870, հունիս,
№ 2, էջ 65:

312. ՆՈՐ ձեռնարկեալք: [Մայր Աթոռի միաբա-
նության անդամներից]: 1871, ապրիլ, № 12, էջ 399:

313. ՆՈՐԸՆՏԻՐ փոխաւորող Աղեքսանդրապոլոյ:
(Գրիգոր վարդապետ Աղաբիրեանց): 1871, հունվ.,
№ 9, էջ 303:

314. ՆՈՐԸՆՏԻՐ հոգաբարձուք դպրոց Մոզդո-
կայ: 1871, փետրվ., № 10, էջ 335:

315. ՆՈՐԸՆՏԻՐ հոգաբարձուք: [Վաղարշապա-
տի եկեղեցական դպրոցի]: 1871, ապրիլ, № 12,
էջ 399:

316. ՆՈՐԸՆՏԻՐ վաճառար ու Խաչ վաճառք Ն.
Նախիջևանի: (Գեորգ վարդապետ Արամեանց):
1871, փետրվ., № 10, էջ 335:

317. ՆՈՒՆԷՐ: [Ազգային Թեան Հայնազարեան-
ցի կողմից Մայր Աթոռի տպարանին]: 1871, մարտ,
№ 11, էջ 369:

318. ՆՈՒՆԷՐ: [Էջմիածնի Մայր Աթոռին]: 1871,
փետրվ., № 10, էջ 335:

319. ՆՈՒՆԷՐ: (Մատթեոս Տէր-Պօղոսեանցի կող-
մից ի նպաստ նորակառուց ճեմարանին): 1870, նո-
յեմբ., № 7, էջ 240:

320. ՆՈՒՆԷՐԵՐ: [Մայր Աթոռին տրված նվիրա-
տվությունների նշանակության մասին]: 1870, հուլիս.,
№ 6, էջ 209—211:

321. ՆՈՒՆԷՐԱՏՈՒՆ: Ի նպաստ հոգեւոր դպրոցին
Համաշինան գեղջ: [Նվիրատուների ցուցակ]: 1871,
մարտ, № 11, էջ 377—378:

322. ՇԱՀԵՆԵԱՆՑ ԵՂԻՇԱ ՍԱԿ ԲԱՀԱՆՑ:
Հոգոք Կ. Պօլսոյ «Որագիր լրագրոյ դէմ»: [Նոր Նա-
խիջևանի հայերի մասին]: 1870, հուլիս., № 6, էջ
219—220:

323. ՇԱՀԻՆԵԱՆՑ ԴԱՒԻԹ ԱՍԿ ԲԱՀԱՆՑ:
Օրիորդաց հոգեւոր դպրոց ի Գրիգորապոլ: 1871,
մաւր., № 12, էջ 397—398:

324. ՈՍԿԱՆԵԱՆ: [Ամերիկահայ: Ամերիկայի
Միացյալ Նահանգների կողմից Թուրքիայում դեսպան
նշանակվելու մասին]: 1871, հունվ., № 1, էջ 315—
316:

325. ՉԵՆՈՒՆԸՑ ԵՍԱԿՎԵԼ ԵՆՈՒԹԱՆ:—հրեա
ճանաչարհորդ:—Բաճի մի խօսք հրեից և ուրիշ ջա-
նաճանցի ազգաց զարթոնականութեանը և բնակչութեա-
նը վերայ Կովկասեան և Անդրակովկասեան աշխար-
հաց մէջ եւս և Կասպից ծովուն բովերք:—Արովր եւ

Գովազմ գետ։—Մեղացիք կամ Մարաց երկիրները։

1870, հուլիս, № 3, էջ 85—90։

826. Պ. Հ. Ո. Գ. Ը. Դարձեալ վարձապետներ պատրաստելու խնդիրը։—Քանի մի դրութիւնք, թէ՛ ինչպէ՛ս պէտք է պատրաստել մանկավարժ ուսուցիչներ։ 1870, մայիս, № 1, էջ 19—22, հունիս, № 2, էջ 47—51։

827. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ տեղեկութիւն։ Բաղումք Յօրագրութեանց Սինոդի։ 1870, մայիս, № 1, էջ 40, հունիս, № 2, էջ 80, օգոստ., № 4, էջ 148, նոյեմ., № 7, էջ 252, դեկտ., № 8, էջ 284, 1871, հունվ., № 9, էջ 316, մարտ, № 11, էջ 380, ապրիլ, № 12, էջ 401։

828. ՊԱՍԿԱՆ. Մարդուս անկատարելութիւնը։ Հանուած Պասկալի «Մտածութիւնք անուանուած գործից։ Թարգմ. Գրիգոր Տէր-Մելիքիսեղեկեան։ 1871, ապրիլ, № 12, էջ 386—391։

Նույն տեղում՝ Պասկալի ազդեցությանը Տէր-Մելիքիսեղեկեան Գրիգորի գրած «Մխիթարութիւն կրօնից» բարոյախոսությունը։ էջ 391։

829. ՊԱՏԱՐԱԳ մատուցանելու նոր ձևեր։ [Հասունցան-հակահասունցան պայքար]։ 1871, փետրվ., № 10, էջ 347—348։

830. ՊՈՒՋԵԱՆ ՄԱՂԱՔ. Գրաբար լեզու։ 1870, դեկտ., № 8, էջ 279—283։

831. ՊՈՒՋԵԱՆ ՄԱՂԱՔ. (Ի Տփլիս)։ [Նամակ։ Ախալքալսկի դպրոցի մասին]։ 1870, հունիս, № 2, էջ 73—74։

832. ՊՈՒՋԵԱՆ ՄԱՂԱՔ. Նկարագիր մտաւոր կուրութեան։ [Բարոյախոսություն]։ 1871, հունվ., № 9, էջ 298—301։

833. ՊՈՒՋԵԱՆ ՄԱՂԱՔ. Նկարագիր սնափառի եւ շահասիրի։ [Բարոյախոսություն]։ 1870, հունիս, № 2, էջ 55—56։

834. ՊՐԻՍԻՈՆԵՐՈՎ Պ. Հայեցումք ուսումնարանաց վերայ բժշկական կողմանէ։ Թարգմ. ռուս. Սուրբենանց Գ. աւագ սարկաւազ։ 1871, հունվ., № 9, էջ 294—298։

Հեղինակի անունը հանված է թարգմանչի ծանոթությունից։

835. ՊՈՆՈՎԻՆԻ ԶՐԻՑ. [Կապիկների մասին]։ Թարգմ. ռուս. Կոստանդ Թադեոսեան, Վահան Յարութիւնեան, Տիգրան Մկրտչեան։ 1870, նոյեմբ., № 7, էջ 237—238, դեկտ., № 8, էջ 268—270, 1871, հունվ., № 9, էջ 292—294։

836. ՋԱՆԱԼԵԱՆՑ ԵՂԻԱ ՎԱՐՈՒԱԳԵՏ. (Ի Ս. Անապատն Անան)։ [Նամակ։ Սևանի անապատի վանքի ճանապարհը կառուցելու մասին]։ 1870, օգոստ., № 4, էջ 140—141։

837. ՍԱՆԱՍԱՐԵԱՆՑ Մ. [Մկրտիչ Սանասարյանցի կողմից Մայր Աթոռի տպարանին շարժական ձուլարան միկրելու մասին]։ 1870, օգոստ., № 4, էջ 137։

838. ՍԱՐՑԵԱՆՑ ՍԱՐԻԲԵԻ ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ. (Ի յՈրդեան Փամբակաձորոյ)։ [Նամակ։ Գլուղի դպրոցի մասին]։ 1870, հուլիս, № 3, էջ 103—109։

839. ՍԻՍԱԿԵԱՆՑ ՍՄԱՆՑ. Հոգեւոր դպրոց Աշտարակայ։ [Նամակ Աշտարակից]։ 1871, մարտ, № 11, էջ 378։

840. ՍՄԱՆՏԵԱՆՑ ՄԵՍՐՈՎԱ ՎԱՐՈՒԱԳԵՏ. (Երեւան)։ [Նամակ։ Էլադ, Արամյան և Կթանոց գյուղերում սեպագիր արձանագրություններ գտնելու մասին]։ 1870, սեպտ., № 5, էջ 174։

Նույն տեղում՝ Արձանագիր ծղակերտի։ [Սեպագիր։ Բաղկացած 24 տողից]։ էջ 175—176։

841. ՍՄԱՆՏԵԱՆՑ ՄԵՍՐՈՎԱ ՎԱՐՈՒԱԳԵՏ. (Երեւան)։ [Նամակ։ Թեմական դպրոցների մասին]։ 1870, սեպտ., № 5, էջ 177։

842. ՍՄԱՆՏԵԱՆՑ ՄԵՍՐՈՎԱ ՎԱՐՈՒԱԳԵՏ. Մաղկի հիվանդութեան պատուաստ։ 1870, հոկտ., № 6, էջ 213—214։

843. ՍՄԱՆՏԵԱՆՑ ՄԵՍՐՈՎԱ ՎԱՐՈՒԱԳԵՏ. Հրատեր։ Առ հայագիրս Երեւանայ ի փոխամորդէ թե-

մակալի Նորին Մեսրոպ վարդապետէ Սմբատեանց ի 1 մայիս 1870 ամի։ Երեւան։ 1870, սեպտ., № 5, էջ 177—179։

Կոչ երեխաներին կրթության տալու մասին։

Հոդվածի վերջում 15 կետից բաղկացած կանոնադրություն։

844. ՍՄԱՆՏԵԱՆՑ ՄԵՍՐՈՎԱ ՎԱՐՈՒԱԳԵՏ. Սուրբ Յակոբայ ջուր։ [Մասին]։ 1870, սեպտ., № 5, էջ 155—158, հոկտ., № 6, էջ 189—195։

845. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍՏԵՓԱՆԷ. Վեհափառ Տէր։ [«Հայկական Աշխարհ» ամսագրի խմբագրի ճառը արտասանված Թիֆլիսում Գևորգ Դ-ի մեկնման տալիս]։ 1870, հոկտ., № 6, էջ 217։

846. ՍՎԱԶՄԵԱՆՑ ԴԱԻԻԹ. (Աղեքսանդրապոլ)։ «Չափազանց սաստկութիւնը ատելութիւն կոմիս»։ [Նամակ։ Բանավեճ Հայկազյանի հետ մանկավարժական մեթոդների վերաբերյալ]։ 1870, հոկտ., № 3, էջ 105—106, օգոստ., № 4, էջ 142—143։

847. ՎԱՐՈՒԱՆ ՎԱՐՈՒԱԳԵՏ. Ծառ։ Ներքողիկի պատմագրաբար խորհրդական իմաստիւք յարմարեալ հոշակատր եւ մեծիմաստ վարդապետին Վարդանայ՝ յերիցս երանեալ Գարեթն Գրիգորիոս Լուսաւորիչ Հայաստան աշխարհիս։ 1870, էջ 41—42, 81—83, 118—116, 149—151։

Այ. Օրհնեալ տէր Աստուած Հարցն մերոց...

848. ՎԱՐՈՒԱՆԵԱՆ Փ. Հնդհանուր գերմանական մանկավարժական ժողովը ի Բեռլին։ [Սասնակցի հոդվածը]։ 1870, հոկտ., № 3, էջ 96—98, օգոստ., № 4, էջ 180—186, սեպտ., № 5, էջ 163—170, հոկտ., № 6, էջ 201—207։

849. ՎԵՀԱՓԱՆ ԿԱՅՐՈՂԻԿՈՍԻ (ԳԵՂՈՐ Դ) Ամենայն Հայոց ա. օծման տարեդարձին հանդէս ի Տփլիսիս։

Նյութեր՝ Մանդիկեանց Ստեփաննոս աւագ քահանայ։—Ստեփաննոս Ստեփանէ «Հայկական աշխարհ» օրագրի խմբագրող։—Նազարեանց Ս.։ 1870, հունիս, № 2, էջ 59—64։

850. ՎԵՀԱՓԱՆ ԿԱՅՐՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՐ Գ. ԳԵՂՈՐ Դ. Երեւան եւ ի Տփլիսիս։ 1870, մայիս, № 1, էջ 28—31։

851. ՎԵՀԱՓԱՆ ԿԱՅՐՈՂԻԿՈՍ (ԳԵՂՈՐ Դ) տնօրէնութիւն։ Ի նպաստ հրկիզեալ դժբախտ ազգայնոց մերոց ի Բերա Կ. Պոլսոյ։ 1870, հոկտ., № 3, էջ 100—101։

852. ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՎԵՏԱՓԱՆ ԿԱՅՐՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՐ (ԳԵՂՈՐ Դ) ի Տփլիսիս։—Տօմարիւթիւն արձան վեհ. ԿայրոՂիկոսի։ 1870, սեպտ., № 5, էջ 178։

853. ՏԵՄԻՐՇՈՂԵԱՆՑ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՆԱԳ ԶԱՀԱՆԱՑ. Օրիորդաց դպրոց յԱխալաք։ 1871, մարտ, № 11, էջ 368—369։

Հեղինակի անունը հանված է խմբագրության ծանոթությունից։

854. ՏԵՐ-ԱՏՈՄԵԱՆ ՄԿՐՏԻՑ. (Վան-Առաջնորդարան)։ [Նամակ։ Մկրտիչ Սանասարյանցի միկրատրվությունների մասին]։ 1870, հոկտ., № 3, էջ 104։

855. ՏԵՐ-ԳԱՐԻԷԼԵԱՆ ՄԱՐԻՍ. (Աղեքսանդրապոլ)։ Իմամանական խօսք։ [Չափածո]։ 1870, նոյեմբ., № 7, էջ 239—240։

856. ՏԵՐ-ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ ԻՍՐԱՅԷԼ. (Ի Գանձակ)։ [Նամակ։ Դպրոցի տարեկերջյան քննությունների մասին]։ 1870, նոյեմբ., № 7, էջ 247—248։

857. ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆԵԱՆՑ ԱՆՏՈՆ ԱՆԱԳ ԶԱՀԱՆԱՑ. (Ի Գ. Թումբոյ)։ [Նամակ։ Դպրոց Թումբոյ գետը։ 1871, հունվ., № 9, էջ 308—309։

Նույն տեղում անս. Տոցակ Յուրիսաւոյց ի նպաստ շինութեան ծխական դպրոցին Թումբոյայ։—Տոցակ արարեալ ծխախոյ ի վերայ նոյն դպրոցին Թումբոյայ։ էջ 308—309։

858. ՅՈՒ ԿԱՅՐՈՂԻԿ ԵԿԵՂԵՑՈՅ Ս. Էջմիածնի։ 1870, հունիս, № 2, էջ 86։

859. ՅՈՒՅԱԿ բարեգործ անդամունեաց օրիորդական դպրոցի հայոց Աստրախանայ, որք նպաստամատուց եղևն ներագործությունք վասն այսր: 1870 ամի: 1870, հուլիս, № 8, էջ 109:

860. ՅՈՒՅԱԿ թույլ ուսումնարանաց՝ ուսուցչաց՝ վերականգնողաց և ուսանողաց Աստրախանայ կազմեալ առ մինն յունուարի 1871 ամի:—Համառոտ հաշուեպատկեր մտից և ծախսոց երկնայի հոգեւոր դպրոցաց Հայոց Աստրախանայ 1870 ամի՝ քաղեալ ի ժապարհեալ տումարի: 1871, փետրվ., № 10, էջ 388—340:

861. ՅՈՒՅԱԿ նուիրատուաց ի նպաստ շինութեանց Մայր Աթոռոյ: 1870, մայիս, № 1, էջ 34—36, հունիս, № 2, էջ 66—68, հուլիս, № 3, էջ 102—103, օգոստ., № 4, էջ 188, հոկտ., № 6, էջ 212—213, նոյեմբ., № 7, էջ 240, դեկտ., № 8, էջ 274—275: 1871, հունվ., № 9, էջ 303—304, փետրվ., № 10, էջ 367—388, մարտ, № 11, էջ 369—370, ապրիլ, № 12, էջ 395:

Բովանդ.՝ յերևան և ի վիճակս:—Ի Զանգիբասաբու գաւառակի:—Ի Կզաղ գաւառակ:—Վարանդայ գաւառակ:—Ի Կզաղ գաւառակ:—Ջրաբերդ կամ Զուանջի գաւառակ:—Ի Նոր-Նախիջեւան:—յԱստրախան:—Ի Հօթին և ի Պլոց:—Ի Գրիգորապոլիս:—Ի Հնչեշտ և ի ջրաբազան:

862. ՈՒՅՏԱՆՈՐ-Բ: [Նոր Նախիջեւանից էջմիածին և Տարոն ուխտագնացության գնալու մասին]: 1870, մայիս, № 1, էջ 36—37:

863. ՓԱՓԱԶԱՆՆԵ ՄԵՍՐՈՎ ԲԱՆԱՆԱՅ: (Ի Վերին Ագուլիս): Խորհրդատու տեղի: [Հափածո]: 1870, հունիս, № 2, էջ 58:

864. ՓԱՓԱԶԱՆՆԵ ՄԵՍՐՈՎ ԲԱՆԱՆԱՅ: Հայ երեխայից անուանակոչություն:—Հայկական անուն դնել պետք է մեր ազգի երեխաներին: [Հոգվածի վեր-

ջում՝ հայ անունների ցանկ՝ չափածո]: 1870, օգոստ., № 4, էջ 116—120:

865. ՓԱՓԱԶԱՆՆԵ ՄԵՍՐՈՎ ԲԱՆԱՆԱՅ: Մեռելի սուգ: [Մաստիկ սուգ և շիվան անելու բացատրական երևույթի մասին]: 1870, դեկտ., № 8, էջ 270—273:

866. ՓԱՓԱԶԱՆՆԵ ՄԵՍՐՈՎ ԲԱՆԱՆԱՅ: Վերին Ագուլեաց կրկին սեռից ուսումնարաններ: 1871, մարտ, № 11, էջ 375—376:

867. ՓԱՓԱԶԱՆՆԵ ՄԵՍՐՈՎ ԲԱՆԱՆԱՅ: Քահանայից և ժողովրդոց փոխադարձ պարտաւորությունք: 1871, ապրիլ, № 12, էջ 391—394:

868. ՓԻԼԻՊՊՈՍԵԱՆՆԵ ՍԻՄԵՈՆ Գ. (Երևան): [Նամակ թեմական դպրոցի մասին]: 1870, նոյեմբ., № 7, էջ 243—244:

Նույն տեղում՝ Աշակերտք թեմական դպրոցին Հ. Երևանայ: Թոշակաւորք: [Յուցակ]: էջ 243—244:

869. ՓԻՆԱԶԱՆՆԵ ԱՆԵՏԻ-Բ ԱՌԱԳ ՍԱՐԳԱՆԱԳ: (Ի Շամախի): Զար խորհուրդ: [Հափածո]: 1870, դեկտ., № 8, էջ 273:

870. ՓԻՆԱԶԱՆՆԵ ԱՆԵՏԻ-Բ ԱՌԱԳ ԲԱՆԱՆԱՅ: (Ի Շամախի): Սրբազնագոյն կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գեորգ Դ. Ծնորդատու նոր տարի: [Հափածո]: 1871, հունվ., № 9, էջ 285—287:

871. ԲԱՆԱՆՔԱՐԵԱՆՆԵ ՄԵԼԻՔԻՍԵԿ ԲԱՆԱՆԱՅ: (Աստրախան): Աղքատ կեանք: (Փորձական կեանքից առած պատկեր): [Հափածո]: 1871, փետրվ., № 10, էջ 329—333:

872. ԲՈՅԱՐԵԱՆՆԵ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Ս. (Ի Նուխի): [Նամակ: Հայ աղջիկների դաստիարակության և կրթության մասին]: 1870, հունիս, № 2, էջ 71—73:

873. ՕՐԻՈՐԱՆՆԵ դպրոց Գօրոյ և հոգաբարձուք: 1870, սեպտ., № 5, էջ 178:

874. ՕՐԻՈՐԱՆՆԵ վարժարան ի Շամախի: 1870, հուլիս, № 3, էջ 101—102:

1871 մայիս-դեկտեմբեր № 1—8

875. Ա. Յ. Մխական ուսումնարաններ: 1871, հունիս, № 2, էջ 102—104:

876. ԱՂԻԲԵԳԵԱՆՆԵ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Ս.: Սասանումն հրեշտակին ի փառաց: [Հափածո]: 1871, հուլիս, № 3, էջ 175—177:

877. ԱԶԳԱՅԻՆ: [Խառք յուրեր]: 1871, մայիս, № 1, էջ 49—62, հունիս, № 2, էջ 121—128, հուլիս, № 3, էջ 177—192, օգոստ., № 4, էջ 242—251, սեպտ., № 5, էջ 289—308, հոկտ., № 7, էջ 347—361, դեկտ., № 8, էջ 461—477:

878. ԱԶԻ: [Արարատ]—ի տպագրության չորրորդ տարվա առթիվ: 1871, մայիս, № 1, էջ 3—4:

879. ԱԽԱՆԵՆԱՆՆԵ օրիորդաց դպրոցում ընթերցում ճառերը: [Դպրոցի բացման հանդեսին]: 1871, հոկտ., № 6, էջ 356—358:

880. ԱՂԵՔԱՆԴՐԵԱՆՆԵ Յ. Նիծ և Արել: [Նիծի և Արելի ծխական դպրոցի մասին]: 1871, մայիս, № 1, էջ 58:

881. ԱՄՍՍԻՍ: [Բողոքականների մասին]: 1871, սեպտ., № 5, էջ 310—311:

882. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ մեմաստան ի Հատուց թառ: [Գաղմի գյուղի դիմաց Ազատ գետի հարավային ափում լեռան վրա գտնվող Հատուց թառ կամ Հայոց թառ մեմաստանի մասին]: 1871, հոկտ., № 6, էջ 326—331:

883. ԱՏՐԻՎԱՆ-Բ կամ Գեղարդայ վանք:—Տեղագրություն Այրիվանուց և արձանագրությունք: [Պատմական ակնարկ վանքի շինության և ճարտարապետական կառուցվածքի մասին]: 1871, մայիս, № 1, էջ 17—22, հունիս, № 2, էջ 90—94:

Նկարներ՝ Գեղարդայ վանք:—Տեղագիծ Գեղարդայ:—Ներքին երևույթ տաճարին Գեղարդայ:

Հեղինակը հայտնի չէ:

884. ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ ի Միրանատր Վանս: [Կաթողիկոս Գեորգ Դ-ի այցը Կրծանիսի Միրանատրի վանքը]: 1871, սեպտ., № 5, էջ 289:

885. ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ: [Կաթողիկոս Գեորգ Դ-ի այցելությունը Քիֆիսի հայոց եկեղեցիները]: 1871, հոկտ., № 6, էջ 347:

886. ԱՆԻ: [Տաճիկ կառավարության թույլտվությունը Անին մամուլական մի կնոջ անունով թափու լինելու մասին]: 1871, հոկտ., № 6, էջ 362:

887. ԱՆԶՐԵՆ: [Արձագ]: Գոստանդ Ափրիկեան: 1871, օգոստ., № 4, էջ 241—242:

Հեղինակը չի նշվում:

888. ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ հայ ոմն: Խմբագրության Արարատ ամսագրոյ: [Կրթության անմխիթար վիճակի մասին Նոր հայազեղում]: 1871, հոկտ., № 6, էջ 354—355:

889. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆՆԵ ԱՐՏԱՇԵՍ: (Ի Շուշի): Ցարություն պատանդոյն ի Նախին: [Հափածո]: 1871, հուլիս, № 3, էջ 173:

890. ԱՍՏՂԻԿ: Հայոց կեանքի վերայ թիւր կարծիքներ: (Дубровин. «История войско и владения русских на Кавказ» գրքի մասին): 1871, դեկտ., № 8, էջ 447—451:

891. ԱՐԾՐՈՒՆԻ ՍԷՆԵՔՐԻՄ: Քաղաքական օրէնագիտութեան նշանակությունը հայոց կեանքին համար: 1871, հոկտ., № 6, էջ 331—338, նոյեմբ., № 7, էջ 387—394, 1872, հուլիս, № 3, էջ 118—121:

892. ԱՐԿԵԶՈՒ Ս. Խաչ վանք: [Ոսկեզոծ խաչի նկարում Երևանի Պողոս Խաչատրյանցի կողմից]: 1871, դեկտ., № 8, էջ 477:

893. ԱՐՏԱՔԻՆ յուրեր: 1871, էջ 293—295:

- Բովանդ. Աղեքսանդր կալսքն ի Տփլիս:—Վերադարձ: Այցելութիւնք: [Տաճիկ պաշտոնյաների՝ Ալեքսանդր II-ին]:
894. **ԱՍԿՐԱՏՈՒՆԻ Ա.** Յիշատակարան Հայաստանի: Յառաջաբան: [Հայագետ Ս. Մարտեանի «Յիշատակարան Հայաստանի» թարգմանության առթիվ]: 1871, սեպտ., № 5, էջ 275—276:
895. **ԱՍԿՐԱՏՈՒՆԻ Ա.** Տեղեկագիր պ. Բրոսեի գաղղիներն թարգմանած Թովմաս Արծրունու տասներորդ դարում գրած պատմության վերայ: [Գրախոսություն]: 1871, նոյեմ., № 7, էջ 375—380:
896. **ԱՍԿՐԱՏՈՒՆԻ ՅՈՒՆԱԿԻՄ** Օշականցի սարկաւազ (Ասան): Ի ծով կեցնադոյս: [Չափածո]: 1871, սեպտ., № 5, էջ 285:
897. **ԱՍԿՐԱՏՈՒՆԻ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ:** Բողոք ի Շուշու: [«Անդու Հայաստանի»-ի դէմ: Հարաբաթի դպրոցների մասին]: 1871, հոկտ., № 6, էջ 349—351:
898. **ԱՍԿՐԱՏՈՒՆԻ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ** Մարիամ Թուշմալանց: [Նվիրատվություններ Մոզդուկի հայոց դպրոցին և Էջմիածնին]: 1871, մայիս, № 1, էջ 49—50:
899. **ԱՍԿՐԱՏՈՒՆԻ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ** Արքայազուն Էջմիածնա խան: [Պարսից թագավորի եղբոր այցը Էջմիածին]: 1871, դեկտ., № 8, էջ 462:
400. **ԲԵՆԻԱՄԻՆ Յրանկիցի կեանքը:** Թարգմ. գերմ.՝ Վարդանան Փ.: 1871, № 3, էջ 155—163, № 4, էջ 216—232, № 5, էջ 263—270, № 6, էջ 313—326, № 7, էջ 380—385, № 8, էջ 423—432:
401. **ԲԵՆԻԱՄԻՆ Յ.** [Երուսաղեմի ու Հակոբ տաճարի վեճը կաթողիկոսի հետ]: 1871, սեպտ., № 5, էջ 312:
402. **ԲԵՆԻԱՄԻՆ Ս. և ՏԵՐ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ** ԳԻՒՂՈՒՄԵՆԻ ՉԱՐՈՒՆԻ: Արժանապատի հայր և յարգույնապատի հանդիսականք: [Ընտանիք արտասանված Ալեքսանդրապոլի օրիորդաց դպրոցի բացման հանդեսին]: 1871, մայիս, № 1, էջ 60—62:
403. **ԳԵՂԱՄԵՆԻ Յ.** Ախալցխա:—Դարձեալ Ախալցխա: [Դպրոցի մասին]: 1871, դեկտ., № 8, էջ 467—469:
404. **ԳԵՂԱՄԵՆԻ ԱՐՔԵՂԻՍԿԱՊՈՍ ՄԿՐՏՉԵԱՆ:** [Բեսարաբիայի և Նոր Նախիջևանի վիճակի կառավարի: Մահախոսական]: 1871, նոյեմ., № 7, էջ 405:
405. **ԳԵՂԱՄԵՆԻ ՎԱՐՈՒՄԵՆ:** [Կ. Փանոսեանի և Սիմեոն Օսկանեանի] [բանգերով, հավանաբար Կ. Պոլսում, հիմնելու մասին]: 1871, օգոստ., № 4, էջ 252:
406. **ԳՈՅԷ** կուսակցում հոգեւորականաց: [Կուսակցում հոգեւորականների գույքը հետմահու տնօրինելու մասին]: 1871, մայիս, № 1, էջ 49:
407. **ԳՐԻԳՈՐ Գ. ԱՆԹՈՆԻԱՆ:** [Նվիրատվություն Նարսիսաբազարի ծխական դպրոցին]: 1871, դեկտ., № 8, էջ 461—462:
408. **ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ԱՆԿ:** Բագու: [Բաքվում տարածված խոլերա համաճարակի մասին]: 1871, սեպտ., № 5, էջ 301—302:
409. **ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ԳՆԱՐԻՆ:** Հանդես ի Ղըզլար: [Նամակ: Նորաշեն դպրոցի բացման առթիվ]: 1871, հոկտ., № 3, էջ 185—186:
- Նույն տեղում՝ Բուշուրեկեան Յովհաննէս: Իմ մեծարելի և ազնիվ հայրենակիցներ: [Ընտանիք արտասանված նույն առթիվ]: էջ 186—189:
410. **ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ԱՐԳԱՆ:** Երեսնաչորս հոգեւոր դպրոցի մի առթիւնք: [«Անդու Հայաստանի» դէմ: Դպրոցի մասին]: 1871, հոկտ., № 6, էջ 355—356:
411. **Դ ՏԱՐԵՆԻԱՆ** օժանդակ և կաթողիկոսի (Գեորգ Դ): 1871, մայիս, № 1, էջ 68:
412. **ԴԱՍՏԻԱՐԱՅԱՆ** ընկերություն: [Կ. Պոլսի թաղերում հայ վարժարաններ բացելու նպատակով]: 1871, սեպտ., № 5, էջ 310:
413. **ԵՎԱՏԵՐԻԱՆԱՐ:** [Դպրոցի մասին] 1871, օգոստ., № 4, էջ 249—250:

Ստորագր.՝ հոգաբարձուք:

414. **ԵՎԵԼԵՆԱՅԱՆ** շապիկք: [Նվիրատվություն հաքիկի ու Էջմիածնի տաճարին]: 1871, հոկտ., № 3, էջ 178:
415. **ԵՎԵԼԵՆԻ:** [Եկեղեցի հասկացության կրթական քաջատրությունը]: 1871, հոկտ., № 2, էջ 79—81:
416. **ԶԻՐԿԻՆԵԱՆ ՅԱՎՈՎԵԱՆ ՄԿՐՏԻ:** [Ախալցխա]: Գնար հայոց: [Չափածո]: 1871, օգոստ., № 4, էջ 241:
417. **ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ** ազդեցությունը որոշ ենթակայությունները մանուկները աճում են: [Երեխաների անհատականության դրսևորման մասին]: Թարգմ. ստորագր.՝ X X X: 1871, մայիս, № 1, էջ 23—38:
418. **ԸՆԹՐԻԷ:** [Գևորգ Դ-ի մասնակցությունը Թիֆլիսում Ալեքսանդր II-ի պառլամենտում ճաշելու առթիվ]: 1871, սեպտ., № 5, էջ 294:
419. **ԺԱՄԱՆԱԿԱՆ ՄԱՆՈՒՆԻՍԱՐԱՅԱՆ:** Մոռաց իրաւունքը որդւոց վրայ: [Ընտանեկան, դաստիարակչական հարցեր]: 1871, դեկտ., № 8, էջ 452—455:
420. **Խ. Մ. Ա.** Օրիորդաց դպրոց հայոց Գորոյ: 1871, նոյեմ., № 7, էջ 407:
421. **ԽԱՆԿԱՆ ԶԱՐՈՒԹԻՒՆ** աղայի վախճանիլը: [Մահախոսական]: 1871, մայիս, № 1, էջ 50—51:
422. **ԽԱՆԿԱՆ ՄԱՆՈՒՆԻՍԱՐԱՅԱՆ** հակաբանություն ի հեղուկում և ի նորում: Գրեալ Գաբրիել Եպիսկոպոս Այվազեան: [Գրախոսություն]: 1871, նոյեմ., № 8, էջ 394—401:
- Ստորագր.՝ X X X
423. **ԽԱՆԿԱՆ ԶԱՐՈՒԹԻՒՆ և ՅՈՐԴԱՆԻՍ:** Երկու քեր զգացմունքներ: [Նամակ Նորից: Կրթության մասին]: 1871, նոյեմ., № 7, էջ 411—413:
- Նույն տեղում՝ Համապիտու Նաչատրյանցի «Հայաստան գաբրիել ողբալի քնից» տողերով սկսվող բանաստեղծությունը:
424. **ԽԱՆԿԱՆ ԶԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՅ:** [Շուշու]: Մայր և մանուկ: [Չափածո]: 1871, հոկտ., № 2, էջ 112:
425. **ԽԱՆԿԱՆ և ԵՂԻՍԱՆՈՐ ՎԵԼԱՅԵԱՆ** ԻՇԽԱՆԻՆԻ [ԶԱՐՈՒԹԻՒՆ]: [Մահախոսական]: 1871, դեկտ., № 8, էջ 466:
426. **ԽԱՆԿԱՆ ԻՇԽԱՆ** Լազարեանց և Մարդասիրական ընկերություն հագուայ: [Ընկերության անդամ ընդունվելու և նվիրատվության մասին]: 1871, նոյեմ., № 7, էջ 408—411:
- Նույն տեղում՝ աղայական Ավետիք Փնաչյանցի այդ առթիվ խոսված ճառը և Նաչատրյան Լազարյանցի նամակը Բաքվի Մարդասիրական ընկերությանը:
427. **ԵՂԻՍԱՆՈՐ ՍՈՍ ՄԱՐԿԱՆԱՆ:** [Մեծ Պարսի]: [Նամակ: Գյուղում քարակոպ եկեղեցի կառուցելու մասին]: 1871, հոկտ., № 3, էջ 184—185:
428. **ԿԱՅՆԵՐՈՐԴԻ** այցելուք: [Գահաժառանգ Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչի և Վլադիմիր Ալեքսանդրովիչի այցը կաթողիկոս Գևորգ Դ-ին]: 1871, սեպտ., № 5, էջ 294:
429. **ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ՅԱՎՈՎԱ Գ.** Դարձեալ Երեսնաչորս Ս. Կարապետի վանուց: 1871, սեպտ., № 5, էջ 291—293, հոկտ., № 6, էջ 358—361:
430. **ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ՅԱՎՈՎԱ Գ. Ա.** Բարոյ ի Ժամանակում գիտ: [Վաղց ձորի ստոր Նաչանկան վանքում ուխտատեղում ձոր վանք կառուցելու մասին]: 1871, մայիս, № 1, էջ 55—57, հոկտ., № 2, էջ 121—123:
431. **ԿՈՎԵՍՍ** և Արարատ: [Չափածո]: 1871, մայիս, № 1, էջ 46:
- Հեղինակը նշված չէ:
432. **ԿԻՐՈՐԵԱՆ ԵՎԵԼԵՆԻ ՄԱՆՈՒՆԻՍԱՐԱՅԱՆ:** Պատմություն անցից անցելու Սեվանյ վանքում: Արարեալ Մանուկ վարդապետի Կիմիշյանացու ի 1880 ամի, ի Սեւան: 1871, մայիս, № 1, էջ 10—17,

հունիս, № 2, էջ 81—89, հուլիս, № 3, էջ 144—154, օգոստ., № 4, էջ 211—216, սեպտ., № 5, էջ 261—268:

Նույն տեղում հաս. Զալալեանց եղիս արեղայ: Ծանոթություն: [վերոհիշյալ աշխատության վերաբերյալ]: էջ 268:

448. ՎԻՆԵ և մարդ: [կրոնի քարոզական հշանակության մասին]: 1871, մայիս, № 1, էջ 5—8:

449. ՀԱՍՏԱԳԱՑԻՆ քարեգործական ընկերություն և գիշերօթիկ վարժարան: [վեստիկի Սխիթարյանները Կ. Պոլսում բացվելիք գիշերօթիկ դպրոցի մասին]: 1871, սեպտ., № 5, էջ 311—312:

450. ՀԱՅԵՐԵՆ լեզու ոռոսաց համալսարաններում: [Նախ Կազանի և ապա Վետերբուրգի համալսարանների արևելյան բաժնում հայոց լեզվի դասավանդման մասին]: 1870, սեպտ., № 5, էջ 274—275:

Ստորագր. Պետերբուրգ. X X

451. ՀԱՅԵՐԵՆԻԱՆՆԵՐ ռուսումնասիրություն: (Нарядное обучение): Թարգմ. Ստեփան Զիլինսկի: 1871, սեպտ., № 5, էջ 276—280:

452. ՀԱՅԿԱԶՆ ծերունի: Հրաժեշտ վարդապետ Մամիկոնի և ամուսնույն նորա երանեալ տիկնոջ: [Զախածո]: 1871, սեպտ., № 5, էջ 280—288:

Ստորագր. Հայկազն ծերունի՝ հեղինակ իրաւախոհություն և վահագնի տպագրելոց ի Զմիռնիա:

453. ՀԱՅԿԱԶՆՈՒՆԻ ՊԵՏՐՈՍ: [Սյու-Լարաբիլիտ Ժիրակ]: Ծանարշական: [Զախածո]: 1871, հոյեմբ., № 7, էջ 402:

454. ՀԱՅՈՑ ռուսումնասիրությունը: Անհետատե և վնասակար հետեանքները: [Օտար դպրոցներում սովորելու վնասակար հետեանքների մասին]: 1871, հունիս, № 2, էջ 95—102:

455. ՀԱՅՐՈՒՆԻ ՍՏԵՓԱՆՈՍ: Առ հայրենիս իմ: [Զախածո]: 1871, մայիս, № 1, էջ 48:

456. ՀԱՇՈՒԵԿՈՒՆ Էլեմտից հոգեւոր դպրոցին Ծանախայ: [Անդրեաս արքեպիսկոպոսի նամակը հաշվեցուցակի հետ միասին]: 1871, մայիս, № 1, էջ 51—52:

457. ՀԱՌԻԾՈՑ վանք ի Ժիրակ: [Գծանկար]: 1871, հոկտ., № 6, էջ [ներդիր 334—335-ի արանքում]:

458. ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ և հաշի հոգեւոր ազգային դպրոցի հայոց Արցախոյ: 1871, սեպտ., № 5, էջ 295—301:

Ստորագր. Ի քաղաք Շուշի: Գրիգոր քահ. Տեր-Ղազարեանց, հոգաբարձոք՝ Սիմեոն քահ. Տեր-Իսրայելեանց, Յովհաննէս քահ. Մախմուրեանց, ատենադպիր Ս. Հասանջալեանց և ուրիշներ:

459. ՀԵՌՍԳԻՐ յԱտրախանէն: [Ալեքսանդր II կայսրի Ատրախանում հայոց եկեղեցին այցելելու մասին]: 1871, սեպտ., № 5, էջ 312:

460. ՀՆՏԱԽՏ: [Հին Նախիջևանի և Ծարուրի գավառներում հիվանդության տարածման մասին]: 1871, հոյեմբ., № 7, էջ 404:

461. ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ ի Տարսն: [Տարսնի եկեղեցու հիմքում կան թագավորի զարդերի գտնվելու մասին]: 1871, հոկտ., № 6, էջ 361—362:

462. ՀՆՈՒԹԵՑ: [Ռուսական թագավորի եղբոր՝ Կոնստանտինի փոխարքա դուքս Միքայել Նիկոլաևիչի հրաժեշտի այցը Թիֆլիսում գտնվող կաթողիկոս Գեվորգ Դ-ին]: 1871, № 6, էջ 347:

463. ՀԱՋԱԶԵՆ Ա.: Փոքր Ասիայի և արեւելահայաստանի Ափրիկէի արեւելան քրիստոնեաները: 1871, սեպտ., № 5, էջ 270—273, հոկտ., № 6, էջ 338—342:

464. ՀԱՋԱԶԵՆՆԵՐ ԳԱՐԵԳՐԵՆ: (յխալցիս): Օրիորդաց դպրոց հայոց Ախալցխայ: 1871, սեպտ., № 5, էջ 302—303:

465. ՀԱՋԱԶԵՆՆԵՐ ՄԻՔԱՅԷԼ: (Շուշի): Լոյս և խաւար: [Զախածո]: 1871, հոյեմբ., № 7, էջ 403—404:

451. ԴԻՏԵՆՆԵՐ ԳՐԻԳՈՐ: Ժողովրդական դպրոց ի հին Խրիմ: 1871, սեպտ., № 5, էջ 303—305:

452. ԴՈՒԼԻՔԵՆԻՍԵՆՆԵՐ ԳԱԼԻԻԷԼ: (Շուշի): Անցք խրաղեացոց ընդ ծովն Կարմիր: [Զախածո]: 1871, հոյեմբ., № 7, էջ 403:

453. ԴՈՒԿԱՍԵՆՆԵՐ Հ. (Շամախի): Վասակի ապաշառնքը [Զախածո]: 1871, հունիս, № 2, էջ 104—105:

454. ԾԱՆԱԳԱՐՀՈՐԴ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ: (Ի Նախիջևան): Հոգեւոր դպրոց Շամահմուտ գիւղի: [Իրարոցի և գյուղի տնտեսական վիճակի մասին]: 1871, հունիս, № 2, էջ 123—125:

455. ԾԱՌ զաժքանական: Ի տիրաշնոք հաւելու յուրարկատրություն վաղաթառաւ Յուստիանէի Տոմարեան եկեղեցան հարսից ի 18 մարտի 1871 ամի ի Խարսո-հազար: 1871, հունիս, № 3, էջ 180—181:

Զամ. ՍԱԽԻՆԵՆՆԵՐ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՌԱԳ ԲԱՆԼԱՆՆԱՅ: Դիտողություն Յովսէփ առաքանայ Օրբելու աշխատասիրան եկեղեցական պատմություն վերայ: Տպած Թիֆլիսում 1871 ամի: [Գրախոսություն հրատարակող եկեղեցական պատմության, համառոտագրեալ ի մատենագրաց հայկենաց մերոց գրքի]: 1871, հոյեմբ., № 7, էջ 366—375, հոկտ., № 8, էջ 425—428:

457. ՄԱՏԻՆԵՆՆԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒՏԻ: Տաթև: Նուէր անկեղծ սրտից իմ ազնի բարեկամ Պետրոսի Հայկազնոյ: [Պատմա-աշխարհագրական տեղեկություններ]: 1871, օգոստ., № 4, էջ 226—232:

458. ՄԱՏԻՆԵՆՆԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏ: Բանաստեղծք և հիւսվածք Զիվանի: 1871, հոկտ., № 8, էջ 414—415: Նույն տեղում հաս քանաստեղծություններ Զիվանոյ: էջ 415—417, 473—474:

Հոյվածք ընդդիմախոսություն է Խօջայեանցի «Գիւմրի» հոյվածի դեմ, տպագրված 1871, հունիս, № 9, էջ 312—315, փետրվ., № 10, էջ 344—347:

459. ՄԱՐԿԱՍԻՆԵՆՆԵՐ ընկերություն հայոց Նոր Նախիջևանի:—Հաշի նորին վասն 1870 ամի:—Կարգադրություն ընդհանուր ժողովոյն: 1871, հունիս, № 3, էջ 190—192:

460. ՄԱՐՈՒԹԵՆՆԵՐ Ա. Մախի: [Զախածո]: 1871, հոկտ., № 8, էջ 459:

461. ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱՋԱՐԵՆՆԵՐ ՅԱԿՈՎԲ: Ի քաղաք Շուշի: Բողոք ի Շուշու: [«Մեղու Հայաստանի» դեմ: Շուշիի ազգային և հոգեւոր դպրոցների մասին գրված դիտողությունների վերաբերյալ]: 1871, հունիս, № 2, էջ 125—127:

Ստորագր. Հոգաբարձոք Ազգ. հոգ. դպր. Հայ. Դարաբաղու: Ազգանուններ:

462. ՄԵՆԱՏԱՆԻՆԵՆՆԵՐ ԵՂԻՇԷ: Առաւելի դպրոց Արապանեանց: [Ալեքսանդրապոլում]: 1871, սեպտ., № 5, էջ 305—308:

463. ՄԵՆԱՏԱՆԻՆԵՆՆԵՐ ԵՂԻՇԷ: Հայոց հոգեւոր ուսումնարան Աղեքսանդրապոլոյ: 1871, օգոստ., № 4, էջ 250—251:

464. ՄԵՍՐՈՎԱՐ Ազգանուններ: [Եգիպտոսից ժամանելու մասին]: 1871, մայիս, № 1, էջ 63:

465. ՄԻ ՀՆՈՒԹԻՒՆ յերուսաղէմ: [Խճանկար հայկական տապանագիր գտնելու մասին]: 1871, օգոստ., № 4, էջ 251—252:

466. ՄԻԱՆՍՈՐԵՆՆԵՐ ՄԿՐՏԻՉ: (Ի քաղաք Երեւան): Հոգեւոր դպրոց հայոց Նորայ: [Նամակ]: 1871, հունիս, № 2, էջ 127—128:

467. ՄԻՐՋԱԲԵԿԵՆՆԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ: Գրադարան հայոց ի Շամախի:—Երկսեռ ուսումնարանք: [Նամակ Շամախիից]: 1871, օգոստ., № 4, էջ 242—246:

468. ՄԻՐՋԱԲԵԿԵՆՆԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ: (Ի Շամախի): Տեսիլ:—Ամրհեստանոց և գիտություն: [Զախածո]: 1871, հունիս, № 2, էջ 109—111:

469. ՄԻՐՋԱԲԵԿԵՆՆԵՐ ԳԼՈՐԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏ: Մեկ-

նույնին միութեան կաթող. եկեղեցւոյ արարեալ ի Գեորգ վարդապետէ Մխչյանեան: 1871, հուլիս, № 3, էջ 128—144, օգոստ., № 4, էջ 198—211:

470. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: (Աղեքսանդրապոլ): Զարմայրայ հրաժեշտը: [Զափածո]: 1871, դեկտ., № 8, էջ 480—481:

471. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: (Աղեքսանդրապոլ): [Նամակ: Տեղի օրհորդաց դպրոցի մասին]: 1871, մայիս, № 1, էջ 80:

472. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: Ընթերցարան Հայոց Աղեքսանդրապոլոյ: [Անթրակտաք վիճակի մասին]: 1871, հոկտեմբ., № 7, էջ 418—419:

473. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: Հայ ազգութեան: [Ազգասիրտութեան մասին]: 1871, մայիս, № 1, էջ 46—48:

474. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆՆԵՐ ԳԵՏՐՈՍ ՏԱՐՈՒՆԵՐ: Արծ. Գրիգոր վարդապետ փոխադրող Գանձակայ: [Նուիրա հիվանդութեան տարածման և հոգևոր առաջնորդի գործունեութեան մասին]: 1871, դեկտ., № 8, էջ 470—472:

475. ՄՈՒՇԵՂԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: ԳԵՏՐՈՍ Տ. (Օշական): Օշական: [Նամակ: Մաշտոցի գերեզմանի և տեղի դպրոցի մասին]: 1871, մայիս, № 1, էջ 59:

476. ՅԱՆՈՒՆԵԱՆ Գ. (Յապետար): Վեհ կաթողիկոս իշխանի Յանուկայի: [Նամակ: Գևորգ Դ-ի այցը Սևանից Երևան վերադարձի ճանապարհին]: 1871, հուլիս, № 3, էջ 189:

477. ՅԱՆՈՒՆԵԱՆ Գ. ՄԿՐՏԻՆ: Արարատ: [Զափածո]: 1871, օգոստ., № 4, էջ 241:

478. ԻՆՏԵՐՆԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: (Ի Շուշի): Հովիտ և հոտ: [Զափածո]: 1871, հուլիս, № 3, էջ 174:

479. ՆԱԼԵՔԱՆԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: Ճանապարհորդութեան յԱնի: [Տաճկի կառավարութեան կողմից Անիի պատմական հուշարձանները քանդելու մասին]: 1871, հունիս, № 8, էջ 182—183:

480. ՆԱԼԵՔԱՆԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: ՅԱՆՈՒՆԵԱՆՆԵՐ ՄԱՍԻՆ: (Սևանաքաղաք): Թփառալի: [Նամակ Թփառալի գյուղում դպրոց հիմնելու մասին]: 1871, մայիս, № 1, էջ 58—59:

481. ՆԵՐՍԵՍԻԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: (Գևորգ Դ-ի այցը Թիֆլիսում Ռուսաստանի կայսր Ալեքսանդր II-ին): 1871, սեպտ., № 5, էջ 294:

482. ՆՈՐԱՆԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: Մայր Աթոռ Սուրբ Եկեղեցի: [Նվիրատվութեան ժողովուրդին]: 1871, դեկտ., № 8, էջ 475—477:

483. ՆՈՐԱՆԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: [10 հազար 87 ռ. նվիրատվութեան Բերայի հրկիզակներին, ռուսահայութեան կողմից]: 1871, սեպտ., № 5, էջ 289:

484. ՆՈՐԱՆԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: (Նոր Նախիջևանից Մայր տաճարին): 1871, դեկտ., № 8, էջ 477:

485. ՆՈՐԱՆԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: Յանապարհակ: [Աստրախանից, Մայր Աթոռին]: 1871, հուլիս, № 3, էջ 177—178:

486. ՇԵՐՄԱՆԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: ԶԱՆՈՒՆԵԱՆՆԵՐ Ս. Աստուածածին ուխտատեղի Կրճաճառ: [Վերանորոգման մասին]: 1871, մայիս, № 1, էջ 53:

487. ՇԵՐՄԱՆԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: [Նվեր Թիֆլիսից Գևորգ Դ-ին]: 1871, հոկտեմբ., № 7, էջ 418:

488. ՇԵՐՄԱՆԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: [Գևորգ Դ-ին Ալեքսանդր Նևսկոյի ասպետութեան առաջին կարգի շքանշան պարգևելու մասին]: 1871, սեպտ., № 5, էջ 294—295:

489. ՊԱՇՏՈՆԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: Միտոնի օրհնութեան: 1871, դեկտ., № 8, էջ 481:

490. ՊԱՇՏՈՆԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: Օրագրութեանց Սինոդի: 1871, մայիս, № 1, էջ 64, օգոստ., № 4, էջ 252:

491. ՊԱՇՏՈՆԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: (Երևանի խաղաղասիրական ռոզ ղազախականի մասին): Թարգմ. Բաղդասար տարկառա Երևանից: 1871, մայիս, № 1, էջ 88—45:

492. ՊԵՆՏԱՆ ՈՒՆԵԱՆՆԵՐ: [Մասին: Հայագրի: Ս. Պոլսից. հայտնի գծագրող]: 1871, մայիս, № 1, էջ 63:

493. ՊԵՆՏԱՆ Ս. Արցախ ճահանգի Զարաթող գաւառը: [Ընդհանուր տեղեկություններ]: 1871, դեկտ., № 8, էջ 440—448:

Տպագրական սխալ էջկարգումով մեջ՝ 482, 441, 442, 448, պետք է լինի 440—448:

494. ՔԻՄԻԱՆՆԵՐ: [Բանաստեղծություններ]: 1871, հոկտեմբ., № 7, էջ 415—417, դեկտ., № 8, էջ 478—479:

Բովանդ. Ա. Օտարի բնական գիտությունից...: Բ. Նոր մարդ ծովը ընկղմում...: Գ. Գիտունի հետ քար քաշելու հեշտ է խիստ...: Զ. Մի՛ լինիր ո՛վ բնություն կենսաբան դավաճան, մի՛ լինիր...: Է. Ով սիրտ իմաստություն էտանդ ունեցիր...: Ը. Արարիցիք ամեն մարդու մէջ բնութիւն տուած է...: Թ. Տգետ բանաստեղծը անձանք լուրի կապանէ...: Ժ. Ասա՛ղ ձեզ իմ անցած օրեր...: ԺԱ. Վարդ վարդ ասելով կենսաբան գանգը է տեղակին:

495. Ս. ՊԵՆՏԱՆՆԵՐ: [Երևանում և շրջակայքում հետախույս հիվանդութեան տարածման և ս. Գեորգի վարդապետ քերականի մասին]: 1871, հոկտեմբ., № 7, էջ 406:

496. Ս. ՊԵՆՏԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: [Նամակ: Դպրոցի բացման մասին]: 1871, օգոստ., № 4, էջ 247:

Նույն տեղում՝ Գեորգ Դ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց: Կոնդակ: [Աստրախանի երկուստ դպրոցի բացման տարին]: էջ 247—248:

Նաև՝ Բաքուց Գեորգի հայ տիկնայք յԱստրախան: Ճոցակ՝ անուանաց բարեբարութի օրհորդական հայոց դպրոցի Աստրախանայ: էջ 248—249:

497 Ս. ԿԱՐՈՂԻԿԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: (Գեորգ Դ): 1871, հուլիս, № 3, էջ 192:

498. Ս. Ս. Որսե՛ղ եմ մայրերը: [Մոր հասարակական և ընտանեկան դերի մասին]: 1871, դեկտ., № 8, էջ 443—445:

499. ՍԱՐԳՍԵԱՆՆԵՐ ԴԱՆԻՐ: Աշտարակ: [Կոչ համագյուղացիներին՝ կրթություն ստանալու համար]: 1871, օգոստ., № 4, էջ 250:

500. ՍԱՐԳՍԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: 1871, մայիս, № 1, էջ 63—64:

501. ՍԱՐԳՍԵԱՆՆԵՐ ԶՈՂՐԱՅ Տ.—ՄԱՍՏԻՆՆԵԱՆՆԵՐ ԳՐԻԳՈՐ:—ՏԵՐ-ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ:—ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ԿԱՐՈՂԻԿԱՆՆԵՐ: Մառը: [Արտասանված կաթողիկոս Գևորգ Դ-ի օծման տարեդարձին և կաթողիկէ ս. Էջմիածնի տոնին]: 1871, հունիս, № 2, էջ 115—119:

502. ՍԱՐԳՍԵԱՆՆԵՐ ԵՐԱՆՈՒՆԵՐ: Մեծարգո Մովսէս Յ. Դուրաճեանց: [Նամակ Աստրախանից: Դուրաճեանցի նվիրատվութեամբ Աստրախանում դպրոց կառուցելու մասին]: 1871, հոկտ., № 8, էջ 348—349:

503. ՍԵՐԱՍԵԱՆՆԵՐ: [Ուշ—1187 թվականի քրիստոնէական կրոնի ճանապարհների գերեզմաններ գտնելու մասին]: 1871, սեպտ., № 5, էջ 311:

504. ՍԵՐԱՍԵԱՆՆԵՐ ԴԱՆԻՐ: Դաւան ի Գեորգեան: Գեորգեան գերի գրութեան առ եպիսկոպոս Միսիսեան Գ. Յովհաննէս Եւս: Թարգմ. Փ. Վարդապետ: 1871, հունիս, № 2, էջ 65—79:

505. ՍՈՎ. ի Սպահան: Ցայտարարութեան: [Պարսկահայ տվյալներին օգնելու համար]: 1871, դեկտ., № 8, էջ 462—465:

Նույն տեղում՝ Նոր Զուղայի «Արկեդոն աղբատաք» ընկերության անդամների նվիրատվությունների գույքակ:

506. ՍՈՎ. ի Սպահան և շրջակայք: [Ռուսաստանաբնակ հայերից ի նպաստ տվյալների օգնու-

թյուն կազմակերպելու մասին]: 1871, հուլիս, № 3, էջ 177—178:

507. ՍՍՈՑ խնդիր: [Կաթողիկոսական ընտրության վերաբերյալ]: 1871, դեկտ., № 8, էջ 417—423: Նույն տեղում **Գեորգ Դ. կաթողիկոս Ամենայն Հայոց:** Առ պատրիարք հայոց Կ. Պոլսոյ: [Խորհմանքին: Սահ և Աղթամարի կաթողիկոսական ընտրության առթիվ]: Հեռագրի պատճենն մաս ֆրանսերեն լեզվով: էջ 423:

Նաև Գեորգ Դ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց: Կոնդակ: [Մկրտիչ Խորհմանքին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությանը հավատարիմ մնալու մասին]: էջ 424—425:

508. ՄՍԵՓԱՆԷ ՄՍԵՓԱՆՈՍ: Լոկի ճեմարան: (Ակադեմիա): [Ավանդություն Պարսկաստանի Համադան քաղաքի ակադեմիայի մասին]: 1871, դեկտ., № 8, էջ 445—446:

509. ՄՍԵՓԱՆԷ ՄՍԵՓԱՆՈՍ: «Հայկական աշխարհ»: [Լրագրի հրատարակության փակման մասին]: 1871, հունիս, № 2, էջ 125:

510. ՍՈՒՐԲ տեղեանց խնդիր: [Վեճ Երուսաղեմում հայերի և կաթողիկոսների միջև սրբալիայերի վերաբերյալ]: 1871, սեպտ., № 5, էջ 308—310, հոկտ., № 6, էջ 362—364:

511. ՍՈՒՐԱՆՎԱԿ Բիզանդեան: [Սրբատառնայ պարբերականներից քաղված խառը լուրեր]: 1871, մայիս, № 1, էջ 62—64, օգոստ., № 4, էջ 251—252, սեպտ., № 5, էջ 308—312, հոկտ., № 7, էջ 361—364, դեկտ., № 8, էջ 477—478:

512. ՎԱՆՕՐԱՅԷ: [Վանքերի, որպես պատմական մշակույթային օջախների մասին]: 1871, մայիս, № 1, էջ 8—9:

513. ՎԱՐՇԱՄԵԱՆՍ Ս. Շեռիհակությունեան հաւաստիք: [Բաքվի խողերայի ժամանակ Բուդապեշտում ապագա քահանայի ցույց տված օգնության մասին]: 1871, դեկտ., № 8, էջ 472:

514. ՎԵՐԱՂԱՐՁ: [Գևորգ Դ-ի, Թիֆլիսից էջմիածին]: 1871, մայիս, № 7, էջ 404:

515. ՎԵՏԻԿԵԱՆ ՍԻՄԵՕՆ: Բողոք: [Նամակ Ալեքսանդրապոլից: Տ. Գուգարացու դեմ Հովսեփ ավագ քահանայի վերաբերյալ]: 1871, օգոստ., № 5, էջ 249—250:

516. Տ. Ջ. Մայր որդեկորոյս Ի Գանձակ: [Հավածո]: 1871, հոկտ., № 6, էջ 351—355: Ստորագր.՝ Տ. Ջ.—ցաւակից ազգային ոմն:

517. ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՔ քրիստոնէական կրօնի կամ խորհրդաւրք ընդ առումք քրիստոնէական կրօնի: 1871, սեպտ., № 5, էջ 258—261:

Հեղինակի անունը նշված չէ:

518. ՏԵՐ-ԱՆԵՏԻՔԵԱՆՍ ՇՈՂԱԿԱՆ: (Ի քաղաքաման Նորգ): Ջգացմունք հայազն օրիորդի միոյ: [Նամակ: Հայոց լեզվի ուսուցման մասին]: 1871, հունիս, № 3, էջ 183—184:

Նույն տեղում նամակագրի «Առ մայրն Հայաստան» խորագրով քանաստեղծությունը: էջ 184:

519. ՏԵՐ-ԱՆԵՏԻՔԵԱՆՍ ՊՕՂՈՍ Ա. ՔԱՀԱՆԱՅ:

Հոգեւոր դպրոց Նորգայ: [Նամակ Նորքից. տեղի երկսեռ դպրոցի մասին]: 1871, մայիս, № 1, էջ 57:

520. ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ՄԵԼԻՔԻՍԵՅԷԿ ՆՂԱՆԽԵՏԻ: Հայերի պատերազմը պարսիկների հետ հինգերորդ դարում: 1871, դեկտ., № 8, էջ 446—447:

521. ՏԵՐ-ՋԱԲԱՐԵԱՆՍ ՅՈՎԱՆՆԷՍ ՔԱՀԱՆԱՅ: (Գանձակ): Պաղատանք առ Եռանձնեայ Հայն Էիջա համայնից: [Հավածո]: 1871, հոկտ., № 7, էջ 345—348:

522. ՏԵՐ-ԻՍՐԱՅԷԼԵԱՆՍ ՍԻՄԵՕՆ ՔԱՀԱՆԱՅ: Ազգային հոգեւոր դպրոց հայոց Արաբադու: 1871, մայիս, № 1, էջ 53—54:

523. ՏԵՐ-ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՍ ԼԵՎՈՆ ՈՍՏԱՆԻԿ: (Ի Կ. Պոլիս): Այրարտ ողորմաբեր: [Հավածո]: 1871, հունիս, № 2, էջ 106—108:

524. ՏԵՐ-ՅՈՎԱՆՆԷՍԵԱՆՍ ՄԻՔԱՅԷԼ: (Շուշի): Մարգարէն Յովնան: [Հավածո]: 1871, հունիս, № 2, էջ 111—112:

525. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ: (Ի Շուշի): Բանք ընդ Արշալուսոյ: [Հավածո]: 1871, հունիս, № 3, էջ 174:

526. ՏԻԿԻՆ ԱԿԻԿԻՆ Ալաճաճեանց: [Վկիրաւորվում է ճեմարանին և Նոր Նախիջևանի եկեղեցուն]: 1871, օգոստ., № 4, էջ 242:

527. ՏՕՆ կաթողիկէ եկեղեցոյ Ս. Էջմիածնի եւ օծումն: 1871, մայիս, № 1, էջ 62:

528. ՅՈՒՅԱԿ մոլորաստուաց Ի Ապաստ շինութեանց Մայր Աթոռոյ: 1871, № 2, էջ 113—114, № 3, էջ 179—180, № 4, էջ 242—243, № 5, էջ 289—291, № 6, էջ 347—348, № 7, էջ 406—407:

Բովանդ.՝ Ի Հնչեշտ եւ Ի շրջակայսն:—Ի Խրիմ:—Ի Կերչ:—Ի Մելիթոպոլ:—Ի Նոդայս:—Ի Խարսո Բազար:—Ի վիճակին Ախալքալաք:—Ախալքալաք:—Ի գաւառակին Մալաքի:

529. ՓԱՓԱՋԵԱՆ ՄԵՐՈՂ: Հայկազուն երկսեռ մանուկների հիմնական դաստիարակությունը: 1871, հոկտ. № 6, էջ 342—344:

530. ՓԱՓԱՋԵԱՆ ՄԵՐՈՂ Ք.: Հայրենական լեզուի եւ կրօնի իրաւունք: [Կրօնի և լեզվի՝ ազգի պահպանման երկու կարևոր գործոնների մասին]: 1871, հունիս. № 2, էջ 119—121:

531. ՔԱՂԱՔԱՄԱՆ Տփիսիայ:—Կուր գետ, կամուրջ Հայաբարո, Մցխեթայ բերդ որոյ մէջն է եւ Քաջն Վարդանայ դուստրը սուրբ Շուշանկայ գերեզմանը: [Գծանկար]: 1871, մայիս, № 7, էջ 386:

532. ՔԵՇԵՐԵԱՆՍ ԽԱՀԱՏՈՐ (Տփլիս): Տարաբախտ հայ մանուկը: [Հավածո]: 1871, հունիս, № 3, էջ 172—173:

533. ՔՐԻՇԷԼԵԱՆՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ ՊԱՂՏԱՍԱՐ: (Նոր-Պայազիտ): Հատ եւ ընկեա գոյա, ընդեր եւ գերկիր խափանէ: Աւետ: [Հարող: Բարոյախառնություն]: 1871, դեկտ., № 8, էջ 455—459:

534. ՖԱՅԼԲ ԲՈՒՂՈՒՆ: Նորագոյն բացատրություն գետնաշարժի: 1871, № 3, էջ 163—172, № 4, էջ 282—240:

Հեղինակի անունը համված է էջ 240-ից հողվածի վերջաբանից: Թարգմանիչը նշված չէ:

1872

535. Ա. (Ի Թեոդոսիա): Պատասխան «ժողովուրդի և Բեսարաբիոյ քանի մի հոգեւոր ծխական դպրոցաց ներկայ դրութեան վրայ տեսություն կոչւած յօդուածին»: 1872, էջ 490—493:

536. ԱԲԳԱՐԵԱՆՍ ՄԻՔԱՅԷԼ Գ. և ԱԲԳԱՐԵԱՆՍ ԿԱՐԱՊԵՏ: Նոր Ջողայ: [Հայկական հայրենասիրական դպրոցի կառավարիչների նամակը խմբագրությանը: Կարգի մասին]: 1872, էջ 123:

537. ԱԶԳԱՅԻՆ: [Խառը լուրեր]: 1872, էջ 34—44, 72—88, 128—132, 161—172, 205—220, 253—

260, 285—300, 325—340, 360—378, 408—417, 451—457, 485—493:

538. ԱԶԴԷ: [Սովից և երկրաշարժից տուժած Շամախիի և Պարսկաստանի հայերին օգնելու համար հավաքված գումարների մասին]: 1872, էջ 497:

539. ԱՆՈՒՆԵԱՆ ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ: Պոռուզ ցանկալի որ է մեկնութիւն «Մուրք եւ Տէր» հարցին: Կանխաճառ քանիս: 1872, էջ 7—15, էջ 45—50, էջ 89—94, էջ 178—181, էջ 221—228, էջ 261—264, էջ 301—305:

540. ԱՂԱ ԱՂԱՅԵԱՆՑ: [Գանձակեցի, նվիրատվությունն Գորակատույն Գանձարանին]: 1872, էջ 486:

541. ԱՂԱՅԵԱՆՑ ՂԱԶԱՐ: Սկզբնական բացատրությունն բնութեան երևույթների: 1872, էջ 487—450, 1873, էջ 15—80, 56—71, 92—109, 134—149, 174—179:

Բովանդ.՝ Ջերմություն:—Հաստատուն հեղուկ և գազակերպ մարմիններ:—Ջերմության ծագումը:—Ջուր:—Մարմինների ընդհանուր հատկությունները:—Օդի ճնշումը ծանրաչափ:

542. ԱՂԱԻՆԻ: [Մ. Դանտուրյանի կողմից արծաթյա ոսկեգծով մետոնաման Մայր Աթոռին նվիրելու մասին]: 1872, էջ 206:

543. ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ: [Խրիմյան Մկրտչին պատրիարք ընտրելու և պատրիարքարանի ու Մայր Աթոռի հարաբերությունների մասին]: 1872, էջ 88, 219—220: (Սուրհանդակ Բիզանդեան): Արտատպված «Օրագրից»: Ամսաթիվը չի նշվում:

544. ԱՆԻՐԷԱՍԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ: (ի Դարեմ): [Նամակ: Ի նպաստ սովյակների օգնություն կազմակերպելու մասին]: 1872, էջ 295—296:

545. ԱՇԽԱՆՆԻ ՅԱՎՈՐ: (Աղեքսանդրիա, բնիկ Թեղապի): Կտակ: Ցանուն Հոր և Որդու և Հօգույն արքայն ամեն: [2657 Օսմանյան լիրա (18599 ռ.) գումարի կտակում Նրուսաղեմի ժառանգավորաց վարձարանին]: 1872, էջ 80—81: (Սուրհանդակ Բիզանդեան):

546. ԱՐԱԲԱԶԵԱՆՑ Մ.: (Աղեքսանդրապոլ): Ծիրակայ գիտություն: [Լիչաղ գյուղի մասին]: 1872, էջ 454—457, 487—490:

547. ԱՐԹՆԱՆ:— Խրիմեան: [Տարածաշրջանություններ Խրիմյանի հրաժարման առթիվ]: 1872, էջ 378: (Սուրհանդակ Բիզանդեան): Վերնագիրը՝ հողվածաշարի ընդհանուր խորագրից:

548. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ: [Նովսիի նախկին փոխանորդին Նոր-Նախիջևանի առաջնորդական փոխանորդ Գեանակելու մասին]: 1872, էջ 253:

549. ԱՆԱԶԱՆ ԶՈՐԱՆԵԱՆ: [Արծաթյա: Նվիրատվությունն Թրիխից, Դարաճյան ընտանիքից, Մայր Աթոռին]: 1872, էջ 485—486:

550. ԱՍՏԱՄԵԱՆՑ ՎԱՀԱՆ ԱԲԵՂԱՅ: Մի քանի խօսք իմ արեղապրեան առիթով: [Հոգևորականների պարտականությունների՝ լեզվի և կրոնի միջոցով ազդե պահպանելու խնդիրների մասին]: 1872, էջ 139—146:

551. ԱՍՏԱՄԵԱՆՑ ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ: Թե ի՞նչպես կազմուեցա հայոց ազգը: 1872, էջ 197—203, էջ 249—251, էջ 312—319:

552. ԱՐԲԵՂԱՅՑ ՄԱՅԱ խանում: [Վրաստանի Հերակլ արքայի կնոջ՝ Մարիամ Առամայեանցի աղբ վեճի հայրապետին]: 1872, էջ 374:

553. ԱՐԲ[ՊԱՇՏՈՒՆԻ] ԵՂԻՍԱԲԷԹ ԴԱԻԹԵԱՆ: [Կանանեանց]: [Նվիրատվություն Դղարի դպրոցին]: 1872, էջ 407—408:

554. ԲՈՂՈՒՔԱԿԱՆՔ: [Պայքար նրանց քարոչության դեմ]: 1872, էջ 378: (Սուրհանդակ Բիզանդեան):

Վերնագիրը՝ հողվածաշարի ընդհանուր խորագրից:

555. Գ. Տ. Ս. Ս. Ա. Համառոտ տեսություն Խրիմու և Պեսարապիտյ քանի մի հոգևոր ծխական դպրոցաց ներկայ դրությամբ: 1872, էջ 291—293, 333—336, 371—374, 411—413:

Բովանդ.՝ Կարոց հնդյն Խրիմու:—Կարոցաց Բիշնևի և պատճառ լեռնամագուստեան նորին:—Օտեսայի և Գրիգորյապոլսի դպրոցը:

556. ԳԵՐ. ԱՆԻՐԷԱՍ ԱՐԲԵՂԻՍԿՈՂՈՍ: [Ծամակի հոգևոր տեսուչի ջանքերը երկրաշարժից տու-

ժածներին օգնություն կազմակերպելու համար]: 1872, էջ 73:

557. ԳԵՐ. ՆԵՐՍԵՍ ԵՂԻՍԿՈՂՈՍ: [Վարձապետյանի ուխտը Իշման ա. սեղանի սուս Մայր Աթոռի միաբանության անդամ լինելու առթիվ]: 1872, էջ 206:

558. ԳԵՐԳ. Դ.—ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅԷԱՆՑՈՒՆ: Կոնդակ: 1872, հունիս, 27: [Հոգևոր դպրոցների կառավարման, նրանց դերի և անելիքների մասին]: 1872, էջ 35—37:

559. ԳՐԱՏՈՒՆ Ի ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵԱՆ: [Արտատպման հայ գրականության վաճառատնի]: 1872, էջ 43:

560. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Տ.: (Մոզդոկ): [Մատենադարանում Տեր Ղոնդեանցի «Մայրենի լեզու» դասագրքի մասին]: 1872, էջ 296—300, 336—340, 375—378, 413—414:

561. ԳՈՂԱՄԻՐԵԱՆՑ ԱՐԳԱՐ Ս.: (Երևան): Պատասխան: [Յ. Լ. Ղզարեցուն: «Խալիք բեգին Միմեազ պատմության» գրքի մասին «Մեղուում» տպագրված գրախոսության դեմ]: 1872, էջ 77—80, 215—216:

562. ԴԱՄԱՐԱՆ ԵՆ ԵԼԵՂԵՑԻ ՍՈՐԵ ՄԵՐՈՎԵ: Թարգմանի լեզվական: 1872, էջ 285—286:

563. ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՆ ԳԵՐԵՂԱՆԵ ԹԱԳԱՐՈՐԱՅ յԱՆԻ: [Գծանկար]: 1872, էջ 320:

564. ԵՍԱՅԵԱՆ ԷՄՄԱՆՈՒԷԼ: Տօթթօր Մորթման և Վանյա սեպան արձանագրությունները: 1872, էջ 43—44, 81—85:

565. ԵՐԵՄԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ: Ի. Դարիծոյ: [Ատրպատականի հայությունը հայ եկեղեցուն հավատարիմ մնալու մասին]: 1872, էջ 370—371:

Հեղինակի անունը հանված է խմբագրության ծանոթությունից:

566. ԵՐԵՄԻԱ ՈՐՈՐԱԿԱԿ ԵՎԻՍԿՈՂՈՍ: [Տեր Մահակեանց: Նրուսաղեմի միաբան: Ձեռնադրությունը Էջմիածնում]: 1872, էջ 408:

567. ԵՐԿՐԱՇԱՐԺ Ի ԳԱՆՁԱԿ: 1872, էջ 371:

568. ԵՐԿՐԱՇԱՐԺ Ի ՇԱՄԱԽ: 1872, էջ 42—43:

569. ԶԱՐԴ ՄԱՅՐ ԵԼԵՂԵՑՈՒՆ ԱՆՈՅ: [Գծանկար]: 1872, էջ 319:

570. ԶԻՆՈՒՈՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ:—Սահ կաթողիկոսություն:—Կրօնական ժողով: [Կ. Պոլսի ազգային վարչության և Սահ կաթողիկոսության Մայր Աթոռում ունեցած ոչ հիշտ դիրքորոշման մասին]: 1872, էջ 85—88:

Արտատպված՝ «Օրագիր», 5 փետրվարի, թիվ 666:

571. ԶՐԿԱՆՔ Կ. ՄԱՐԿՈՍ ԼՊԱՐԵՂԵԱՆԵՑ: [Կոնստանդնուպոլսի աշխարհի խմբագրի մասին]: 1872, էջ 74—75:

572. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՐԵՄԻԱՆԿԱՆ ԺՈՂՈՎ: [Գեորգ Դ-ի կոնդակի պատասխանի հարցի առթիվ]: 1872, էջ 495: (Սուրհանդակ Բիզանդեան):

Վերնագիրը՝ հողվածաշարի ընդհանուր խորագրից:

573. ԸՆԾԱՅՔ: [Դասագրքեր Վաղարշապատի հոգևոր դպրոցին]: 1872, էջ 162:

574. ԹԱԳԷՆՍ Ա. ԵՎԻՍԿՈՂՈՍ: [Զինական: Ախալցխայի փոխ-առաջնորդ Գեանակելու մասին]: 1872, էջ 420:

575. ԹԱՌՈՒՄԵԱՆՑ ԱՆՈՒՇԱՆԱՆ: (ի Շուշի): Առ աղեկամ: [Զախածո]: 1872, էջ 81—82:

576. Ի ԹԷՀՐԱՆԷ: [Կաթողիկոս Գեորգ Դ-ի նամակը Պարսկաստանի շահին: Պարսկահայերի վիճակի մասին]: 1872, էջ 325—327:

(Ծաղրանկելի)

«Էջմիածին» ամսագրում 1968 թվականի ընթացքում տպագրված նյութերի

Ա. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը գերաշնորհ տ. Գարեգին եպս. Գազանճյանին Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի առաջնորդ նշանակելու մասին, Բ 3:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը «Երիտասարդ հայուհի» ամսագրի տասնհինգամյակի առիթով, Բ 5:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ գիրը Մոսկվայի և համայն Ռուսիայի պատրիարք, Նորին Սրբություն Ս. Ս. Ալեքսի արքայապետի և կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա. Հայրապետի և քույր եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Դ 5:

Արքունիքի պատվի տվություն Հյուսիսային Ամերիկայի արևելյան թեմի առաջնորդ գերաշնորհ տ. Թորգոմ եպս. Մանուկյանին, Դ 4:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ողջույնի գիրը ուսման օրոքդրքս եկեղեցու պետ, Նորին Սրբություն Ս. Ս. Ժուստինիան արքայապետի և կաթողիկոսի գաղափարության քսանամյակի առիթով, Զ 3:

Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ և սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա. Հայրապետի և Եթովպիայի կայսր, Նորին Վեհափառություն Հայր Սեդակիս Ա-ի միջև փոխանակված հեռագրերը, Ա 5:

Փրկչի հրաշափառ և սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա. Հայրապետի և քույր եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Ա 6:

Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ և սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա. Հայրապետի և նվիրապետական Աթոռների ու առաջնորդարանների միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Ա 13:

Պաշտոնական (քաղվածք Գերագույն հոգևոր խորհրդի 1965 թվականի սեպտեմբեր 7-ի նիստի արձանագրությունից («Մի քանի քահանաների կողմից իրենց պաշտոնը լքելու և արտասահման մեկնելու մասին»), Ա 19:

Հաղորդագրություն (Գերագույն հոգևոր խորհրդի նիստը՝ արքայուհի մյուտոնորհմության և Վեհափառ Հայրապետի 60-ամյակը հանդիսատիսապես նշելու հարցի քննման մասին), Բ 9:

Փրկչի հրաշափառ և սուրբ Հարության տոնի առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա. Հայրապետի և քույր եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Դ 5:

Փրկչի հրաշափառ և սուրբ Հարության տոնի առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա. Հայրապետի և նվիրապետական Աթոռների ու առաջնորդարանների միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Դ 7:

Հաղորդագրություն (Վեհափառ Հայրապետի՝ արտասահման ուղևորության մասին), Դ 12:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի հայտարարությունը ՏԱՍՍ-ի գործակալության թղթակցին, Դ 13:

Փրկչի հրաշափառ և սուրբ Հարության տոնի առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա. Հայրապետի և քույր եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Ե 4:

Փրկչի հրաշափառ և սուրբ Հարության տոնի առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծություն Ս. Ս. Վազգեն Ա. Հայրապետի և նվիրապետական Աթոռների ու առաջնորդարանների միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Ե 12:

Հաղորդագրություն (Վեհափառ Հայրապետի՝ արտասահմանից Մայր Աթոռ վերադարձի մասին), Է 3:

Հաղորդագրություն (Ուխտալայի՝ եկեղեցիների 4-րդ համագումարին հաջ եկեղեցու մասնակցության մասին), Է 4:

ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության հրամանագիրը, Ը—Թ 3:

«Պատվո նշան» շքանշանի պաշտոնական հանձնումը Հայոց Վեհափառ Հայրապետին, Ը—Թ 4:

Ծնորհախորհրդական հեռագրեր Վեհափառ Հայրապետի ծննդյան 60-ամյակի առիթով, Ը—Թ 7:

Վեհափառ Հայրապետի այցելությունը Հայկական ՍՍՀ Միմիստրների սովետի նախագահ Բադալ Մուրադյանին, Ը—Թ 9:

Վեհափառ Հայրապետի ռադիոգրույցը արտասահմանյան ուղևորությունից Մայր Աթոռ վերադարձին, Ը—Թ 16:

Հաղորդագրություն (նախկին Խոսքով եպս. Էմիրզյանին կարգադրյալ անելու մասին), Ը—Թ 88:

Հաղորդագրություն (Մոսկվայում միջեկեղեցական ժողով հրավիրելու մասին), ԺԱ—ԺԲ 5:

Բ. ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Անցնող տարին, Ա 3:

Հայրապետական արդար վճիռ, Ա 20:

Սրբալույս մեռնի օրհնություն և Վեհափառ Հայրապետի ծննդյան 60-ամյակը, Բ 6:

Հարյուրամյակ, Գ 8:

Սարդարաբադ, հայոց նոր, հաղթական Ավարայրը, Ե 14:

Սանահին-Հաղպատ, Զ 4:

Պատմական ուղևորություն, Ը—Թ 12:

Էրեբունի—Երևանի 2750-ամյակը, Ժ 3:

Գ. ԿՐՈՂԱ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

Այցելություն Ֆրանսիայի և Անգլիայի հայ եկեղեցական համայնքներին, Գ 10:

ՄԱՐՏԻՐՈՍԻԱՆ ՌՈՒԲԵՆ ԲԶՆ.—Քահանան քարոզիչ, Գ 50:

ՄԱՐՏԻՐՈՍԻԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԶՆ.—Քահանան որպես դաստիարակ, Դ 48:

ՇԱԶԱՐԱՅԱՆ ՆԱՐԵԿ ՎՐԴ.—Խաղաղության պաշտպանության համաքրիստոնեական երրորդ համագումարը Պրագայում, Ե 26:

ՕՐՄԱՆՅԱՆ ՄԱՂԱԲԻԱ ԵՊՍ.—Էջմիածին, Ե 35:

Ռուս պրավոսլավ եկեղեցու պատրիարքական Աթոռի վերահաստատման հիսունամյակը և տոնակատարությունները, Զ 44:

ՀԱՏԻՏՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ—Մարդու բարոյական կատարելությունը, Զ 51:

ԳՆՎԸԳՑԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍՐԿ.—Խոկում աղոթքի մասին, Է 32:

ՆԱԼԱՅԱՆԴՅԱՆ ՀԱԿՈՐ ՍՐԿ.—Ծննդյան մի առավոտ, Է 34:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ութերորդ ուղևորությունը արտասահման, Ը—Թ 19:

Մտածումներ՝ քաղված Վեհափառ Հայրապետի 1968 թվականի ուղևորության ելույթներից, Ը—Թ 56:

Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի չորրորդ համագումարը Ուփսալայում, Ը—Թ 68:

Դ. ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ ԸՆՄԱՐԱՆՈՒՄ

Վեհափառ Հայրապետի քարոզը Փրկչի հրաշափառ սուրբ Հարության տոնի առթիվ Մայր տաճարում, Դ 9:

Հանդիսավոր սուրբ պատարագ և հայրապետական քարոզ Փրկչի հրաշափառ Ծննդյան տոնի առթիվ Մայր տաճարում, Ա 16:

Ամսնորդ հոգևոր մեմորանդում, Ա 22:

Մայր Աթոռի միաբան, Մեծի Տանն Կիլիկիո հոգևորյա Տ. Տ. Գարեգին Ա Հովսեփյանց կաթողիկոսի ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ հանդիսություն հոգևոր ճեմարանում, Ա 25:

Սարկավազական ձեռնադրություն և Ստեփաննոսի տոնի առթիվ, Ա 27:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ, Ա 29, Բ 17, Գ 24, Դ 16, Ե 37, Զ 49, Է 27, Ը—Թ 78, Ժ 13:

Վարդանանց հանդիսությունը և Վեհափառ Հայրապետի անվանակոչության տոնը Մայր Աթոռում, Գ 6:

ԲՈՒՆԻԱԹՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ՍՐԿ.—Սրբոց Ղևոնդյանց տոնը Մայր Աթոռում, Գ 8:

Ավարտաճառերի պաշտպանություն հոգևոր ճեմարանում, Գ 23, Ը—Թ 103:

Ներքին թեմերի խորհրդակցական ժողով Մայր Աթոռում, Դ 14:

Հայրապետական հանդիսավոր սուրբ պատարագ և քարոզ Փրկչի հրաշափառ Հարության տոնի առթիվ, Դ 18:

Սուրբ պատարագ՝ մատուցված մեծ Եղևոնի նահատակների հիշատակին Մայր տաճարում, Ե 38:

Ամսվերջի հանդիսություն հոգևոր ճեմարանում, Է 28:

Վեհափառ Հայրապետի ծննդյան 60-ամյակը, Ը—Թ 10:

Վեհափառ Հայրապետի գահակալության 18-րդ տարեդարձը Մայր Աթոռում, Ը—Թ 66:

Հոգևոր ճեմարանի վերաբացումը, Ը—Թ 76:

Արմին Թ. Վեգները Մայր Աթոռում, Ը—Թ 79:

Պաշտոնական ընդունելություն Վեհափառ Հայրապետի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ, Ժ 8:

Ե. ՍԱՐԴԱՐԱՅԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ

50-ԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐ

ՎԵՀԱՓԱՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏ—Նոր ավետիս հայության, Ե 3:

ԶԱՐՅԱՆ ԿՈՍՏԱՆ—Հատվածներ «Նավը լեռան վրա» վեպից, Ե 24:

ԹՈՒՐՇՅԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ—Սարդարաբադի հերոսամարտի 50-ամյակը, Ե 16:

Սարդարաբադի հերոսամարտի հիշատակին նվիրված զբոսայգի-հուշարձանի բացումը, Զ 41:

Զ. ԷՐԵՐԱՆԻ-ԵՐԵՎԱՆԻ 2750-ԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐ

Մատենագրական վկայություններ մեր հին մայրաքաղաքների մասին, Ժ 15:

Էրեբունի-Երևան, Ժ 19:

ԱՆԹՈՍՅԱՆ ՍԱՄՎԵԼ—Երևան՝ հին ու նոր ուսումը հայոց, Ժ 25:

Հորեյանական հանդիսություններ Երևանում, Ժ 36:

Է. ՍԱՆԱՀԻՆ—ՀԱՂՊԱՏԻ 1000-ԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐ

ՂԱԳԱԳԱՐՅԱՆ ԿԱՐՈ—Սանահին և Հաղպատ վանքերը, Զ 6:

ՄԱԹԵՎՈՂՅԱՆ ԱՐՏԱԾԵՍ—Սանահին և Հաղպատի գրչության կենտրոնները, Զ 31:

ՄԱՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ ԱՍ.—Սանահին և Հաղպատի մե-
նաստանների մշակութային կյանքի պատմություն-
նից, Զ 21:

Ը. ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆՆԵՐ

ՄԱԲԱԳԱՐՅԱՆ Գ.—«Ծինումն տաճարին Հոփսիսմեայ»,
Ա 58: Սիրաքի գրքի հնագույն թարգմանության
առթիվ (լրացում), Բ 62:

ՄԱԶՆԱՎՈՒՐՅԱՆ ԳՈՀԱՐ—Էջեր Դանիել վարածա-
նի գրական ժառանգության պատմություննից, Ժ 43:
ԱՆԹՈՍՅԱՆ Ս.—Հայոց լեզվի բնույթն ու զարգա-
ցումը, Դ. 38:

ԲԱԴԱՆՅԱՆ Հ. Ս.—Հայոց հին տոմարի ամսանուն-
ների և ամսօրերի ստուգաբանությունը, Է 45:

ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ ՀՐԱԶ—Կոստանդին Միրամաժին կա-
սեր երկը՝ Եղեսիայի Աթաթ թագաւորին ուղարկ-
ված Քրիստոսի թղթի և անձեռագործ պատկերի
մասին, Ժ 57:

ԵԳԱՆՅԱՆ Օ.—Ավետիք և Համբարձում Էմֆիաճյան
գրավաճառ եղբայրների գրական հստակաբանում,
Է 51:

ԹԱՀՄԻԶՅԱՆ Ն.—Հուշամատյանների հետքերով,
Ա 49:

ԺԱՄԿՈՅՅԱՆ ԱՂԱՎՆԻ—Հայաստանի պատմության
թանգարանի միջնադարյան մի ճրագակալ-աշտա-
նակի մասին, Ժ 67:

ԽԱՆԶՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ—Օջականի եկեղեցու վերանո-
րոգության առթիվ, Գ 13:

ՀԱԿՈԲՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ—Ներսես Լամբրոնացին և իր
ատենաբանությունը, Դ 48, Զ 54: Ն. Լամբրոնացու
«Պատարագի մեկնություն»-ը, Ժ 46:

ՀԱՏԻՏՅԱՆ Ա.—Համառոտ ակնարկ Մայր Աթոռ ու
Էջմիածնի պատմության վրա, Ա 32, Բ 21, Գ 28,
Դ 19, Ե 50:

ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ ԱՐՏԱԾԵՍ—Ձեռագրագիտական
սրբագրություններ, Ե 59:

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՀԱՅԿ—Հայ թովմասի ատարական
վարքը, Գ 55:

ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ՀԱԿՈԲ—Միմուն վարդապետ Զու-
ղապետ մատենագրական և քերականագիտական
վաստակը, Է 35:

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿ—Ծատախի հերոսական
անցյալից, Ե 39:

ՊՈՅԱԾՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ—Փառքի ճամփան, Ժ 40:

ՍԻՐՈՒՆԻ Հ. Մ.—Կոմիտասին հետ, Ա, Բ, Գ 43, Դ
28, Է 5, Ը—Թ 98, Ժ 52:

ՏԵՐՅԱՆ ՎԱՀԱՆ ԵՊՍ.—Ս. Էջմիածնի դպրոցը 15—
17-րդ դարերում, Բ 33: Էջմիածնի դպրոցը 19-րդ
դարում, Գ 38: Դիլիմի վարդապետարանի պատմու-
թյունը, Ը—Թ 89:

ՔՈԼԱՆԶՅԱՆ ՍՈՒՐԵՆ Ե.—Պատմաբան Գեորգե
Բեզվիկովին և նրա հայագիտական աշխատու-
թյունները, Բ 52: Հանգիստ Հ. Համազասպ վ. Ոսկ-
յանի, Դ 56:

Թ. ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔՈՒՄ

ԼՈՒՐԵՐ ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՑ, Ա 62:

Ժ. ՍՓՅՈՒՌՔՈՒՄ

Իրաք, Բաղդադ, Ա 31:

Հայ մշակույթի ամիս Վիեննայում, Բ 19:

Պատարագ և քարոզ կրեոսի Իրաքիոն քաղաքի հա-
յոց ու Հովհաննես եկեղեցում, Բ 20:

Գորտոպահայ գաղութ, Գ 26:

Հոբեյանական հանդես, Գ 26:

Հայ մշակույթի ամիս, Գ 26:

Բրազիլիայի թեմ, Գ 27:

ԱՄՆ-ի Հայաստանյայց եկեղեցու դպրաց դասերի
համաժողով, Գ 27:

Հայաստանյայց եկեղեցվո երիտասարդական կազ-
մակերպության քառամեկերորդ տարեկան համա-
գումարը, Գ 27:

Քահանայական ձեռնադրություն, Գ 27:

ԺԱ. ԳՐԱԿԱՆ

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ Վ.—«Մատենան ողբերգության»
(հատվածներ Նարեկից), Բ 12:

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՎԱՀԱԳԱՆ—Էրեբունի—Երևան,
Ժ 35:

ՀՈՎՆԱԹԱՆ ՆԱՂԱԾ—Գովասանություն Երևանայ
քաղաքին, Ժ 33:

ԾԻՐԱԶ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ—Երևան, Ժ 34:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ՍԱՍՈՒՆ ՍՐԿ.—Հավիտենականու-
թյուն՝ ակնթարթի չափ երկար, Է 30:

ԺԲ. ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ

«Էջ Միածինն ի Հօրե» (ներդաշնակումը Խորեն Մե-
լանաշյանի), Գ 20:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱԼ.—Մեծ հարգանքով և ան-
կեղծ սիրով Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապե-
տի 60-ամյակի առթիվ—Զոհ, Ժ 5:

ԺԳ. ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Հանգիստ տ. Վարդան եպ. Տեր-Սահակյանի, Բ 63:
Հանգիստ քարձրաշնորհ տ. Խաղ արքեպիսկոպոս
Աջապահյանի, Ը—Թ 85:

ԺԴ. ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԲՈՒՆԻԱԹՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ՍՐԿ.—«Խորհուրդ ու պա-
տարագի Հայաստանյայց առաքելական ու եկե-
ղեցու հանդերձ փորթուկալերեն թարգմանու-
թեամբ», Բ 10:

Ծուցակ Մայր Աթոռ ու Էջմիածնի հոգ ստացված ձե-
ռագրերի, Է 80:

ԺԵ. «ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳՐԻ 100-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ—«Արարատ» ամսագրի հրատա-
րականության հարյուրամյակը, ԺԱ—ԺԲ 3:

ՊՐՈՖ. Ա. Գ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ—«Արարատ» ամսագի-
րը, ԺԱ—ԺԲ 6:

Ա. ՀԱՏԻՏՅԱՆ—«Արարատ»-ը և հայ դավանաբա-
նական գրականությունը, ԺԱ—ԺԲ 15:

ՆԵՐՍԵՍ Ծ. ՎՐԴ. ՊՈԶԱՊԱԼՅԱՆ—«Արարատ»
ամսագիրը և Գևորգյան ճեմարանը, ԺԱ—ԺԲ 30:

ՍՈՒՐԵՆ Ե. ԲՈԼԱՆՋՅԱՆ—«Արարատ»-ը և հայա-
գիտությունը, ԺԱ—ԺԲ 36:

ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԹՈՍՅԱՆ—Հայ լեզվաբանությունը «Ա-
րարատ»-ի էջերում, ԺԱ—ԺԲ 53:

Գևորգ Դ-ի կոնդակը Կ. Պոլսի Պողոս պատրիարքին՝
Վատիկանի ժողովի մասնակցելու հրավերի դեմ,
ԺԱ—ԺԲ 64:

Խրիմյան Հայրիկի անդրանիկ կոնդակը, ԺԱ—ԺԲ
66:

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍՐԿ. ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ—Ուխտի խոսք

արտասանված Տ. Տ. Գևորգ Դ կաթողիկոսի շիրի-
մի վրա, ԺԱ—ԺԲ 70:

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍՐԿ. ՅՈՎԱԿԻՓԵԱՆՑ—Լուսատուշի կոչը,
ԺԱ—ԺԲ 72:

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՑ—Մի քանի խոսք մեր ա-
րևիկի ազգակիցներին, ԺԱ—ԺԲ 74:

Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ—Փրկության խաչը, ԺԱ—ԺԲ
76:—Խաչի ներքոյ, ԺԱ—ԺԲ 76:—Մայրս, ԺԱ—
ԺԲ 77:

ՎԱՀԱՆ ԵՊՍ. ՏԵՐՅԱՆ—«Արարատ»-ը և արևմտա-
հայությունը, ԺԱ—ԺԲ 78:

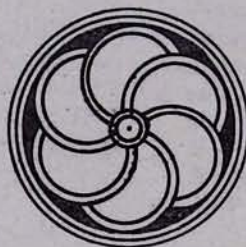
Ն. ԹԱՀՄԻՋՅԱՆ—«Արարատ»-ն ու երգ-երաժշտու-
թյան հարցերը, ԺԱ—ԺԲ 84:

Բ. ՏԱՎՈՒԾԵՑԻ—Թատերական հարցերն «Արա-
րատ»-ի էջերում 1870-ական թվականներին, ԺԱ—
ԺԲ 91:

«Արարատ» ամսագրի հրատարակության հարյուր-
ամյակին նվիրված հանդիսություններ Մայր Աթո-
ռում, ԺԱ—ԺԲ 96:

Անցյալի վավերագրեր, ԺԱ—ԺԲ 103:

Մատենագիտություն «Արարատ» ամսագրի (1868—
1919), ԺԱ—ԺԲ 107:

ԼՈՒՅՍ ՏԵՍԱՎ

Վեհափառ Հայրապետի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ Մայր Աթոռի տպարանից՝ Նորին Սուրբ Օծության 1958—1968 թվականների կոնդակների, քարոզների, ճառերի և ճամակների հատընտիրը՝ **Վազգեն Ա. Հայրապետ Հայոց**, գիրք երկրորդ, հրատարակություն «Էջմիածին» ամսագրի, 20 մամուլ, 320 էջ, պատկերազարդ, 44 նկար, 24-ը՝ ներդիր, 4000 տպաքանակ, գեղարվեստական գեղեցիկ ձևավորում և ընտիր տպագրություն:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ Է

Նոր կտակարան (2որդա Աւետարանները և Գործք Առաքելոց) արևելահայերեն, գրական արդի լեզվով թարգմանություն, 10000 տպաքանակով. և՛

Էջմիածին պրոմ, հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, 100 նկար, կավճապատ թուղթ, 15000 տպաքանակ, գեղարվեստական գեղեցիկ ձևավորում և ընտիր տպագրություն: